

De PORTUGEGESE SYNAGOGE in Amsterdam

De PORTUGESE SYNAGOGE in Amsterdam

PIETER VLAARDINGERBROEK
(redactie)

DAVID COHEN PARAIRA
KEES DOORNENBAL
ROOS KEPPLER
MIRJAM KNOTTER
ELOY KOLDEWEIJ
COERT PETER KRABBE
DIK DE ROON
JOS SMIT
PIETER VLAARDINGERBROEK
(auteurs)

WBOOKS
RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED
BUREAU MONUMENTEN & ARCHEOLOGIE AMSTERDAM

Inhoud

WOORD VOORAF 8

WOORD VAN WELKOM 9

DE PORTUGEES-JOODSE GEMEENTE IN AMSTERDAM 11

De Sefardiem 11

De Portugese joden in Amsterdam 12

De eerste synagogen 16

Talmoed Tora 19

Welvarende gemeente 21

Crisis en teruggang 28

Burgerlijke gelijkstelling 29

Portugese joden in Middelburg, Den Haag en de Vechtstreek 30

De oude Jodenbuurt 32

De Tweede Wereldoorlog 35

Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel 38

De wederopbouw 41

Het seminarium Ets Haim en andere Portugees-joodse instellingen 44

ELIAS BOUMAN (1635-1686): DE ARCHITECT VAN DE SNOGE 46

Claes Barentsz Bouman (1612-1679) 46

Elias Bouman (1635-1686) 50

Reprise 54

NAAR DE TEMPEL: EEN JOODS GEBOUW IN NEDERLANDSE BOUWSTIJL 55

De situatie in de Republiek 55

Wensen van de opdrachtgever 58

Het ontwerp 59

De inspiratiebronnen van de architect 66

De synagoge en de Tempel van Salomo 69

DE BOUW EN INSTANDHOUDING (1671-2000) 73

– De bouw 73

De fundering 73

Het opgaande werk 75

De kap 79

Tegenslagen bij de bouw 83

De bijgebouwen: bouw en functioneren 83

De bijgebouwen: verschijningsvorm van de gevels 85

- **De achttiende eeuw 88**
 - De oostelijke aanbouw van de Snoge 88
 - De kleuren van de vrouwengalerij 92*
 - Werk aan de kap 95
- **De negentiende eeuw 95**
 - De renovatie van Isaac Warnsinck 95
 - Een nieuwe vergaderzaal 97
 - Andere negentiende-eeuwse wijzigingen 102
- **De twintigste eeuw 104**
 - De werkzaamheden van Harry Elte 104
 - De Snoge in oorlogstijd 104
 - De restauratie van 1954-1959 106
 - De restauratie van 1991-1993 109

HERSTEL VAN HET VERLEDEN EN RUIMTE VOOR DE TOEKOMST 111

- Een restauratie met respect voor de historische structuur en ontwikkelingen 111
- Heroverweging van het gebruik, de ontwikkeling van een nieuwe routing 114
- Het religieuze gebruik van de ruimten 115
- Kansen tot het creëren van nieuwe ruimte 116
- De restauratie van de Snoge 117
- De restauratie van de bijgebouwen 120
- Zichtbaar maken van de depots en klimatologische oplossingen 122
- Installaties, een conflict tussen de historie en de moderne techniek 122
- Besluit 123

DE FEESTELIJKE INWIJDING VAN DE ESNOGA IN 1675 124

- Sjabbat Nachamoe: de inwijdingsdag 124
- De inwijding en de Memorias van David Franco Mendes 124
- De inwijdingspreken en hun betekenis 127
- De inwijdingsprent: Romeyn de Hooghe en Mozes Curiel 130
- Gedichten en muzikale omlijsting 132

DE ESNOGA EN DE SNOGEIROS:

FUNCTIE EN INRICHTING VAN DE SYNAGOGE EN HAAR BIJGEBOUWEN 134

- De indeling van het interieur 134
- De hechal van Mozes Curiel 136
- Het goudleer in de hechal en langs de wanden 139
- De teba, lessenaar en chachambank 141
- De synagogebanken 143
- De banken voor de parnasiem en regenten 145
- De chataniembanken en kalastoelen 146
- De choepa van Lion Morpurgo 148
- Koperen kronen, wandarmen en het neer tamied 148

- **De bijgebouwen 150**
 - De scholen (wintersynagoge) en de ‘suyverplaatsen’ 150
 - De wasplaats, de rituele baden en de jadriech 152
 - De mahamad 154
 - Het Coutinhohuisje 155
 - Slot 155

DE CEREMONIËLE KUNSTSCHATTEN VAN DE ESNOGA 156

- Hidoer mitswa: de verfraaiing van het gebod 157
- De Tora en haar textiele omhulsels: de sandaal, faixa en capa 159
- Zilveren Toraornamenten: rimoniem, kronen en het zilveren schildje van Tirado 162
- Het tebakleed, presidentskleedje en de ponteiro 163
- Ceremoniële objecten voor de feest- en vastendagen in de Esnoga 164

BIJLAGEN 183

- Bijlage 1: Bouwrekening 183
- Bijlage 2: Timmerbestek Snoge (1671) 184
- Bijlage 3: Bestekken huizen, galerijen en scholen 1674 185

ARCHIEVEN EN AFKORTINGEN 189
NOTEN 189
LITERATUUR 199
GLOSSARIUM 203
VERANTWOORDING 204
REGISTER 205

Woord vooraf

De Portugese Synagoge in Amsterdam is een symbool van voorspoed en tolerantie van onze Gouden Eeuw. De Portugees-joodse gemeenschap kreeg de gelegenheid zich openlijk te manifesteren in het net aangelegde deel van de grachtengordel. Een monumentale synagoge met een overweldigende binnenruimte was het gevolg, uniek voor Europa en destijds een voorbeeld voor geloofsgenoten over de gehele wereld. Bijzonder is dat de Snoge tot op de dag van vandaag in gebruik is.

De onlangs afgesloten restauratie van 2010-2011 ging gepaard met interdisciplinair onderzoek, resulterend in dit prachtige boek. Deze publicatie is de neerslag van vruchtbare en intensieve samenwerking tussen eigenaar, beheerder en diverse erfgoedinstanties. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed initieerde het onderzoek dat door een keur van gerenommeerde auteurs werd uitgevoerd. Het Bureau Monumenten & Archeologie nam als opdrachtnemer de coördinatie en een groot deel van het onderzoek voor zijn rekening, evenals de redactie van dit boek. Dankzij de inbreng van het Joods Historisch Museum kon het religieuze gebruik van de synagoge en haar collectie worden beschreven. De Portugees-Israëlitische Gemeente was vertegenwoordigd in de persoon van David Cohen Paraira, die zijn kennis en inzicht

met de andere auteurs heeft gedeeld. Een schat van nieuwe gegevens is aan het licht gekomen. Zo blijken religieuze regels invloed te hebben gehad op het ontwerp van het gebouw en op het hergebruik van sommige interieuronderdelen. Door het artikel van Kees Doornenbal, de architect van de laatste restauratie, krijgt de lezer niet alleen een beeld van het verleden, maar ook van het huidig en toekomstig gebruik van het complex.

De synagoge met de bijgebouwen vormen eeuwenlang een wereld op zich met eigen omgangsvormen. De Portugese voertaal in en rond het complex gaf aan dit deel van de stad een exotische sfeer. Het Portugees is verdwenen, maar de eigenheid van de synagoge is gebleven. Het ensemble van gebouwen en inrichting geeft een historische sensatie die je zelden ter wereld ervaart. Dit boek verschijnt daarom zowel in een Nederlandse als een Engelse uitgave, waardoor het gebouw de internationale aandacht krijgt die het verdient.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Cees van 't Veen, directeur

Bureau Monumenten & Archeologie
Esther Agricola, directeur

Woord van welkom

Op 20 december 2011 vierde onze gemeente in aanwezigheid van Hare Majesteit Koningin Beatrix de afsluiting van de restauratie en herinrichting van de Portugese Synagoge. Met de vernieuwing en de publieke herinrichting van onze Esnoga en bijgebouwen is een nieuwe fase in de geschiedenis van dit bijzondere complex ingeluid waarbij wij onze gebouwen en ceremoniële schatten voor het eerst permanent publiekelijk toegankelijk en zichtbaar hebben gemaakt.

Al eeuwen zijn bezoekers onder de indruk van het schitterende interieur van onze Esnoga met de grote natuurstenen zuilen, wit gepleisterde wanden, donker meubilair en het vele licht dat door de 72 vensters schijnt. Het interieur is sinds de inwijding in 1675 nagenoeg ongewijzigd, nog altijd zonder elektrische verlichting of verwarming en verlicht door circa 1000 kaarsen in de vele geelkoperen kronen. Het zand op de houten vloer beschermt tegen vuil.

Hoe is het mogelijk dat dit unieke monument de tijd zo goed heeft doorstaan? Het is een inspirerend verhaal over religie, cultuur, geschiedenis, identiteit en integratie. Het is een eerbiedwaardige plek gevuld met eeuwenoude schatten van een culturele en religieuze minderheid.

De Esnoga is de hoeksteen van de Portugees-Israëlietische Gemeente. De liefde voor het gebouw en de kerksieraden heeft ervoor

gezorgd dat een klein kerkgenootschap dit monument eeuwenlang in de oorspronkelijke staat in stand heeft gehouden. Het gebouw staat symbool voor traditie, geestelijke rijkdom en de kracht om te overleven, ook onder extreem moeilijke omstandigheden. Nog altijd geven de woorden boven de ingang van de Esnoga ons troost en kracht: “Ik echter, door Uw grote goedheid, betreed Uw huis.” (Psalm 5:8)

De restauratie van dit bijzondere gebouwencomplex is vooral mogelijk gemaakt door steun van de Nederlandse regering, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Provincie Noord-Holland en de Gemeente Amsterdam. Essentieel was de expertise van het Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam. Als belangrijk project van de Rijksdienst is het initiatief genomen het onderzoek van de diverse betrokken kunst-, architectuur- en bouwhistorici te verwerken tot dit boek. Wij zijn dankbaar dat zij dit unieke standaardwerk tot stand hebben gebracht met vele nieuwe inzichten en willen alle lezers van dit boek uitnodigen ons waardevolle monument met eigen ogen te komen aanschouwen.

Jacques Senior Coronel
*Voorzitter van het College van Parnasiem
Portugees-Israëlietische Gemeente*

De Portugees-joodse gemeente in Amsterdam

David Cohen Paraira en Jos Smit¹

DE SEFARDIEM

De Portugese Synagoge, Snoge of Esnoga genoemd, is het in 1675 ingewijde gebedshuis van afstammelingen van uit Spanje en Portugal afkomstige joden. Deze Sefardiem (uit Sefarad, Spanje) verlieten het Iberisch schiereiland ten gevolge van de verdrijving en gedwongen bekering tot het christendom, eerst in Spanje in 1492 en vervolgens in Portugal vanaf 1497. In Amsterdam hervonden zij vanaf het eind van de zestiende eeuw de vrijheid terug te keren tot de leefregels van het jodendom: de navolging van de ge- en verboden uit de Tora (de eerste vijf boeken van de Bijbel) en de latere joodse commentaren hierop. Het woord synagoge komt uit het Grieks en betekent bijeenkomst. De synagoge of 'beet haknesset' (huis van samenkomst) is vermoedelijk ontstaan tijdens de Babylonische ballingschap als aanvulling op de Tempel in Jeruzalem. Na de verwoesting van de Tempel werd de synagoge de plaatsvervanger ervan en nam de gebedsdienst de plaats van de offerdienst over.

De eerste joden vestigden zich waarschijnlijk na de inname van Jeruzalem en de verwoesting van de Tempel in het jaar 70 op het Iberisch schiereiland. Deze beleefden daar afwisselend perioden van vervolging, rust en vrijheid. Vanaf de islamitische overheersing in 711 waren de joden als geaccepteerde bevolkingsgroep gelijkwaardige deelnemers aan het sociale, economische en culturele leven. Er ontstonden toen grote en bloeiende joodse gemeenschappen. Spanje huisvestte toen de grootste joodse gemeenschap van Europa (afb. 1). De joden speelden destijds een belangrijke rol in de ontwikkeling van wetenschap en kunst. Vanaf het einde van de elfde

eeuw deden christelijke Spaanse vorsten aanvallen op het islamitische deel van het Iberisch schiereiland. Vanaf het midden van de twaalfde eeuw werden onder de dynastie van de Almohaden veel joden van hun voorrechten beroofd, waardoor velen het land verlieten, onder wie de beroemde joodse wijsgeer en arts Maimonides. In 1391 werd de rust voor de joden in Spanje wreed verstoord door de aanval op de joodse wijk van Sevilla, waarbij duizenden joden werden gedood. Deze uitbarsting van haat en angst was een gevolg van voortdurende onrust en geloofsijver binnen de rooms-katholieke kerk. Veel van de joden kozen voor de doop om hun leven te redden. Deze gedoopte joden worden aangeduid als nieuw-christenen, 'conversos' (bekeerden) of 'marranos' (maranen), wat zwijnen betekent. Velen van hen bleven echter binnen huiselijke kring hun oude geloof trouw. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw groeide de weerzin tegen de joden en de nieuw-christenen en werd de agressie tegen deze groep steeds groter. Na het huwelijk in 1469 van Isabella, de koningin van Castilië, en Ferdinand, de koning van Aragon, werd de toestand voor joden en nieuw-christenen nog grimmiger. Vanaf 1478 waren kerk en staat in Spanje één in de vervolging van andersdenkenden. Tussen 1480 en 1492 werden der tienduizend nieuw-christenen door de inquisitie verhoord, waarvan velen na een gruwelijk proces tijdens een 'autodafe' (daden van geloof) levend werden verbrand of aan vernerende straffen werden onderworpen. Na de inname op 2 januari 1492 van het laatste islamitische bolwerk Granada tekenden de vorsten Ferdinand en Isabella op 31 maart 1492 het verdrijvingsedict, waardoor alle jo-

¹ Interieur van de twaalfde-eeuwse synagoge in Toledo, genaamd Santa Maria la Blanca, die in de vijftiende eeuw in gebruik is genomen als kerk. De beuken zijn gescheiden door kolommen met hoefijzervormige bogen. Dit soort bogen komt vaak terug in negentiende- en twintigste-eeuwse synagogen.

den die niet tot het christendom overgingen, binnen drie maanden hun grondgebied moesten verlaten.

Veel joden verlieten Spanje en trokken naar onder meer Portugal, Italië, het Ottomaanse Rijk en Marokko om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Portugal was het meest nabij gelegen, had geen inquisitie en een joodse gemeenschap die qua structuur hetzelfde was als in Spanje. Zij verlieten Spanje met achterlating van hun bezittingen. Voor deze beslissing waren geld, een beroep waar vraag naar bestond, en moed nodig. Vele duizenden in Spanje achtergebleven joden besloten echter zich te bekeren tot het christendom, want een nieuw leven elders opbouwen was niet voor iedereen gemakkelijk. Op 31 juli 1492 vertrokken de laatste joden uit Aragon en Castilië en bestonden er geen joodse gemeenten of instellingen meer in Spanje.

In de zomer van 1492 kwamen ruim honderdduizend Spaanse joden Portugal binnen. De rijke gezinnen mochten zich hier permanent vestigen, de minder vermogende joden slechts tijdelijk. Door gebrek aan vervoer werden de meesten gedwongen in het land te blijven, maar zij hadden het allesbehalve gemakkelijk. Toen de in 1495 aan de macht gekomen koning Manuel I in 1496 besloot in het huwelijk te treden met de dochter van Ferdinand en Isabella, wilde de bruid niet in Portugal wonen zolang daar joden waren. Manuel kon de joden, die de economische middenlaag van zijn land vormden, echter niet missen. Hij besloot daarom in plaats van verdrijving van de joden tot gedwongen doop van de hele groep over te gaan, wat op weinig zachtzinnige wijze geschiedde. Ook in Portugal hield een grote groep gedoopte joden die zich naar buiten toe als rooms-katholiek manifesteerde, er in eigen kring een joods leven op na. Onder de zoon van Manuel, Joao III, werd in 1536 alsnog de inquisitie in Portugal ingevoerd en in 1540 is in Lissabon een eerste autodafe gehouden. Velen probeerden daarna het land te verlaten en zich te vestigen in het Franse Bayonne, in Marokko, in het Otto-

maanse rijk en in Italië. Ook in vele andere steden in Europa, zoals Split, Livorno en Antwerpen, vestigden zich aan het eind van de zestiende eeuw nieuw-christenen. In 1580 werd Portugal ingelijfd bij Spanje, waarna de stroom Portugezen naar Holland op gang kwam. De blokkade van de haven van Antwerpen in 1585 leidde ertoe dat ook nieuw-christenen uit die stad zich in Amsterdam vestigden.

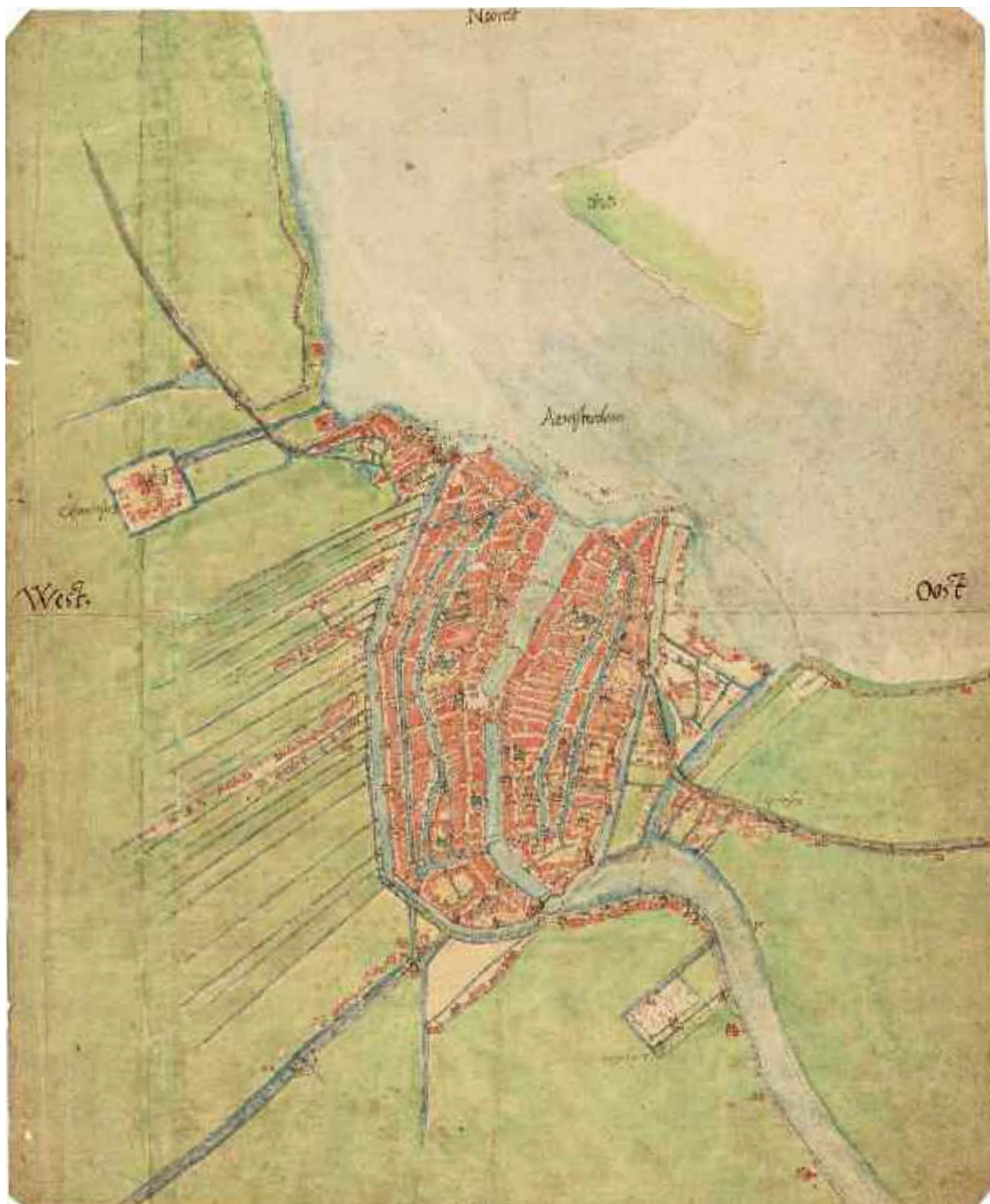
DE PORTUGESE JODEN

IN AMSTERDAM

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden troffen de nieuwkomers een klimaat van tolerantie aan. De Unie van Utrecht (1579) was het eerste staatsstuk ter wereld dat gewetensvrijheid garandeerde en waardoor een ieder vrij was zijn eigen geloof te belijden. Daarbij kwam dat het calvinistische Holland ongekende economische perspectieven bood. De naar Amsterdam gekomen nieuw-christenen waren voornamelijk kooplieden, die zich bezig hielden met internationale handel en geldhandel. De handelshuizen van de Portugese joden maakten gebruik van vertrouwde agenten op de handelsroutes in Spanje, Portugal, Frankrijk, Duitsland, Italië, Brazilië, Turkije en Marokko. Meestal waren dat familieleden of geloofsgenoten. Veel nieuw-christenen keerden in Amsterdam terug tot het jodendom. Om problemen te voorkomen die hun handelsactiviteiten in Portugal en elders konden beïnvloeden gebruikten zij twee namen: een joodse naam in de synagoge en een Portugese naam voor de handel.

De Portugese joden stuitten aanvankelijk op een weifelende houding van het Amsterdamse stadsbestuur (afb. 2). De invloed van de gereformeerde kerkenraad en politieke verdenkingen tegen Portugezen en Spanjaarden waren hier debet aan. Omdat een openbaar joods leven in Amsterdam niet mogelijk leek, wendde men zich met succes tot de gemeentebesturen van de steden Alkmaar (1604) en Haarlem (1605) met het verzoek zich daar te mogen vestigen en er synagogen

2 Jacob van Deventer. Plattegrond van Amsterdam en omgeving (1558-1561). Rechtsboven de Montelbaanstoren in de, dan nog buiten de stadswal liggende, Lastage. Rechts in het midden duidt "Leprosen" het Leprozenhuis aan. Links hiervan wordt in de scherpe Amstelbocht op het laatst van de zestiende eeuw Vlooienburg aangelegd, rechts ervan verrijst in 1675 de Snoge in de stadsuitleg van 1660.

te bouwen. Deze verzoeken waren mogelijk bedoeld om druk uit te oefenen op het Amsterdamse stadsbestuur, dat de rijke kooplieden met hun grote ervaring in de internationale handel niet graag zou zien vertrekken. Uiteindelijk zouden de gemeenten in Alkmaar en Haarlem slechts kort bestaan, omdat de groep te klein was of omdat de meerderheid weer terug ging naar Amsterdam. In Rotterdam vestigden zich rond 1604 de eerste maranen, afkomstig uit Antwerpen. Hun eerste verzoek zich als groep te mogen vestigen, werd afgeslagen; het tweede uit 1610 werd gehonoreerd, maar in 1612 door de stad weer geannuleerd. In 1613 werd een zoldersynagoge ingericht in het huis van David Namias en in hetzelfde jaar werd een stuk grond aan de huidige Jan van Loonlaan gekocht om te gebruiken als begraafplaats. Abraham (Don Gil) de Pinto, die in zijn huis een fraaie synagoge inrichtte, werd een centrale figuur in de joodse gemeenschap en beschouwd als rijkste inwoner van de stad. In 1649 werd Josia Pardo aangesteld tot rabbijn van de door de gebroeders Pinto opgerichte Talmoed-hogeschool Jesiba de los Pintos, die in 1669 is overgebracht naar Amsterdam. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw is de Portugese synagoge van Rotterdam enkele malen verhuisd. In 1736 is de gemeente opgeheven en sloten de laatste Portugese joden zich aan bij de Hoogduitse gemeente.

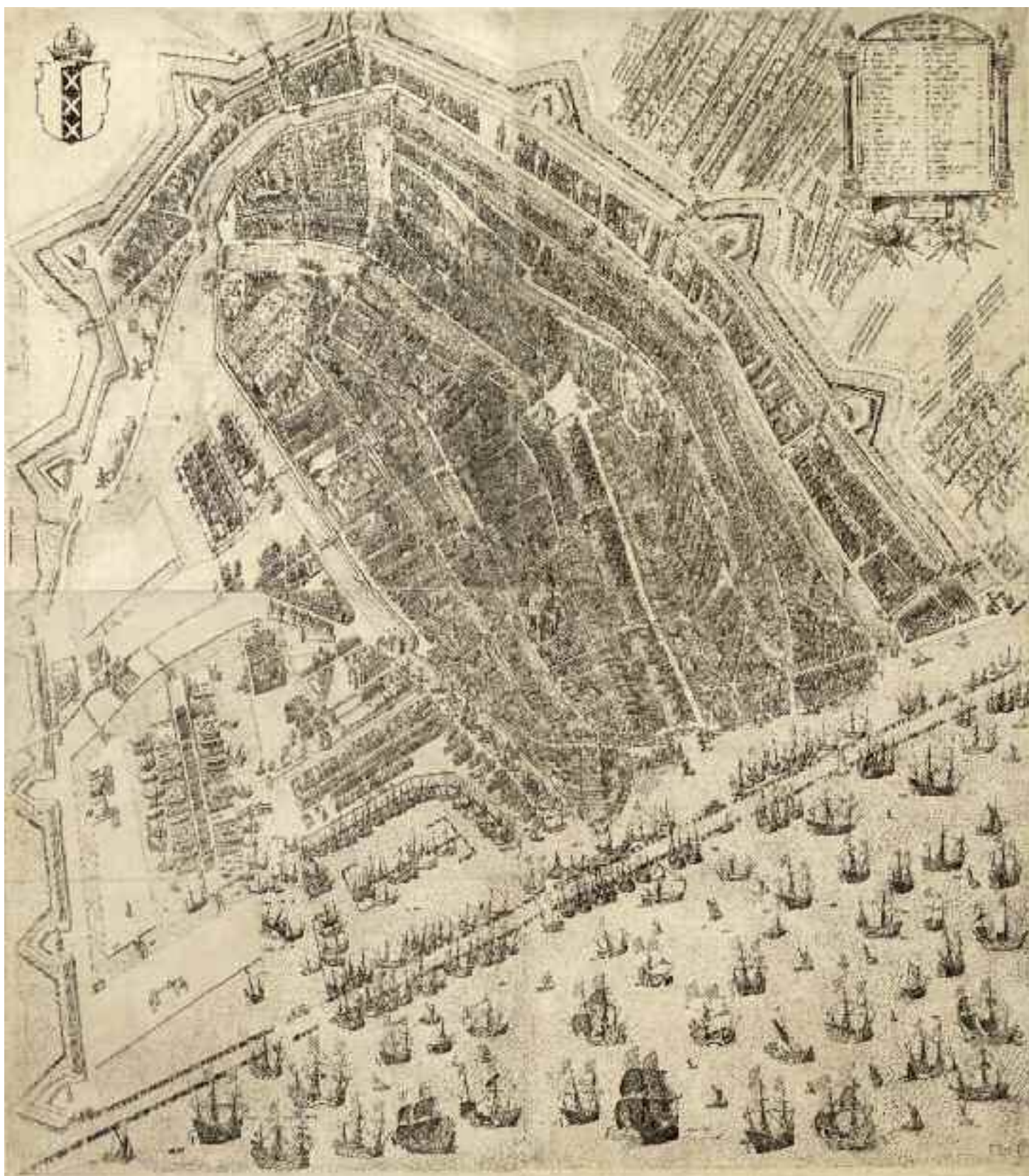
Weldra was duidelijk dat kooplieden het meest op hun plaats waren in de opkomende handelsstad Amsterdam. Zij hoefden hier niet in aparte wijken te wonen en uiterlijke kledingkenmerken te dragen zoals buiten de Republiek wel gangbaar was. Het bekeren van en seksueel contact met christenen werd hen echter verboden. Verder konden joden het poorterschap van de stad niet verwerven en hadden zij geen toegang tot politiek en bestuur. Vele gilden bleven voor hen gesloten, waardoor zij niet in ambachten werkzaam konden zijn. Joden waren daardoor vooral actief in de geldhandel, de medische beroepen, de makelaardij, de boekdrukkunst, de suiker-

3 Portret van Baruch d'Espinoza (1670).

raffinaderij, de tabaksbewerking en de diamantindustrie.

De stedelijke overheid beschouwde de Portugese joden als een aparte gemeenschap, de 'Portugeesche joodsche Natie'. Deze vormde als het ware een staat in de staat, die door de mahamad (college van parnasiem) van de gemeenten bestuurd werd volgens de eigen wetten. Handhaving van rust en orde was in handen van de mahamad. Dit college was het aanspreekpunt voor de overheid betreffende het gedrag van de groep. Als middel om te straffen werd de 'cherem' (ban) toegepast, die, meestal voor korte tijd, de toegang tot de synagoge verbood en de sociale contacten met de overige joden afsneed. De bekendste cherem is die van filosoof en lenzenslijper Baruch d'Espinoza (1632-1677), uitgesproken in 1656. Door zijn rationele opvattingen en mogelijk ook ten gevolge van financiële problemen met de erfenis van zijn vader, is hij uit de gemeente verbannen. Spinoza heeft zijn ideeën niet opgegeven, zodat deze ban nooit is opgeheven (afb. 3).

4 Pieter Bast. Plattegrond van Amsterdam (1597).

DE EERSTE SYNAGOGEN

In de jaren negentig van de zestiende eeuw waren de eerste Portugese kooplieden in Amsterdam neergestreken. Onbekend is welke godsdienst zij aanhingen, wel is duidelijk dat binnen korte tijd meerdere joden hier hun geloof beleden. De Sefardiem vestigden zich vooral in het oostelijk deel van de stad, dat juist in die jaren werd uitgebreid. In 1585-1586 was, vooral om defensieve redenen, de Lastage binnen de nieuwe stadsmuren gebracht. Kort daarop werden in de periode 1592-1596 aan de IJ-zijde drie haveneilanden aangelegd (Rapenburg, Uilenburg en Marken) en ontstond aan de Amstel het woon-eiland Vlooienburg (afb. 4). De gravure die Pieter Bast in 1597 vervaardigde, toont dit nieuwe stadsdeel in ontwikkeling. Uilenburg was toen al vrijwel helemaal in beslag genomen door scheepswerven met bijbehorende woningen in het midden, op Rapenburg (aan het IJ) en Marken waren de eerste activiteiten waarneembaar en Vlooienburg lag nog helemaal braak. Aan de Breesstraat, die van de oude stad naar de nieuwe Sint Antoniespoort in de stadswal leidde en later Sint Antoniesbreesstraat en – ter hoogte van Vlooienburg – Jodenbreesstraat werd genoemd, waren de eerste huizen verrezen. In de Lastage was de Jonkerstraat aangelegd, een rechte straat met rug-aan-rugwoningen. Hier, aan de voet van de Montelbaanstoren, vonden in 1602-1603 de eerste joodse erediensten plaats in het huis van rabbijn Uri Halevie. Deze Asjkenezische jood was in 1601 uit Emden overgekomen op verzoek van de Portugese joden. Uri Halevie fungeerde tevens als voorganger ('chazan') en besnijder ('moheel'). De Torarol die deze rabbijn mee naar Amsterdam bracht, is nog steeds in het bezit van de gemeente (afb. 5). Op Grote Verzoendag in het jaar 1602 deed de schout een inval, waar hij de van helling verdachte rabbijn met een aantal Portugese kooplieden in gebed verzonken aantrof. Hierbij werd Uri Halevie met enkele anderen in hechtenis genomen. Na een verhoor, waarbij de rabbijn uitleg had gegeven dat zij hier

voor een joodse godsdienstoefening waren samengekomen, werden zij weer vrijgelaten.

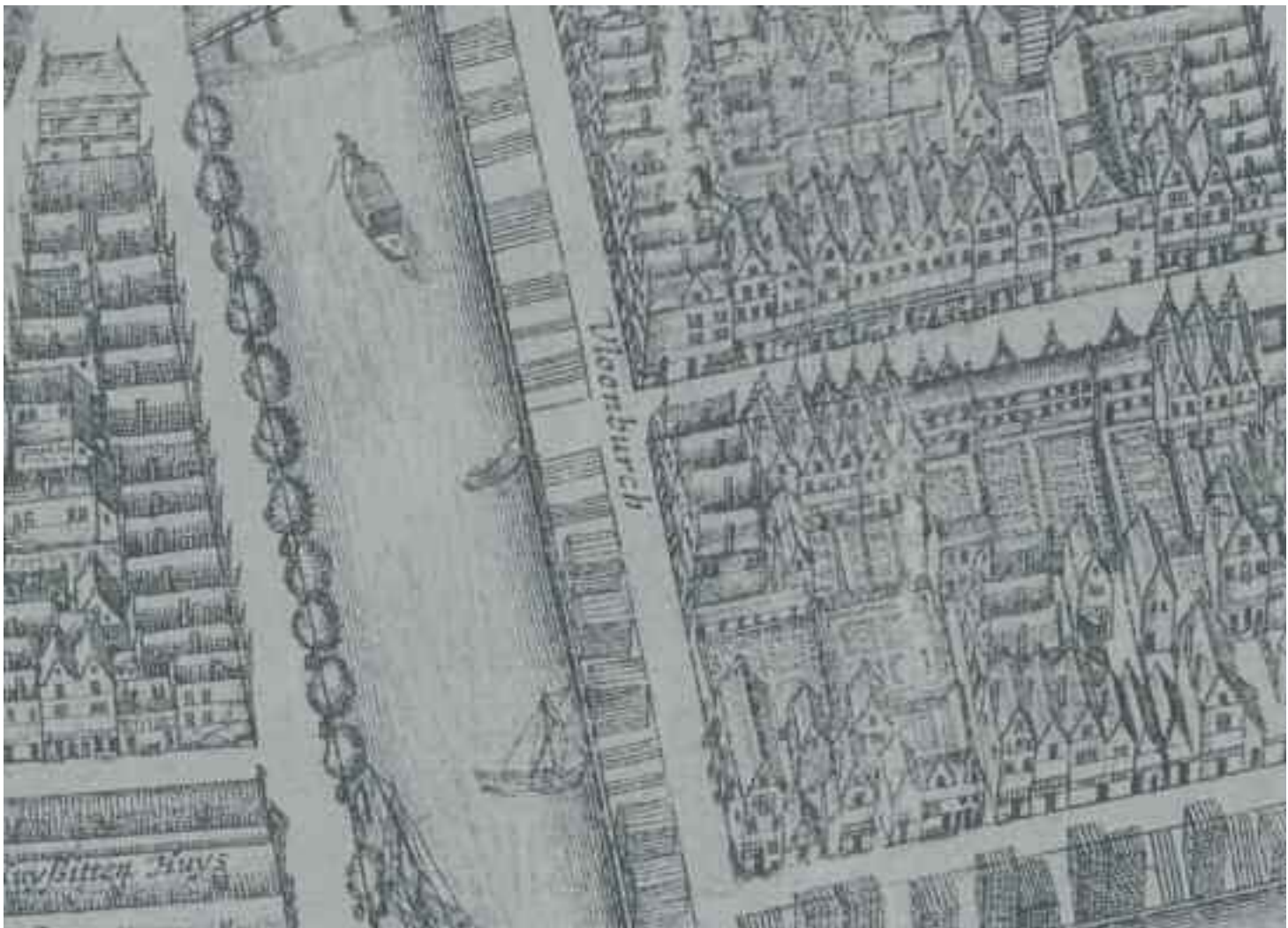
De eerste Sefardiem waren gevestigd in de omgeving van de Nieuwmarkt, in de Lastage. De snel groeiende groep land- en geloofsge-noten vond vooral onderdak in een hele nieuwe wijk: Vlooienburg, zo genoemd naar het weidegebied in een scherpe bocht van de Amstel dat regelmatig onderstroomde of 'vloei-de'. Hier werden de Houtgracht en de Leprozengracht gegraven, waarna de opgehoogde grond enkele jaren onaangeroerd bleef liggen om in te laten klinken. In 1602 werden de percelen op Vlooienburg – het tegenwoordige Waterlooplein met de Stopera – uitgegeven. Het eiland werd in de lengte doorsneden door de Lange Houtstraat en in de breedte

5 De Torarol uit ca. 1400 die Uri Halevie heeft meegenomen naar Amsterdam en aan de gemeente naliet bij zijn terugkeer naar Emden.

6 Balthasar Florisz van Berckenrode. Uitsnede uit de plattegrond van Amsterdam (1657). Ingekleurd zijn de drie Portugese synagogen: 1. Beth Jacob (1614-1639), 2. Neve Sjalom (1612-1639), 3. Beth Israel (1618-1639) en Talmoed Tora (1639-1675).

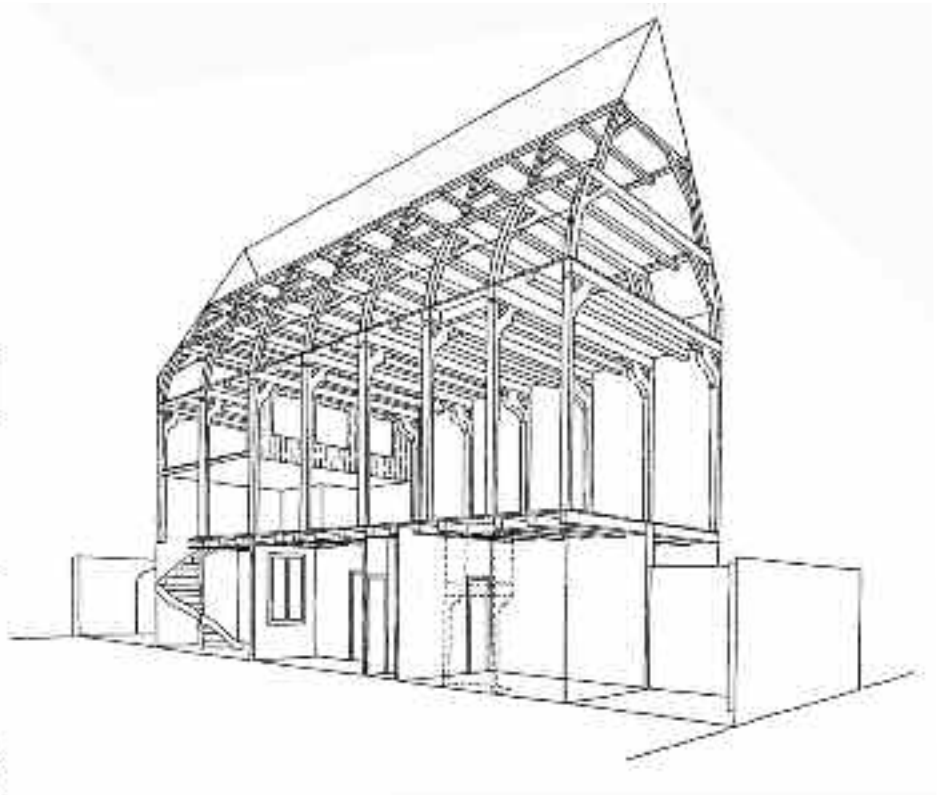
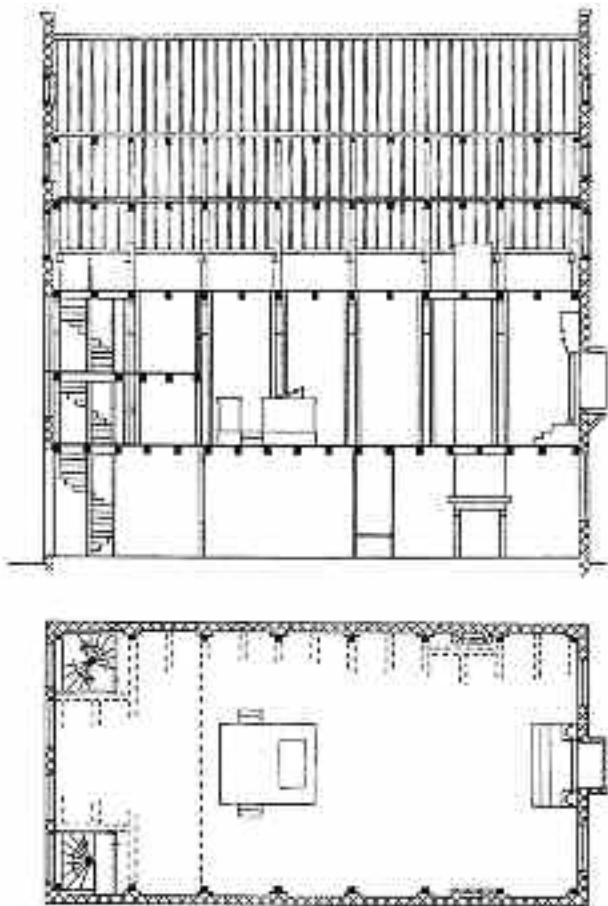
door de Korte Houtstraat, waardoor het vier bouwblokken omvatte, en was regelmatig van opzet (afb. 6). Vlooienburg was in eerste instantie vooral bestemd voor houthandelaren met hun opslag, maar ontwikkelde zich al spoedig tot een gewone woonbuurt. De eerste uitgave van Balthasar Florisz' plattegrond van Amsterdam uit 1625 laat op Vlooienburg nog nauwelijks een onbebouwd erf zien. Onder de kopers van de percelen in 1602 waren nog geen Portugese joden te vinden, maar in het midden van de zeventiende eeuw bezaten zij hier al twintig procent van de huizen. Een andere indicatie voor de concentratie van Sefardiem in deze omgeving geven de ondertrouwakten uit deze periode, waaruit blijkt dat tachtig procent van hen op het eiland en

rond de Jodenbreestraat woonde. Archeologisch onderzoek bevestigt dit beeld: het overgrote deel van de botresten in de beerputten was afkomstig van rund en kip, terwijl elders in de stad ook veel varkensresten werden aangetroffen. Overigens was de begane grond van een van de huizen aan de Houtgracht in 1632 ingericht als Portugees-joodse vleeshal en in 1648 bouwde de Portugese gemeente even verderop een nieuw pakhuis met vleeshal dat tot 1815 in bedrijf bleef. Een van de bekendere joodse bewoners was Jacob Jehuda Leon, die verhuisd was naar Amsterdam en in zijn huis aan de Korte Houtstraat zijn modellen van de Tempel, de Tabernakel, het paleis van Salomo en verschillende ceremoniële objecten tentoonstelde.²

Op Vlooienburg bestonden verschillende gemeenten die samenkwamen in niet al te veel in het oog lopende vergaderplaatsen. De eerste synagoge werd ingericht in een omgebouwde loods aan de Lange Houtstraat. Vanaf 1607 werden de diensten voortgezet in het huis van Jacob Tirado, alias Guimes Lopez da Costa, aan de Houtgracht tegenover de vroegere Vlooienburgsteeg, nu Houtkopersdwarstraat. Deze eerste gemeente heette Beth Jacob (huis van Jacob) en was genoemd naar Jacob Tirado die veel aan de totstandkoming daarvan had bijgedragen. Van hem en zijn vrouw Rachel bezit de gemeente nog een zilveren Toraschild (afb. 174). De gemeente Beth Jacob huurde vanaf 1614 het huis Antwerpen, een voormalig pakhuis aan de Houtgracht, en richtte de bovenverdieping in als synagoge. Het huis stond door een voorplein enigszins van de straat af. De entree bevond

zich in een gangetje aan de zijkant van het gebouw, de gebedsruimte op de eerste verdieping liep door over deze gang. Zoals gebruikelijk bij Amsterdamse huiskerken was op de verdiepingen een groot middendeel van de vloeren en balken verwijderd, waardoor galerijen ontstonden met zicht op de gebedsdienst. Door het gebruik van meerdere verdiepingen konden, ondanks een klein grondoppervlak, velen de dienst bijwonen. In een huissynagoge werden de galerijen meestal benut ten behoeve van vrouwelijke bezoekers. De hechal was gemaakt van jacarandahout (palissander), het interieur werd opgeluisterd door de galerijkolommen en geschilderde decoraties. In 1630 werd dit gebouw aangekocht door David Curiel, alias Lope Ramirez, en in 1638 werden hier de twee achterhuizen bijgekocht die al vanaf 1620 als seminarium in gebruik waren bij de leerschool Talmoed Tora.³

7 Henk Zantkuijl en Hans van Agt. Reconstructie van de synagoge Neve Sjalom naar het bestek van 1612. Links (aan de kant van Houtgracht/Waterlooplein) de hangkamer met vrouwengalerij, rechts de nis voor de hechal.

In 1608 werd de tweede gemeente opgericht, Neve Sjalom (verblijf van vrede). De leden van Neve Sjalom kwamen voor synagogediensten aanvankelijk samen in het huis van Don Samuel Palache. Deze gemeente liet in 1612 aan de Houtgracht een huis bouwen, links van de latere, nog bestaande Mozes en Aäronkerk. Ook dit lag door een voorpleintje gescheiden van de straat. Op de begane grond waren twee woningen ondergebracht met daarboven de synagoge. De hechal was – zoals dat in andere steden ook wel gebeurde – opgenomen in een naar buiten uitstekende nis aan de korte achterzijde en voor de vrouwelijke bezoekers was er een hangkamer aan de tegenoverliggende ingangzijde. De synagoge was versierd met panelen met daarop Hebreeuwse opschriften, plant- en bloemmotieven. Voor de constructie is gebruik gemaakt van het in deze tijd gebruikelijke alternerende houtskelet, waarbij een gebint van muurstijlen, dekbalk en hoekschoren (korbelen), telkens werd afgewisseld met in de bouwmuren opgelegde balken. De korbelen kregen de karakteristieke, sierlijk in- en uit-zwenkende vorm van een zwanenhals. Bijzonder is dat het bestek bewaard is gebleven, waarnaar timmerman Hans Gerritsz deze huissynagoge heeft opgetrokken (afb. 7).⁴

Een ruzie binnen de gemeente Beth Jacob leidde in 1618 tot een splitsing, waardoor de derde gemeente met de naam Beth Israel (huis van Israël) ontstond. In dat jaar werd door Jose Pinto een voormalig pakhuys gehuurd op een achterterrein aan de Jodenbreestraat. Ook hier werd een deel van de vloer verwijderd zodat galerijen aan de zij-kanten ontstonden. Deze synagoge werd in 1619 uitgebreid met het aangrenzende pakhuys aan de Houtgracht. Over de inrichting van Beth Israel is vrijwel niets bekend vanwege de latere verbouwing en uitbreiding in 1639 tot Talmoed Tora-synagoge.

Het merendeel van de leden van deze drie Sefardische gemeenten was van Portugese afkomst. De afzonderlijke gemeenten zijn waarschijnlijk tot stand gekomen ten gevolge

van inhoudelijke verschillen van inzicht binnen de Portugees-joodse gemeenschap, die waarschijnlijk hun grondslag vonden in de verschillende plaatsen van afkomst en familiebanden. Ook wordt wel gesuggereerd dat de sterke groei van de geloofsgemeenschap, waardoor die als het ware ‘beklemd’ raakte in de bescheiden huissynagoge, uitbreiding van het aantal bedehuizen wenselijk maakte. Schattingen van het aantal Sefardiem in Amsterdam laten een groei zien van 350 in 1610, naar 900 in 1630, 1400 in 1650, tot ongeveer 2500 in 1675.

TALMOED TORA

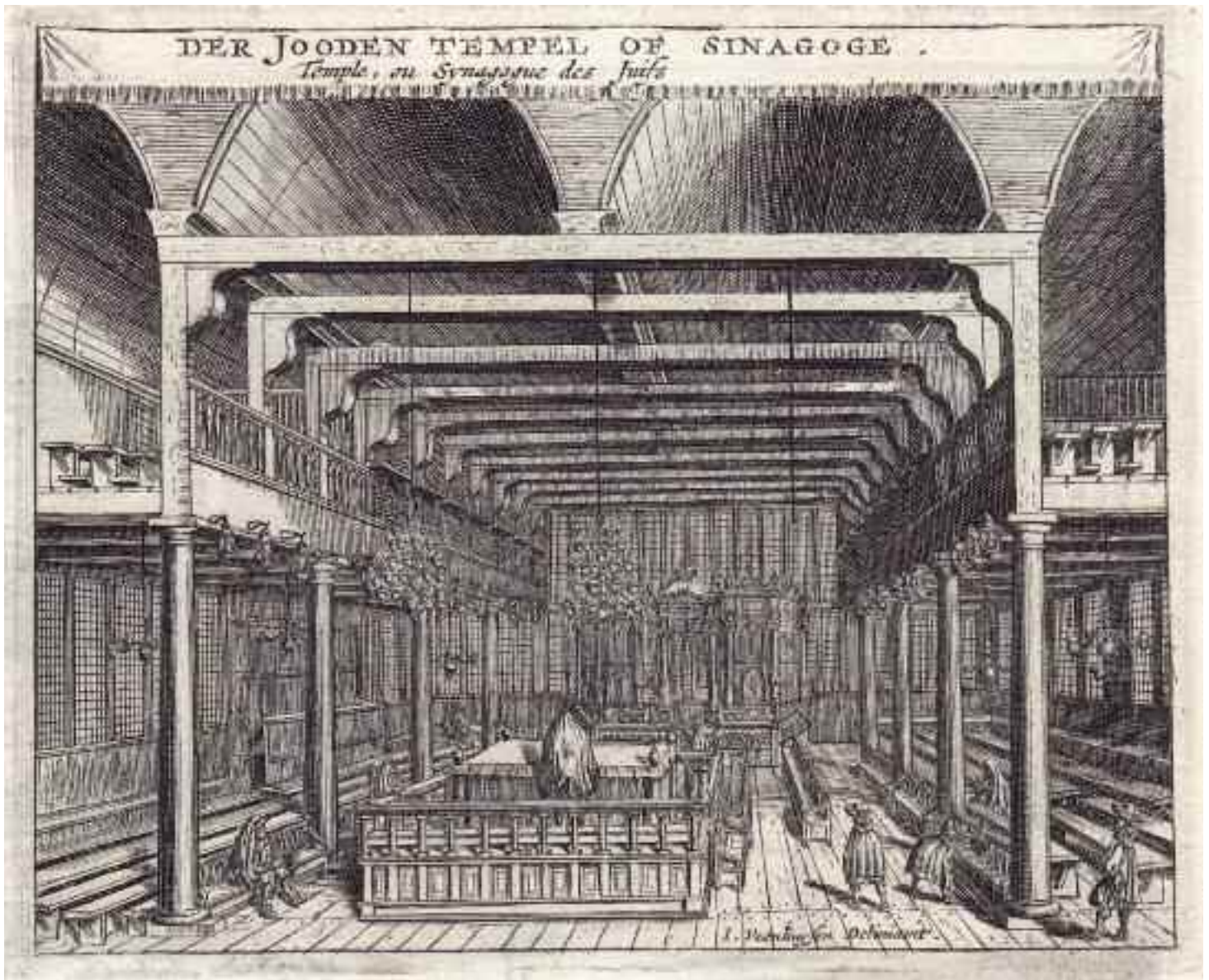
Door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) kwamen veel joden uit Midden-Europa naar Nederland, dat naar Europese begrippen een ruime mate van godsdienstvrijheid kende. Deze Asjkenazische joden waren minder welgesteld dan de Portugeese: veel van hen

8 Portret van rabbijn Isaac Aboab da Fonseca (1605-1693).

vonden een bestaan als venter of slager. Zij vestigden zich ook op en rond Vlooienburg. In 1635 stichtten de Asjkenazische joden hun eerste gemeente. Dit versterkte de behoefte aan één krachtige Portugese gemeente. Voor de vele sociale plichten, zoals zorg voor de armen, ziekenzorg, verzorging van de overledenen, ondersteuning van arme weesmeisjes, onderwijs, het functioneren van de Portugees-joodse vleeshal, de ondersteuning van Sefardische gemeenten in het Heilige Land en het vrijkopen van gevangenen, werd door

de drie gemeenten al geruime tijd nauw samengewerkt. In 1639 gingen de drie gemeenten samen ('União') onder de naam Kahal Kadosj Talmoad Tora (Heilige Gemeente Studie der Wet). In het reglement uit 1639 van deze nieuwe gemeente kreeg de mahamad een absolute macht binnen de gemeenschap. Om een splitsing van de gemeente in de toekomst onmogelijk te maken, werd in dit reglement het verbod opgenomen om in Amsterdam een andere Sefardische synagoge op te richten.

9 Jan Veenhuysen. Ets van het interieur van de Talmoad Tora-synagoge (1665).

Tot rabbijnen van de gemeente Talmoed Tora werden Saul Levi Morteira, David Pardo, Menasse ben Israel en Isaac Aboab da Fonseca benoemd, elk afkomstig uit één van de drie vorige gemeenten. Menasse ben Israel (1604-1657) verwierf grote bekendheid door zijn reis naar Cromwell in 1655 om goedkeuring te vragen voor de vestiging van joden in Engeland. Hij was tevens oprichter van de eerste Hebreeuwse drukkerij in Amsterdam. Isaac Aboab da Fonseca (1605-1693), kreeg bekendheid als rabbijn in Recife, tijdens de heerschappij van de Hollanders in Brazilië, en door zijn stuwende kracht bij de bouw van de nieuwe Snoge (afb. 8). De geschriften van Daniel Levi de Barrios (1635-1701), als maraan bekend onder de naam Don Miquel de Barrios, zijn de belangrijkste bron voor de kennis van de zeventiende-eeuwse geschiedenis van de Portugese joden in Amsterdam.

Na de União werden de huizen waarin de gemeenten Beth Jacob en Neve Sjalom hun synagogen hadden, verkocht. De nieuwe gemeente Talmoed Tora nam de synagoge van de gemeente Beth Israël aan de Houtgracht in gebruik. Hierbij werd de synagoge aanzienlijk vergroot door de aankoop van aangrenzende panden. Met het nieuwjaarsfeest 5400 (in 1639) werd de verbouwde synagoge plechtig ingewijd. Het interieur bestond uit een grote, twee verdiepingen hoge gebedsruimte, overdekt door vier tongewelven, gelegen onder de vier evenwijdige zadeldaken, waarvan de middelste twee behoorden tot de voormalige synagoge. In de twee smallere zijbeuken waren galerijen, elk ondersteund door vier Toscaanse zuilen. Het grootste deel van deze galerijen was afgeschermd door een rasterwerk en bestemd voor vrouwen. De kleinere door balustrades afgeschermd delen waren evenals de gehele begane grond, bestemd voor mannen. In het midden van de ruimte stond tegen de korte achter- of oostgevel een fraaie, met zuilen versierde hechal met een koepelvormige bekroning. Aan de tegenoverliggende zijde stond de eveneens met zuilen versierde teba. In het midden van de noordge-

vel stond de bank van de mahamad. Voor de verlichting van de synagoge hingen er grote kroonluchters (afb. 9). Isaac Commelin beschreef in 1665 in Van Domselaers *Beschrijvinge van Amsterdam* het interieur van de synagoge. Hij geeft onder meer aan dat men het gebouw betrad door een voorhuis waar een wattervat en handdoek ter beschikking stonden om de handen te wassen voordat men de synagoge binnen ging. Naar aangenomen wordt is een deel van de kroonluchters en van de banken in 1675 terechtgekomen in de nieuwe Snoge. Behalve uit beschrijvingen is deze synagoge ook bekend van diverse, bewaard gebleven afbeeldingen. Romeyn de Hooghes ets van de “De geweese Kerk der Ioden” wordt gewoonlijk opgevat als een weergave van het exterieur van de Talmoed Tora-synagoge na de verbouwing van 1639. Vermoedelijk is de rijke, classicistische gevelarchitectuur echter het resultaat van een verbouwing na 1675, toen de joodse gemeente het pand al had verlaten (afb. 10).

Nadat de gemeente Talmoed Tora de synagoge aan de Houtgracht in 1675 had verlaten is het gebouw in gebruik geweest als feestzaal, waar ook veel joodse huwelijksplechtigheden plaats vonden (afb. 11). Het gebouw, bekend geworden onder de naam De Herschepping, is in 1931 gesloopt. De plaats waar het gestaan heeft wordt nu gemarkeerd door een tekstbord, waarop aan de aanwezigheid van deze synagoge wordt herinnerd.

WELVARENDE GEMEENTE

Van 1641 tot 1671 steeg het aantal joodse rekeninghouders bij de Amsterdamse wisselbank van 89 tot 265, wat de groei van het kapitaal, hun rijkdom en aandeel in de Amsterdamse economie weergeeft. Door de verslechterende economische situatie in Spanje vertrokken veel maranen naar de Noordelijke Nederlanden, onder wie vooral grote kooplieden en bankiers zoals de families De Pinto, Lopes Suasso en Pereira. Dit is van grote invloed geweest op de groei van de gemeente vanaf 1660. De joden vervulden

een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Nederlandse economie en hadden daardoor zeer goede relaties opgebouwd met het Amsterdamse gemeentebestuur en met het huis van Oranje-Nassau. De rijke koopman Antonio Lopes Suasso, alias Isaac Israel Suasso (1614-1685), is door de Spaanse koning Karel II in de adelstand verheven en verkreeg de

titel baron van Avernas-le-gras. Van zijn zoon, de bankier Francisco Lopes Suasso, alias Abraham Israel Suasso (1657-1710), is bekend dat hij het voor die tijd immense bedrag van twee miljoen gulden leende aan stadhouder Willem III voor diens overtocht naar Engeland (de zogenaamde ‘Glorious Revolution’) (afb. 12). De vermogende koopman en

10 Romeyn de Hooghe.
Ets van “De geweesene
Kerk der Ioden” (ca. 1695).

11 Jan de Beyer. De Houtgracht in 1757. De oorspronkelijke Talmoed Tora-synagoge was te vinden ter plaatse van De Herschepping, geheel links. Achter de rechter brugketting is de Snoge zichtbaar waarnaar de Portugees-Israëlietische gemeente in 1675 verhuisde.

lid van de bouwcommissie voor de nieuwe synagoge Isaac de Pinto kocht in 1651 een prestigieus huis aan de Sint Antoniesbree-straat, dat naar hem werd vernoemd en door zijn zoon David Emanuel de Pinto, alias Rodrigo Alvares, in 1686 werd verbouwd.⁵ In de smeedijzeren hekwerken voor de ramen van het De Pintohuis is het monogram P van de familie verwerkt (afb. 13). Door hun grote ervaring in de internationale handel en vele relaties hebben ook veel Portugezen het tot diplomatieke vertegenwoordigers gebracht. Het meest bekend zijn de families Belmonte, Nunes da Costa, Curiel en Palache. Manuel de Belmonte, alias Isaac Nunes (overleden 1705), was als zaakgelastigde van de koning van

Spanje een invloedrijk man. In 1700 kocht hij de statige woning Herengracht 586. Mozes Curiel, alias Jeronimo Nunes da Costa (1619-1697), was agent van de koning van Portugal. Samuel Palache (1550-1607) was koopman, diplomaat, spion en kaapvaarder.

Toen de Hollanders een gedeelte van Brazilië veroverden en prins Johan Maurits van Nassau-Siegen hier in 1636 de kolonie Nieuw Holland uitriep, vestigden veel Portugese joden zich in Recife, de hoofdstad van Pernambuco. Hier ontstond toen een redelijk grote joodse gemeenschap. Door de herovering van Brazilië door Portugal in 1654 was de handelsdriehoek Brazilië, Lissabon, Amsterdam ernstig aangetast en keerden veel Portugese jo-

den naar Amsterdam terug. Nadat Shabbetai Tswi (1626-1676) zichzelf in 1665 in Gaza tot Messias had uitgeroepen, maakten veel Amsterdamse Sefardiem plannen om naar Palestina te emigreren en zich aan te sluiten bij zijn messianistische beweging. Sommigen hadden daarvoor zelfs al hun huis verkocht. Toen hij in 1666 werd gedwongen tot de islam over te gaan werd het voor de Portugese joden duidelijk dat hun toekomst in Amsterdam lag en niet in Palestina. Door de voortdurende immigratie en het wegvallen van een toekomst in Palestina werd de gemeenschap steeds groter. Hierdoor werd de synagoge te klein en ontstond de behoefte aan uitbreiding, waarbij een keuze moest worden gemaakt tussen het vergroten van de bestaande synagoge of het bouwen van een nieuwe. De Asjkenazische joden hadden inmiddels aan de Muidergracht

12 Portret van Don Antonio Lopes Suasso, alias Isaac Israel Suasso, koopman en baron van Avernas-le-Gras.

13 Romeyn de Hooghe. Ets van het "Hof van de E: Heer de Pinto" (ca. 1695).

14 Gerrit Adriaensz Berckheyde. Gezicht op de Hoogduitse en Portugees-Israëlietische synagogen (1675).

een grote nieuwe synagoge (1670-1671) laten bouwen door meester metselaar Elias Bouman en meestertimmerman Gillis van der Veen (afb. 14). De Portugese joden, die zich destijds de meerderen van de Ajskenazische joden voelden, konden niet achterblijven, zodat plannen werden gemaakt voor de bouw van een nieuwe synagoge.

In 1670 werd een groot perceel gekocht vlakbij de Talmoed Tora-synagoge, ter hoogte van de vroegere Sint Antoniespoort, in de zogenaamde 'Vierde Uitleg', de omvangrijke stadsuitbreiding waarbij Amsterdam haar beroemde halve maan-vorm kreeg. Ten oosten van de Amstel ontstonden toen drie nieuwe haveneilanden aan het IJ (Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg), de groene Plantage en een woonwijk rond de nieuwe grachten. Veel rijke Portugezen verhuisden toen van Vlooienburg naar de nieuwe grachten ten oosten van de Amstel; de armere geloofsgenoten vonden veelal onderdak in de Nieuwe Kerkstraat die ook wel Jodenkerkstraat ging heten. Doordat de scheepswerven en havenbedrijfjes wegtrrokken naar de nieuwe Oostelijke Eilanden, ontwikkelden Mar-

ken, Uilenburg en Rapenburg zich tot woonbuurten waar heel veel mensen, voornamelijk arme joden, opeengepakt leefden.

In 1671 werd gestart met de bouw aan de Muidergracht, die de Ajskenazische synagoge aan de overkant van die gracht in grootte en uitstraling moest overtreffen. De "ouderlingen van de Portugeesche Joodsche Natie" hadden alle erven tussen de Muidergracht en de Muiderstraat, de Amstelstraat en de Nieuwe Herengracht gekocht. Aan de overzijde van de Amstelstraat stond het uit 1485 daterende Leprozenhuis, waarvan de regenten grond moesten afstaan voor de verbindingsgracht tussen de Houtgracht op Vlooienburg en de nieuwe Muidergracht tussen de synagogen. Nog tijdens de bouw van de Snoge kwam de stad in 1672 informeren of de Portugees-joodse gemeente niet liever een plein had dan een gracht. Dat bleek niet het geval: in het ontwerp van de synagoge was er vanuit gegaan dat de kelders verhuurd konden worden en daarvoor was de gracht als transportweg essentieel. De thesauriers hadden eerder al te kennen gegeven dat de kadebeschoeiing tegen bijbetaling ook in

steen uitgevoerd kon worden, maar ook van dat aanbod werd geen gebruik gemaakt.⁶ Het gekochte terrein was veel groter dan de ontworpen synagoge en bijbehorende gebouwen; de overbodige percelen werden in augustus 1671 doorverkocht en vooral vanaf de jaren 1680 door particulieren bebouwd. Zo was de Snoge opgenomen in de maat en ritme van het stedelijk web, geweven uit de oude stad met het Leprozenhuis en de Jodenbreestraat, de Muiderstraat als verlengde van de Breestraat en het daarbij gelegen Markentje aan de 'binnenring' van de voormalige stadswal, de Deventer Houtmarkt met de

Grote Sjoel, het Oudezijds Huiszittenhuis en Vlooienburg. De Snoge vormde bijna twee eeuwen lang de bebouwingsgrens. Toen bleek dat als gevolg van de economische teruggang de grondverkopen in het aangrenzende deel van de nieuwe stad volledig stilvielen, werd daar de Plantage aangelegd, een groengebied van ongekende omvang waarop woningbouw lang verboden was. In dit deel van de stad was de Snoge veruit het meest monumentale gebouw; de vele stadsprofielen maken duidelijk dat het joodse bedehuis tot ver in de negentiende eeuw vanuit alle windstreken een blikvanger was (afb. 15).

15 Jacob van Ruisdael. Zicht op Amsterdam vanaf de Amsteldijk (ca. 1680). Aan de rechterzijde van de Amstel torent de Snoge, links van de molen met witte wieken, boven de bebouwing uit.

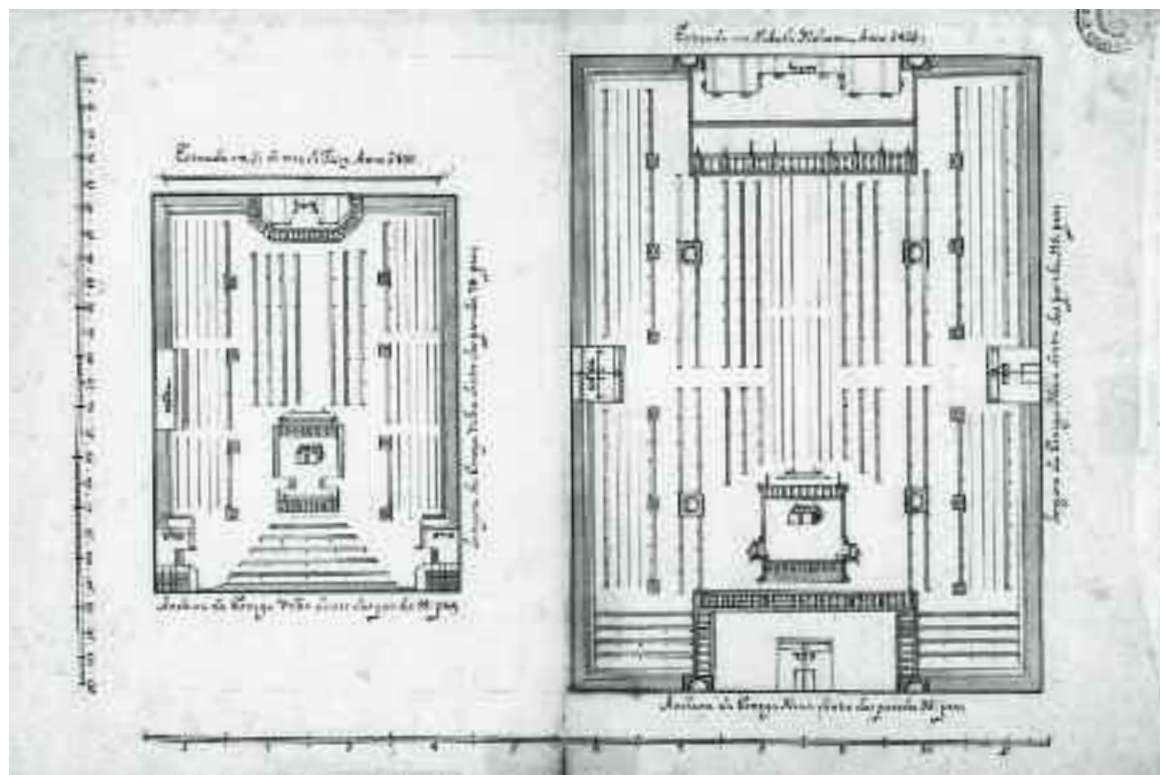
16 De synagoge Bevis Marks te Londen (1701).

17 De synagoge Mikve Israel te Willemstad (1732).

De Portugese gemeente beschikte over voldoende middelen om een zo imposant gebouw neer te zetten. Het is voor een groot deel te danken aan het energieke optreden van de destijds zeer populaire rabbijn Isaac Aboab da Fonseca dat dit monumentale gebouw kon worden opgericht. In zijn preek van 23 november 1670 riep hij de gemeentelieden op bij te dragen aan de nieuwe syna-

goge, waarop zij reageerden met schenkingen ter waarde van f 40.000. De vier eerste stenen werden op 17 april 1671 gelegd door vier prominente gemeenteleden die in totaal f 2310 hadden betaald voor dit voorrecht: Mozes Curiel, Joseph Israel Nunes (alias Antonio Alvares), Imanuel de Pinto en David Isaac de Pinto. Door oorlogen en een orkaan werd de bouw pas in augustus 1675 voltooid.

18 Tekening van het bankenplan Talmoed Tora-synagoge aan de Houtgracht (1639) en de Snoge (1675).

Op 2 augustus 1675 vond onder aanwezigheid van een aantal aanzienlijke personen, onder wie de burgemeesters en schepenen van Amsterdam, de plechtige inwijding plaats. De schoonheid van het gebouw en van de daarin gebruikte erediensvoorwerpen geven een beeld van de rijkdom en de liefde voor schoonheid en kunst van de Portugese joden in die tijd. Het is zeer opmerkelijk dat in het Europa van de zeventiende eeuw op een zo prominente plaats in de stad twee monumentale synagogen verrezen, terwijl de rooms-katholieke gemeenschappen zich in Amsterdam tot ver in de achttiende eeuw moesten behelpen met gebedsruimten in woningen en pakhuisen.

Omdat de Portugese gemeente van Amsterdam de moedergemeente van West-Sefardische gemeenten in en buiten Nederland was, had zij veel gezag en werd de Snoge het voorbeeld voor andere synagogen. Dit is onder meer te zien aan de bouwwijze van de synagoge van de gemeente Honen Dal in Den Haag, gebouwd in 1725-1726 door Felix Dusart naar ontwerp van Daniel Marot (afb. 20). De Snoge heeft ook model gestaan voor de bouw van de synagoge te Bevis Marks in Londen (1701) (afb. 16), de synagoge van de gemeente Mikwe Israel in Willemstad (Curaçao) (1732) (afb. 17), de synagoge van de gemeente Sedek Ve Salom in Paramaribo (1737) (het interieur is overgebracht naar het Israel museum in Jeruzalem), de Touro synagoge in Newport, Rhode Island (1897) en de synagoge van de gemeente Shearit Israel in New York (1897). Vooral de tweepolige indeling, met teba en hechal, in elkaars verlengde, is nagevolgd in de Westers-Sefardische wereld (afb. 18).

CRISIS EN TERUGGANG

Tot het begin van de achttiende eeuw was er geen land waar de joden in zo grote rijkdom en weelde konden leven als in de Verenigde Nederlanden. Een groot aantal Portugese joden had door hun kennis van de overzeese handelsroutes en hun internationale contac-

ten een aanzienlijk vermogen opgebouwd in de internationale handel, waaronder ook de geldhandel. Aan het eind van de zeventiende eeuw werd Amsterdam de belangrijkste geldmarkt van Europa. De Portugese joden waren actieve investeerders op de Amsterdamse beurs. Op deze beurs gingen de zaken goed tot het midden van de achttiende eeuw. Door de crisis van 1763-1773 gingen diverse banken failliet. Dit bracht een zware slag toe aan leden van de Portugees-joodse gemeenschap, omdat veel van hen actief waren in de geld- en wisselhandel. Door dit economisch verval, dat voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden grote gevolgen had, verloor Amsterdam haar centrale plaats in de handel en in de Europese politiek. Deze teruggang was mede een gevolg van de concurrentie van Engeland en Frankrijk. Voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC), waarin de Portugese kooplieden aanzienlijke fortuinen geïnvesteerd hadden, braken moeilijke tijden aan. De WIC is opgeheven in 1792 en de VOC in 1799. Het gevolg hiervan was een groot aantal faillissementen en algehele verpaupering. Hierdoor kwam er een eind aan de bloei van de Sefardische handel. Beroofd van hun bestaansmiddelen en uitgesloten van gilden, vervielen veel Portugese joden tot armoede. In 1795 telde de Amsterdamse Portugese gemeente 54% bedeeden onder haar leden. Dit werd een ondragelijke last voor de armenkas van de gemeente. Om het aantal bedeede armen te beperken, werd emigratie naar Curaçao en Suriname gestimuleerd en financieel ondersteund. De Portugese joden werden door deze teruggang zwaarder getroffen dan hun Hoogduitse geloofsgenoten, die van oudsher gewend waren aan armoede en ook actiever waren in ambachtelijke beroepen. Door de slechte politieke en economische situatie bleef een viering van het honderdjarig bestaan van de Snoge achterwege. In de tweede helft van de achttiende eeuw wisten Asjkenazische joden handelscontacten op te bouwen en ontstond een bovenlaag

van rijke Asjkenaziem die zich niet minder voelde dan de Sefardiem. De Portugese gemeente was toen een kwijnende gemeente, trots op haar grote verleden, doch door de Hoogduitse gemeente overschaduwde. De Hoogduitse gemeente was met ongeveer 20.000 leden toen de grootste joodse gemeente in Europa.

BURGERLIJKE GELIJKSTELLING

In 1789 brak de Franse revolutie uit, waarna in 1793 het Franse leger de Nederlanden binnen viel en in 1795 de Bataafse Republiek werd uitgeroepen. In 1796 verscheen het 'Decreet over den gelijkstaat der Joodschen met alle andere burgers', waarbij de joden in Nederland gelijke rechten kregen. De meeste joden verwachtten niet dat de Verlichting en

burgerlijke gelijkstelling hun leven ingrijpend zou veranderen. Privileges als burgerrechten, kiesrecht en toegang tot openbare ambten hadden weinig praktische betekenis voor hen. Het maakte wel een einde aan de autonomie van de joodse gemeenten en het gezag van de parnasiem en de daaraan ontleende status. Alleen een kleine groep ontwikkelde joden hoopte dat de emancipatie een nieuwe wereld met een beter bestaan zou inluiden. Tot dan toe waren de joden, ook door de taal die zij spraken, afgescheiden van de overige burgers. Bij de Portugese joden was de omgangstaal Portugees en bij de Hoogduitse joden Jiddisj. Het Spaans werd veel gebruikt voor gebedenboeken en Bijbelvertalingen. Tot de burgerlijke gelijkstelling was de Portugees-joodse groep een gesloten gemeenschap, die weinig contacten had met andere groeperingen en ook niet veel met de Asjkenazische joden. Men bezocht elkaars synagogen nauwelijks en huwelijkspartners werden voornamelijk gezocht in eigen kring, waarbij men elkaars achtergrond kende en het familiekapitaal binnen de groep bleef. De burgerlijke gelijkstelling heeft geleid tot emancipatie, secularisatie en assimilatie. In hogere maatschappelijke kringen zijn enkelen overgegaan tot het christendom. Na het herstel van de soevereiniteit der Nederlanden onder het koningschap van Willem I werd de structuur van de joodse gemeenschap in Nederland gewijzigd en werd de Hoofdcommissie voor de Zaken van de Israëlieten in het leven geroepen, waarin de Portugezen ook zitting kregen. Hoewel de maatschappelijke positie van Portugese en Hoogduitse joden vrijwel gelijk was geworden, was er zeer beperkt sprake van toenadering tussen de twee groeperingen. De Portugese joden keken op de Hoogduitse joden neer als zijnde van minder maatschappelijk en cultureel niveau, terwijl de Hoogduitse joden de sterk geëmancipeerde Portugezen als afvalligen beschouwden. Koning Willem I bevorderde het gebruik van de Nederlandse taal voor notulen en preken, zodat rond 1845 het Portugees als om-

19 De poort in de Muiderstraat met het door Joseph Mendes da Costa in terracotta vervaardigde gemeentewapen van de pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt.

Portugese joden in Middelburg, Den Haag en de Vechtstreek

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw trachtten Portugese joden zich in diverse plaatsen buiten Amsterdam te vestigen, maar meestal was de groep te klein en het verblijf te kort om een eigen gemeente op te richten.⁷ In een enkel geval lukte het echter wel. Zo woonden in het begin

van de zeventiende eeuw al enkele Portugees-joodse handelaars in Middelburg. Paolo Jacomo (Jacob Jessurun) de Pinto had in 1641 in zijn huis een synagoge ingericht. Hij stelde hier Jacob Jehuda Leon, die later bekend werd door zijn Tempelmodel, als rabbijn aan. In 1655 werd

een stuk grond aan de huidige Joden-gang gepacht ten behoeve van een begraafplaats. Aan het begin van de achttiende eeuw verhuisden veel Portugezen vanuit Middelburg naar Amsterdam en Den Haag, waarna de laatste achterblijvers zich in 1725 bij de Hoogduitse gemeente voegden.

20 De Portugese Synagoge te Den Haag naar ontwerp van Daniel Marot (1725-1726).

De grootste Portugese gemeente buiten Amsterdam bevond zich in Den Haag. In 1677 blijkt er al een kleine groep Portugese joden in Den Haag gewoond te hebben, maar pas in 1692 werd er een officiële joodse gemeente gesticht door Jacob Pereira. In een huis naast zijn woning aan het Korte Voorhout richtte hij de synagoge Beth Jacob (huis van Jacob) in (afb. 144). Ten behoeve van een begraafplaats werd in 1694 een stuk grond aan de Scheveningseweg aangekocht. Een tweede Portugese synagoge werd in 1698 gesticht door Jacob Abenacar Veiga in zijn logement aan de Bierkade en later aan de Casuariestraat en het Lange Voorhout, het sjeke deel van Den Haag waar de rijke Portugezen woonden. In 1709 nam deze gemeente de naam Honen Dal (steun de armen) aan. In 1725-1726 werd een nieuwe, vrijstaande synagoge gebouwd aan de Jan Evertsenstraat 7, op het achtererf van de statige patriciërshuizen van de Princesegracht, naar Amsterdams voorbeeld (afb. 20). Samenvoeging van de twee gemeenten in 1743 leidde tot opheffing van de synagoge van Jacob Pereira. De synagoge aan de Princesegracht heeft tot de Tweede Wereldoorlog gefunctioneerd. Van de bijna vierhonderd zielen van deze gemeente in 1940, waren op 5 mei 1945 nog slechts acht in leven. De synagoge is midden jaren vijftig verkocht. Voor de Hoge Feestdagen werd het gebouw in 1968 gehuurd door de gemeente Beth Jehoadah, de Liberaal Joodse Gemeente van Den Haag. Deze heeft het in 1972 aangekocht

en daarna gerestaureerd, waardoor het oorspronkelijke religieuze gebruik is hersteld. De oorspronkelijke achttiende-eeuwse hechal en teba zijn bewaard gebleven.

Veel vermogende Portugese joden, voornamelijk uit Amsterdam, bezaten vanaf het midden van de zeventiende eeuw buitenverblijven langs de Amstel en de Vecht, waardoor enkele buitengemeenten ontstonden (afb. 21). Vaak kwamen zij in de buitenverblijven van één van hen bijeen voor het houden van synagogediensten. In Maarssen hadden de Portugese joden de gemeente Neve Sjalom (verblijf van vrede) opgericht. De synagoge van deze gemeente is in 1836 verkocht en daarna afgebroken. De hechal is na omzwervingen terecht gekomen in de synagoge van Almere. Ook in Naarden was in de zeventiende eeuw een Portugese

synagoge. Veel Portugese joden moesten eind-achttiende eeuw hun buitenplaatsen verlaten omdat zij verarmden in de Franse tijd. Nadat de Portugese joden uit Naarden vertrokken waren, is de synagoge in 1887 overgedragen aan de Nederlands Israëlitische Gemeente. In 1935 is het gebouw wegens bouwvaligheid gesloopt en zijn de koperen luchters en ornamenten in bruikleen overgedragen aan het gemeentehuis van Naarden. Deze zijn in 1993 teruggegeven aan de joodse gemeente Naarden-Bussum en bevinden zich thans in de synagoge aan de Kromme Englaan. ■

gangstaal en als taal voor de preken in Snoge verdween. De Portugese taal wordt tegenwoordig alleen nog gebruikt voor aankondigingen in de synagoge en voor het gebed voor het Koninklijk Huis en stadsbestuur. In 1875 werd het tweehonderdjarig bestaan van de Snoge uitbundig gevierd (afb. 148).

Rond 1870 trok de economie aan door ontwikkelingen in de diamantindustrie, de sigaren- en de confectie-industrie. Door deze ontwikkelingen en de opkomst van het socialisme kregen velen uit de onderste lagen van de samenleving de kans om zich te ontplooiën. De ideologie van het opkomend socialisme aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw, kwam bij een aanzienlijk aantal leden van de Portugees-Israëlitische gemeente in de plaats van hun kerkelijke binding, vooral binnen het proletariaat. Hierdoor nam het ledenaantal verder af. Het aan het einde van de negentiende eeuw opkomend zionisme had weinig aanhang binnen de Portugese gemeenschap. Dit was mogelijk een laat gevolg van de teleurstellingen rond de valse Messias Shabbetai Tsvi in de zeventiende eeuw, waardoor velen van emigratie naar Palestina afzagen. In 1921 werd het actieve kiesrecht voor alle contribuerende leden – inclusief vrouwen – ingevoerd.

De Portugees-joodse gemeenschap bracht in de negentiende eeuw verschillende prominente figuren voort. Bekend is de geneesheer Samuel Sarphati (1813-1866), grondlegger van het moderne Amsterdam. Hij zorgde voor de verbetering van het onderwijs en de hygiëne in de stad en maakte de plannen voor de bouw van nieuwe stadswijken, het Paleis voor Volksvlijt en het Amstelhotel. Salomon Rodrigues de Miranda (1875-1942) had een groot aandeel in de stadsvernieuwing, de bouw van bad- en zweminrichtingen en de aanleg van het Amsterdamse Bos. Naar verhouding waren veel Portugese joden actief in juridische, medische en taalwetenschappen. Groot was ook het aantal kunstenaars, vooral schilders. Bekend is de beeldhouwer Joseph Mendes da Costa, die het vak geleerd heeft

in de steenhouwerij van zijn vader, waar hij onder meer grafstenen maakte. Het gemeentewapen van de pelikaan boven de ingang van de bijgebouwen van de Snoge aan de Muiderstraat is van zijn hand (afb. 19). Pionier van het persbureauwezen en de radionieuwsdienst was Mozes Salomon Vaz Dias (1881-1963), die in 1904 het persbureau Vaz Dias heeft opgericht. Bekende financiële instellingen waren het in 1822 door de gebroeders Teixeira de Mattos opgerichte bankiershuis Teixeira de Mattos en het in het midden van de achttiende eeuw door Isaac Franco Mendes opgerichte assuradeursbedrijf Franco Mendes. De auteur en boekhandelaar Emanuel Querido startte in 1915 het succesvolle uitgeverijbedrijf Em. Querido's Uitgevers-M I J N. v. Daniel Henriques de Castro, ook bekend als kunstverzamelaar en glasgraveur, vestigde in 1832 de nog steeds bestaande apotheek De Castro aan de Muiderstraat 14. De faculteit Hebreeuwse en joodse studies aan de Universiteit van Amsterdam is genoemd naar Jehuda Lion Palache (1886-1944), hoogleraar in de taal- en letterkunde der Semitische volken.

DE OUDE JODENBUURT

“Men heeft ons vergund in het openbaar te zingen en van honger te sterven” is een uitspraak van Mozes Asser die vaak wordt aangehaald om te illustreren dat de gelijkberechtiging van de Franse tijd niet voor iedereen verbetering bracht. Aan het eind van de achttiende eeuw leefde ongeveer zestig procent van alle joodse Amsterdammers onder de armoedegrens. Toen in 1795 de eerste volkstelling werd gehouden, raakten de ambtenaren de tel kwijt in de overbevolkte Jodenbuurt. De levendigheid werd er in de loop van de negentiende eeuw niet minder op en trok veel buitenstaanders naar deze hoek van de stad. In de Sint Antoniesbreestraat en Jodenbreestraat was het altijd druk met straathandelaren, standwerkers, markten, bioscoop- en theaterbezoekers en het doorgaande verkeer (afb. 22). Om de verkeerschaos te beperken werd in 1893 een tweede

22 Jodenbreestraat, gezien naar de Zuiderkerktoren vanaf de Rapenburgerstraat voor de synagoge en de hoek Muiderstraat.

dagmarkt geopend op het nieuwe Waterlooplein, naast de sinds 1879 bestaande op de Nieuwmarkt (afb. 23).⁸

De overgrote meerderheid van de joden leefde aan het einde van de negentiende eeuw nog in de oude Jodenbuurt, maar in de jaren zeventig begon een trek naar de nieuwe stadsdelen. Eerst naar de wijken dichtbij het centrum, zoals de Plantage en de Weesperbuurt, en later naar Amsterdam-Zuid. Een van de eerste wijken waar zij zich vestigden was de Oosterparkbuurt. Omdat de afstand naar de Snoge rijkelijk groot was, is door de broederschap Ahabath Chesed (liefde en gunst) in 1893 een Portugese synagoge op-

gericht in de tuin achter de woning van I. E. Querido aan de Blasiusstraat 46, die in 1905 is vergroot. Voor zover bekend was dit de enige Portugese synagoge in Amsterdam naast de grote Snoge in het centrum en de huissynagogen van de bejaardenhuizen. Deze synagoge van 5 bij 8,25 meter had aparte ruimten voor mannen en vrouwen en bood plaats aan ongeveer vijftig personen. Het gebouw had, net als de Snoge, boogvensters in de voorgevel en een gebogen plafond onder een zadeldak. Deze synagoge is tot het begin van de Tweede Wereldoorlog in gebruik gebleven, daarna inwendig ingrijpend verbouwd en later afgebroken.

23 Het Markenplein met Jodenbreestraat (links) en Muiderstraat (rechts) in 1898. Rechtsvoor het voorgebouw van de Snoge. De tijdelijke erepoort is opgericht ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina.

24 Jacob Kuyper. Plan van Amsterdam met buurtverdeling (1867). Op deze uitsnede van de omgeving van de Snoge is de concentratie van joodse instellingen goed waarneembaar.

Ondanks de gestage trek naar nieuwe stadsdelen bleef het gebied rond de synagogen aan het Jonas Daniël Meijerplein nog lang het hart van joods Amsterdam, niet alleen vanwege de aanwezigheid van de gebedshuizen maar ook door de concentratie van andere joodse instellingen in deze buurt (afb. 24). De omgeving van de Snoge veranderde sterk door de demping van een stukje Houtgracht en van de Muidergracht ter hoogte van de Deventer Houtmarkt – waardoor in 1874 het Jonas Daniël Meijerplein ontstond – en door de daaropvolgende demping in 1882 van de rest van de Houtgracht en de Leprozengracht op Vlooienburg. Ingrijpend was ook de sloop van delen van de oude, overbe-

volkte en verpauperde Jodenbuurt. De woon- en leefsituatie in de Joden Houttuinen, op Uilenburg en Marken was zo mensonterend, dat deze buurten in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw werden gesaneerd (afb. 25). Niet alleen verdwenen daardoor veel krotten en sloppen, ook de bewoners moesten elders hun heil zoeken, velen van hen verhuisden naar de Transvaalbuurt in Oost of naar Amsterdam-Zuid. De zes gevelstenen die in de muren van de toegangspoort van de Snoge zijn gemetseld, vormen tastbare herinneringen aan enkele van de gesloopte gebouwen in de naaste omgeving.⁹

DE TWEEDE WERELDOORLOG

De inval door de Duitsers op 10 mei 1940 luidde het einde in van ruim drieëneenhalve eeuw ongestoord joods leven in Nederland. Een tijd lang heeft het merendeel van de Portugees-joodse gemeenschap vertrouwd op toezeggingen van Duitse zijde, die vrijstelling van transport naar het oosten beloofde op grond van hun Spaanse en Portugese afkomst of hun niet-voljoodse afstamming. Zij werden ook blij gemaakt met berichten van overbrenging van Portugese joden naar Portugal. Hiervan bleek echter niets verwezenlijkt te worden: bijna iedereen werd naar het oosten gedeporteerd, waar vrijwel allen in vernietigingskampen om het leven zijn gebracht. De Duitse advocaat Hans Calmeyer was als hoofd van het Haagse bureau voor afstammingsonderzoek belast met de registratie van de joden als aparte bevolkingsgroep. In die functie besliste hij over bezwaarschriften van mensen die stelden ten onrechte als jood te zijn aangemerkt. Hij heeft in deze functie ook geprobeerd om mensen te redden, waaronder de Portugezen als groep, maar dat laatste is hem niet gelukt (afb. 26).

Al voor de Tweede Wereldoorlog was de Snoge aangewezen als monument dat vanwege de dreigende oorlogssituatie beveiligd moest worden. Het Rijk heeft daarom conform de plannen van de inspecteur van de Kunstbescherming en in overleg met de ker-

kenraad in 1939 bouwkundige maatregelen getroffen om de Snoge tegen brand te beschermen. De kosten werden gedragen door het Rijk, waarbij als voorwaarde werd gesteld dat de gemeente in tijd van oorlog voor bewaking zou zorg dragen. In 1939 werd de brandwacht opgericht, bestaande uit circa veertig mannen: voor een klein deel bestaande uit functionarissen van de Portugese gemeente en voor het overige deel uit vrijwilligers, merendeel gemeenteleden. Een wacht bestond meestal uit vijf of zes mannen; overdag in hoofdzaak de functionarissen van de gemeente en 's avonds en gedurende de nacht de vrijwilligers. Het lokaal van de brandwacht was de expositieruimte die voorheen in gebruik was als rouwkamer. Slechts één keer heeft de brandwacht moeten uitrukken, maar blussen heeft nooit plaats hoeven vinden. In 1939 werden enkele belangrijke bezittingen in bruikleen afgestaan aan het Rijksmuseum. Ook zijn een aantal bezittingen, waaronder het op feestdagen gebruikte goudleerbehang, drie paar siertorens en de wetsrol die gebruikt werd bij het afleggen van een eed, ondergebracht in de kluizen van de Kasvereniging Amsterdam. Deze kluizen zijn door de bezetter leeggehaald en de daarin ondergebrachte voorwerpen zijn helaas verloren gegaan. Alle wetsrollen met hun siermantels die zich in de hechal bevonden zijn daar gedurende de gehele bezettingstijd onaangeroerd gebleven. De koperen verlichtingsornamenten zijn wonderbaarlijk gespaard gebleven in een tijd dat koper ingeleverd moest worden voor de oorlogsindustrie. Toen zich in februari 1941 een gerucht verspreidde dat de WA (Weerafdeling) het plan had de Snoge in brand te steken, werd ter voorkoming van een dynamietaanslag het luik vastgenageld dat toegang gaf tot de funderingsgewelven. In verband met het plan om in Amsterdam een deportatiecentrum op te zetten, bezocht Hauptsturmführer F.H. Aus der Fünten de Snoge in de winter van 1941-1942. Toen hij er daarbij op werd gewezen dat het zeer moeilijk zou zijn het gebouw met zijn vele en grote ramen te verduisteren, is daarvan

afgezien. De in de nabijheid gelegen voormalige Hollandse Schouwburg bleek een geschiktere locatie, een schouwburg is nauwelijks voorzien van ramen. Tot 26 mei 1943 werden er nog erediensten gehouden in de Snoge. De brandwacht heeft de toen nog in het gebouw aanwezige siervoorwerpen en een kopie van de ledenadministratie onder in de kap, tussen de tongewelven, verstopt. Na het sluiten van de Snoge werden de diensten op zaterdag en feestdagen in het geheim voortgezet in de woning van het echtpaar Salomon en Elisabeth Mendes Coutinho-Sarphati, op de tweede etage van het huis Nieuwe Keizersgracht 33. Salomon Mendes Coutinho (1908-1976) was samaas van de

25 Bataviersstraat voor de sanering (1925).

Snoge en heeft tot ver in de Tweede Wereldoorlog de laatste eer bewezen aan overleden onderduikers en ze daarna onder andere in Ouderkerk aan de Amstel begraven.¹⁰ Van de kunstenaar Anton Witsel, die als bewoner van de begane grond voor de veiligheid zorgde, bezit de gemeente twee tekeningen van deze eredienst (afb. 28). Nadat de laatste joodse leden van de brandwacht op 2 februari 1944 waren opgepakt, is hun taak overgenomen door niet-joden. Aan de aanwezigheid van een brandwacht gedurende de gehele oorlog is het te danken dat de Snoge de oorlog vrijwel ongeschonden heeft doorstaan. Tijdens de Hongerwinter is uit alle andere leegstaande gebouwen, waaronder synagogen, het hout

gesloopt om te dienen als brandstof voor kachels en kooktoestellen (afb. 29).

Vraag blijft hoe het komt dat de Duitsers de synagoge in de oorlog vrijwel ongeschonden hebben gelaten. Wellicht is het te danken aan het respect dat de bezetter had voor kunst en imposante oude gebouwen, in combinatie met het vooruitzicht om het gebouw na afloop van de oorlog te gebruiken, bijvoorbeeld als museum van de verdwenen joodse cultuur. Misschien hebben ook de verzoeken van burgemeester E.J. Voûte en de directeurs van het Stedelijk Museum te Amsterdam en het Museum Boymans te Rotterdam, D.C. Röell en D. Hannema, een rol gespeeld. Zij bezochten het synagogencomplex in

26 Het Jonas Daniël Meijerplein (tijdens de oorlogsjaren Houtmarkt genoemd) in 1943. Tijdens de Duitse bezetting was er voor het eerst sprake van een officieel getto.

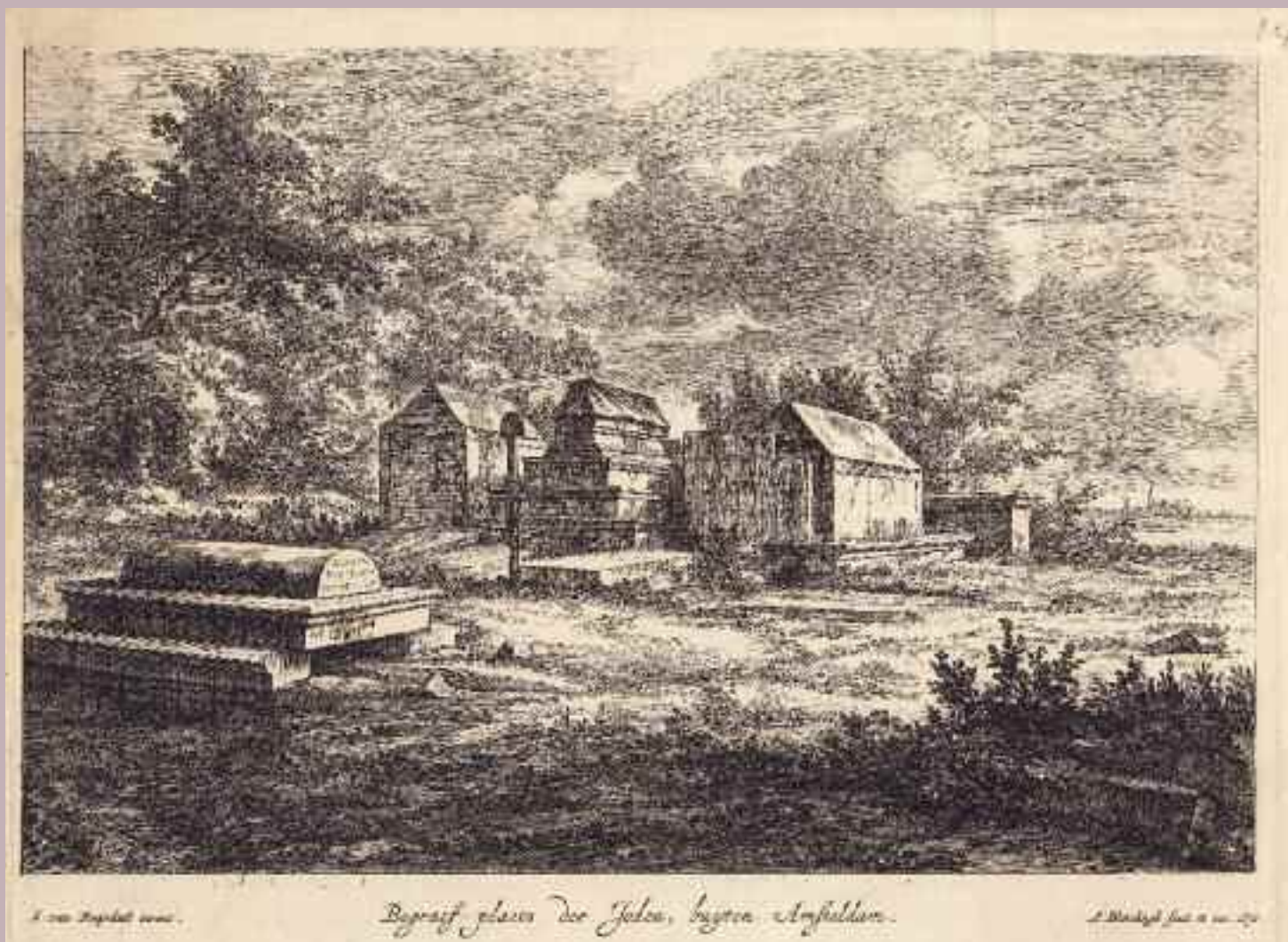
Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel

Na hun vestiging in Amsterdam probeerden de Portugese joden een stuk grond te bemachtigen in of nabij Amsterdam om hun doden te kunnen begraven. Dit lukte aanvankelijk niet en daarom werd in 1602 een stuk grond in Groet, nabij Alkmaar, gekocht. Aangezien het vervoer van de overledenen over grote afstand problemen opleverde, bleef men zoeken naar een plek dicht bij Amsterdam. In 1614 kon eindelijk een stuk grond in Ouderkerk aan de Amstel worden aangekocht en vond de eerste begrafenis plaats. De begraafplaats in Groet bleef echter in gebruik totdat de werkzaamheden aan het terrein in Ouderkerk voltooid waren. Deze begraafplaats, Beth Haim genaamd (huis des levens), werd in 1616 officieel in gebruik genomen. De stoffelijke overschotten van de begraafplaats in Groet zijn daarna naar Ouderkerk overgebracht. De begraafplaats is in de zeventiende eeuw vier keer vergroot door aankoop en schenking van stukken grond. Centraal op de begraafplaats staat het Rodeamentoshuis, het huis der omgangingen, waar de laatste eer aan de overledenen wordt bewezen voordat het stoffelijke overschot ter aarde

wordt besteld. Op het oudste deel van de begraafplaats liggen veel fraaie zerken, sommigen piramidevormig, andere van zeer fraai en stijlvol steenhouderswerk voorzien, veelal met Bijbelse voorstellingen of symbolische afbeeldingen en met teksten, vaak in dichtvorm gesteld (afb. 27). De afbeeldingen van Bijbelse tafereelen, die veelal betrekking hebben op de overledene, zijn meestal overgenomen van gravures uit die tijd. Het maken van afbeeldingen in hoogrelief is in strijd met het tweede van de Tien Geboden, waarin staat dat je geen afbeeldingen zult maken van wat op hemel of aarde is. Dit soort grafdecoraties kwam in die tijd ook voor in niet-joodse kring en toont dat de Portugese joden toen erg beïnvloed waren door hun christelijke en adellijke Spaanse achtergrond en al geïntegreerd waren in de Nederlandse samenleving. Hieruit blijkt ook hun grote liefde voor kunst en cultuur. Vrijwel al deze zerken zijn in de loop der eeuwen diep in de drassige grond weggezakt. David Henriques de Castro (1826-1898) bracht deze cultuurschatten naar boven, beschreef ze uitvoerig en bracht ze in kaart. Op deze grootste Portugees-

joodse begraafplaats in Nederland zijn ongeveer 27.000 mensen ter aarde besteld. De begraafplaats was oorspronkelijk ingedeeld in drie klassen, wat evenals de uitbundige grafdecoraties in strijd is met de joodse traditie dat na de dood iedereen gelijk is.

Nadat in 1923 alle velden volledig gebruikt waren, werd een gedeelte van de begraafplaats opgehoogd om als nieuwe dodenakker te gebruiken. Hoewel hierdoor aanvankelijk was voorzien in nieuwe grafruimte voor een beperkt tijdsbestek, resteerde na de decimering van de gemeenteleden in de catastrofale jaren 1940-1945 voldoende ruimte tot naar verwachting het midden van de eenentwintigste eeuw. In het midden van de begraafplaats is een gedenksteen geplaatst ter herdenking van de in 1940-1945 vermoorde gemeenteleden, vervaardigd door de kunstenaar Frank de Miranda. Hiervoor liggen 23 urnen met de restanten van in Westerbork omgekomen gemeenteleden. De begraafplaats is in 1999-2002 gerestaureerd. Andere Portugees-joodse begraafplaatsen in Nederland vindt men in Den Haag, in Middelburg en in Rotterdam.¹¹ ■

A. van der Kolk del.

Begraaf plaats der Joden, bytten Amstel.

A. Bloteling fecit 1840

27 Abraham Bloteling naar Jacob van Ruisdael.
Gravure van de begraafplaats Beth Haim in
Ouderkerk aan de Amstel.

28 Anton Witsel,
Tekening van de dienst in
Nieuwe Keizersgracht 33
op Grote Verzoendag
1944.

29 Het leeggesloopte
interieur van de Nieuwe
Sjoel na de oorlog, nu
deel uitmakend van
het Joods Historisch
Museum.

februari 1944, nadat het beheer over de Portugees-Israëlietische Gemeente en de Snoge was overgedragen aan het stadsbestuur. Onder de indruk schreven zij brieven naar de Duitse autoriteiten. De museumdirecteuren betoogden dat de bijzonder fraaie synagoge werd gebouwd door de “arischen Architecten” Daniel Stalpaert en Elias Bouman, en stelden voor dat de gemeente Amsterdam “das gesamte Gebäude mit Inhalt” zou kopen. Dan kon na de oorlog beslist worden welke functie er aan werd gegeven. Ook burgemeester Voûte richtte zich tot dr. W. Schröder, de ‘Beaufragte’ voor Amsterdam. Na geconstateerd te hebben dat de synagogen aan de Houtmarkt – zoals het Jonas Daniël Meijerplein in 1942 door de bezetters was hernoemd – niet meer voor hun oorspronkelijke functie in aanmerking kwamen, vroeg ook hij om de gebouwen ter beschikking te stellen van de stad, omdat het ambtelijk apparaat dringend om ruimte verlegen zat. Voûte roemde de betrokken zeventiende-eeuwse architecten en wees nog specifiek op de koperen kroonluchters en de zitbanken in de Portugese Synagoge, die tot het beste en meest karakteristieke op dit gebied uit de zeventiende eeuw hoorden en die “beide keine einzige hebräische Inschrift tragen”.¹² Andere beroemde en oude synagogen in Europa die ongeschonden de jaren 1940-1945 hebben doorstaan zijn de Alt-Neu synagoge in Praag en de synagoge in het Franse Carpentras.

DE WEDEROPBOUW

In de Tweede Wereldoorlog heeft de Portugees-joodse gemeenschap het grootste deel van haar leden verloren: slechts weinigen zijn uit de kampen in Oost-Europa of uit de onderduik teruggekomen. Van de ruim vijfduizend zielen die de gemeente in 1940 telde, hebben minder dan duizend de oorlog overleefd. Het proletariaat is het hardst getroffen. Deze groep beschikte nauwelijks over de middelen en relaties om deportatie te vertragen of zich daaraan te onttrekken door onderduiken of vluchten. De eerste samen-

komst van joodse overlevenden na de bevrijding van geheel Nederland vond op 9 mei 1945 plaats in de Portugese Synagoge, voor een bijzondere eredienst (afb. 30). Dit was vrijwel de enige synagoge in Amsterdam die de oorlog ongeschonden heeft doorstaan. Dat de Snoge in de oorlog intact is gebleven was voor de kleine groep overlevenden een stimulans om de gemeente nieuw leven in te blazen. De sterke decimering van de joodse gemeenschap in Nederland heeft de verhouding tussen de Portugese en Hoogduitse joden sterk gewijzigd, omdat men in een zo kleine joodse gemeenschap meer op elkaar is aangewezen. Voor de oorlog was het middenschip van de Snoge (het gedeelte onder het grote middengewelf) uitsluitend bestemd voor Portugese joden en konden de Hoogduitse joden plaatsnemen in de zijbeuken, destijds aangeduid als pettenloges. Na de oorlog was daarvan geen sprake meer.

Deze wederopbouw was niet van toepassing op de meeste andere voorzieningen. De Portugese gemeenschap was te klein geworden voor het in stand houden van haar vele instellingen, zoals een eigen ziekenhuis, bejaardentehuis en jongerenvereniging. Voortaan werd gebruik gemaakt van de niet-specifiek Portugees-joodse instellingen, zoals de Centraal Israëlietische Ziekenverpleging (CIZ), het bejaardentehuis De Joodse Invalide en de algemene joodse jeugdverenigingen. De Joodse Invalide verhuisde van het nu veel te groot geworden gebouw aan het Weesperplein, hoek Nieuwe Achtergracht naar het gebouw van het voormalige Portugees-Israëlietisch Ziekenhuis aan de Henri Polaklaan. De Portugees-Israëlietische vleeshal in de Nieuwe Kerkstraat werd niet meer heropend en voor koosjer vlees werd voortaan samengewerkt met de Hoogduitse gemeente. In de loop der tijd is de begrafenisverzekering Matsebet Aben ondergebracht bij het Joods Begrafeniswezen en is voor het onderwijs aan jongeren nauw samengewerkt met de Hoogduitse gemeente.

Na de oorlog is het aantal leden van Portu-

gese afkomst verder teruggelopen doordat velen van de naoorlogse generatie zich door ontkerkelijking of gemengde huwelijken niet meer aansloten bij de gemeente en omdat een groot deel van de overlevenden van de Holocaust uit ouderen bestond. Na de oprichting van de staat Israël is een aantal leden, vooral behorende tot de religieuze kern, daaraan geëmigreerd. Door immigratie van joden uit Suriname – die daar geen toekomst voor een goed joods leven zagen – en vluchtelingen uit landen rond de Middellandse Zee en joden uit Israël is het ledenbestand van de gemeente niet sterk teruggelopen. De samenstelling ervan is echter wel drastisch gewijzigd. Inmiddels is het sterk verouderde regle-

ment vernieuwd en wordt het lidmaatschap niet meer beperkt tot uitsluitend Sefardische joden. De Portugese gemeente is een orthodoxe gemeente, gebaseerd op Tora, traditie en tolerantie. De van oudsher aanwezige religieuze tolerantie binnen de gemeente heeft er waarschijnlijk aan bijgedragen dat naar verhouding weinig leden zijn overgegaan naar liberale gemeenten.

De oprichting van de staat Israël in 1948 is aan de gemeente niet ongemerkt voorbij gegaan. Aan de eredienst is naast het gebed voor het Koninklijk Huis en het stadsbestuur een zegenspreuk toegevoegd voor het welzijn van de staat Israël en zijn inwoners. Ook op materieel gebied heeft de gemeente haar

30 De eerste dienst in de Snoge na de Tweede Wereldoorlog op 9 mei 1945. Foto Boris Kowadlo.

bijdragen geleverd. Op voor Israël moeilijke momenten in haar voortbestaan gaf de gemeente aanzienlijke financiële steun aan de in opbouw zijnde staat. De gemeente heeft ook veel Torarollen uit haar grote collectie aan nieuwe gemeenschappen in Israël afgestaan. Bij de herinwijding van de vier Sefardische synagogen in de oude stad van Jeruzalem in 1972, is een stel antieke rimoniem (siertorens) cadeau gedaan.

Vóór 1940 woonden de meeste Amsterdamse joden in, of op loopafstand van de voormalige Jodenbuurt. Na 1945 vestigden steeds meer joden zich in de nieuwe stadsuitbreidingen zoals Nieuw-Zuid en Buitenveldert en de aangrenzende gemeente Amstelveen. De joodse wet verbiedt het gebruik van vervoermiddelen op sjabbat en feestdagen, zodat vrijwel alle synagogen in de binnenstad door gebrek aan bezoekers hun deuren moesten sluiten. In de nieuwe stadswijken werden synagogen opgericht. Ook binnen de Portugees-Israëlietische Gemeente voltrok zich deze ontwikkeling. Vanaf de jaren negentig werden diensten volgens de Portugese ritus in woningen van leden in Amsterdam-Zuid en in de Cheiderschool in Buitenveldert georganiseerd. In 1995 is een voormalig bedrijfsgebouw aan de Texelstraat in Amstelveen aangekocht en verbouwd tot synagoge (afb. 31).

31 Het interieur van de synagoge in de Texelstraat.

Door de grootschalige, vooroorlogse sanering van Marken, Uilenburg en Rapenburg, gevoegd bij de naoorlogse sloop voor een ‘urban motorway’ – een snelweg die ook door de binnenstad was gedacht, maar nu afbuigt naar de IJtunnel –, de aanleg van Amsterdams eerste metrolijn en de complete kaalslag van het voormalige Vlooienburg voor een nieuw stadhuis kwam de Snoge stedenbouwkundig geïsoleerd te staan.

Ten gevolge van de opkomende terreurdreiging in de jaren tachtig zijn diverse preventieve voorzieningen getroffen ter beveiliging van het synagogecomplex en zijn bezoekers. De grote poort werd tijdens het gebruik van het complex niet meer permanent opengezet, wat de openheid van het gebouw niet ten goede is gekomen. De ingang is toen verplaatst naar de voormalige samaaswoning (kosterwoning), het Mendes Coutinhohuisje, genoemd naar de laatste samaas die daar woonde. In 1984 zijn de grote ramen van de Snoge voorzien van voorzets-gaasramen.

Aan het in stand houden van een kerkelijke gemeente met al haar voorzieningen zijn hoge kosten gemoeid. De gemeente had naast de zorg voor het behoud van de Snoge een omvangrijk cultureel erfgoed te beheren, waaronder de begraafplaats Beth Haim, de bibliotheek Ets Haim en de vele antieke gebruiksvoorwerpen voor de eredienst. De kosten hiervan zijn te hoog om opgebracht te kunnen worden door een zo kleine gemeenschap. Daardoor is in de loop der jaren sterk ingeteerd op het vermogen van de Portugees-Israëlietische Gemeente, zodat er weinig over is van haar eens zo omvangrijke vermogen. Omwille van het behoud is dit cultureel erfgoed in 2003 ondergebracht in de stichting Cultureel Erfgoed Portugees-Israëlietische Gemeente (CEPIG). De Portugees-Israëlietische Gemeente bestaat heden (2012) uit ongeveer 250 gezinnen, wat overeenkomt met circa zeshonderd personen. De Snoge is naast gebedsruimte voor deze kleine gemeente tevens het visitekaartje van de Nederlands Joodse Gemeenschap.

Het seminarium Ets Haim en andere Portugees-joodse instellingen

Goed onderwijs was voor de groep Portugese joden van groot belang, zodat in 1616 de vereniging Talmoed Tora (studie van de wet) werd opgericht. In dit theologisch seminarium werd onderricht gegeven op diverse niveaus, vanaf de leeftijd van vijf jaar tot en met de graad van rabbijn. Het seminarium was vanaf 1620 gevestigd in een van de achterhuizen van de synagoge van Beth Jacob aan de Houtgracht. In 1637 werd het genootschap Ets Haim (boom des levens) opgericht, bedoeld om de studenten financieel te ondersteunen. Na verloop van tijd werd Ets Haim de naam voor zowel het onderwijsinstituut als het seminarium, het genootschap en de bijbehorende bibliotheek. In 1675 werd het seminarium met bibliotheek gevestigd in de bijgebouwen van de dan opgeleverde, nieuwe synagoge. Aan het onder-

wijspakket zijn in de loop der jaren profane vakken toegevoegd. Tot 1814 werd al het onderwijs door Ets Haim gegeven, daarna werd alleen het godsdienstonderwijs nog aan Ets Haim toevertrouwd. De bibliothecaris David Montezinos (1828-1916) had zelf ook een grote privécollectie boeken Hebriëca en Judaïca opgebouwd, die hij in 1891 aan het seminarium Ets Haim schonk (afb. 32). De naam Ets Haim werd toen aangevuld met *Livraria Montezinos*. In 1943 werd het grootste deel van de boekerij naar Duitsland vervoerd om ondergebracht te worden in het Alfred Rosenberg Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt am Main. In dit instituut zou, als de uitroeiing van het joodse volk voltooid was, de joodse cultuur bestudeerd kunnen worden. Enkele maanden na de bevrijding is deze collectie

door het Amerikaanse leger voor het grootste deel teruggevonden en teruggebracht naar Amsterdam. In 1947 is de bibliotheek feestelijk heropend. Het aantal leerlingen van het seminarium was na de grote catastrofe zeer sterk teruggelopen. Na de oorlog heeft nog slechts één persoon de opleiding tot rabbijn doorlopen. Een groot deel van de bibliotheek is in 1980 in bruikleen ondergebracht bij de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem. Na de restauratie van de bibliotheekruimte in 1999, waarbij een klimaatinstallatie is aangebracht, is de gehele collectie in 2000 in Amsterdam herenigd. Daarna is de boekencollectie grondig gerestaureerd. Ets Haim, de oudste joodse bibliotheek ter wereld, is in 2003 door de UNESCO op de lijst van beschermd erfgoed geplaatst (afb. 98).

De Portugees-Israëlietische gemeenschap kende veel verenigingen en weldadigheidsinstellingen. Deze vormen van liefdadigheid waren deels gebaseerd op het gebod om te geven aan behoeftigen. Een van de oudste verenigingen is de Santa Companhia de Dotar Orphas e Donzellas (godsvruchtige vereniging tot uithuwelijking van weesmeisjes en jonge dochters), kortweg Dotar genoemd. Deze vereniging werd in 1615 opgericht naar Venetiaans voorbeeld. Het doel is het door geldelijke

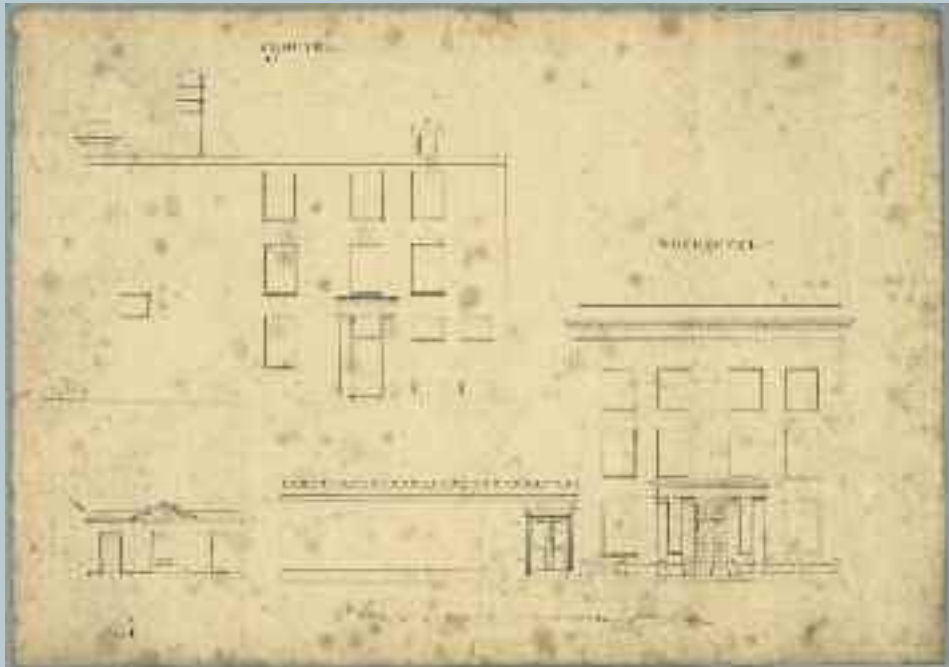

32 Het interieur van de bibliotheek Ets Haim in 1910. Achter de tafel de bibliothecarissen David Montezinos (links) en Jacob da Silva Rosa (rechts). Foto J. Huysen.

33 De voorgevel van het voormalig Portugees-Israëlietisch Oudemannenhuis Mishénet Zequénien aan de Nieuwe Herengracht 33.

ondersteuning bevorderen van het sluiten van huwelijken van onbemiddelde weesmeisjes of jonge dochters, en het daarmee in stand houden van de Portugees-Israëlietische gemeenschap.

In 1749 werd het Portugees Oudeliedenhuis gevestigd aan de Weesperstraat en in 1887 werd het Tehuis voor Portugees-Israëlietische Gehuwde Oudelieden (PIGOL) opgericht. Het Portugees-Israëlietisch jongensweeshuis Aby Jetomien (vader der wezen) was sinds 1930 gevestigd aan de Plantage Middenlaan 80. Alleen van het Portugees-Israëlietisch Oudemannenhuis Mishénet Zequénien (steun der ouden), Nieuwe Herengracht 33 (afb. 33), en het kort na 1788 opgerichte huis voor arme Portugees-joodse oude vrouwen, het Fernandes Nuneshuis, aan de Nieuwe Kerkstraat 16, zijn nog overblijfselen te zien in de vorm van Hebreeuwse teksten op de gevels. Deze zijn verwijderd nadat de gebouwen in 1943 door de bezetter werden leeggehaald, maar in 1995 op de gevels teruggebracht. In 1833 kreeg de Portugees-joodse gemeenschap de beschikking over het voormalige ziekenhuis van de Hoogduitse joden in een pand aan de Rapenburgerstraat, hoek Rapenburg. Architect J. van Straaten ontwierp daarop het Oude Vrouwen- en Ziekenhuis Mesib Nefes (Zielsverkwikking) dat hier tot 1916 gevestigd bleef (afb. 34). Toen werd het nieuwe Portugees-Israëlietisch Ziekenhuis aan de Henri Polaklaan in gebruik genomen, ontworpen door de joodse architect Harry

34 Johannes van Straaten. Ontwerptekening van het Portugees-Israëlietisch Zieken- en Oude Vrouwenhuis aan de Rapenburgerstraat 2 (ca. 1833).

Elte en gesierd door een gevelsteen met het toenmalige wapen van de Portugese gemeente, de pelikaan die haar drie jongen voedt. Een soortgelijke voorstelling van het gesloopte Mesib Nefes-ziekenhuis kreeg een plaats in het huis op de hoek van Rapenburg en Rapenburgerplein.

Door de sterke toename van de armoede binnen de gemeente, werd in 1814 de Portugees-Israëlietische Armenschool opgericht, die echter in 1870 weer is opgeheven. Onderwijs was noodzakelijk voor een goede broodwinning en het voorkomen van armoede. ■

Elias Bouman (1635-1686): de architect van de Snoge

*Pieter Vlaardingerbroek*¹³

Sinds 1934 heeft in de kunsthistorische literatuur geen twijfel bestaan over de vraag wie de architect van de Portugese Synagoge is geweest (afb. 35).¹⁴ A. M. Vaz Dias publiceerde toen zijn artikel over Elias Bouman, waarin hij als eerste het bouwbesluit van de parnasiem citeerde en vertaalde, waarin stond dat “differente modellen getoond [waren], van dewelken werd uitgekozen, dat gemaakt was door meester Elias Bouman.”¹⁵ Voor 1934 bestond er nog de nodige twijfel. Dit ondanks het feit dat D. Henriques de Castro in zijn uitstekende studie over de synagoge in 1875 al het volgende had geschreven: “Onder de vele ingekomen ontwerpen had dat van Elias Bouman den voorrang behaald en met groote bekwaamheid werd het onder zijn leiding en onder toezicht van het Stadsbestuur uitgevoerd.”¹⁶ S. Seeligmann accepteerde het auteurschap van Bouman echter niet en wees de stadsarchitect Daniel Stalpaert (1615-1676) als ontwerper aan voor zowel de Portugese als de Grote Synagoge, omdat die het “cachet van hooger architectuur” droegen die niet “door een overigens onbekende mr. metselaar” kon zijn ontworpen.¹⁷ Ook de specialist op het gebied van zeventiende-eeuwse kerkbouw in Nederland achtte het onwaarschijnlijk dat Bouman de architect was: volgens M. D. Ozinga waren Stalpaert en Adriaen Dortsman (1635/6-1682) de meest voor de hand liggende kandidaten.¹⁸ Beide architecten hadden belangrijke Amsterdamse kerken ontworpen: Dortsman de Ronde Lutherse kerk aan het Singel (1668-1671) en Stalpaert de Oosterkerk (1669-1671).

De twijfel aan het auteurschap van Bouman is goed verklaarbaar: men was vooral geïnteresseerd in bekende ontwerpers, die –

als het even kon – ook in de bronnen werden vermeld.¹⁹ Over Bouman was zo weinig bekend dat hij onder de ‘eenvoudige’ metselaars werd gerekend, die niet tot ontwerpen in staat zouden zijn. Het veel recentere onderzoek van R. Meischke heeft nieuw licht geworpen op de zeventiende-eeuwse meester-metselaars en -timmerlieden. Hij heeft onderscheid gemaakt tussen kleine ambachtslieden en grote bouwondernemers die aan het hoofd stonden van grote bedrijven waarin veel geld omging. Vooral in het Amsterdam van de zeventiende eeuw konden de bazen vooraanstaande lieden met veel aanzien en grote welvaart zijn. In veel gevallen waren zij niet alleen verantwoordelijk voor het bouwen, maar leverden zij ook het ontwerp. De kwaliteit hiervan was afhankelijk van het talent en de genoten opleiding van de ontwerper.²⁰

Om erachter te komen tot welke groep meester-metselaars Elias Bouman behoorde, wordt zijn levensgeschiedenis hier uit de doeken gedaan. Vele nieuwe gegevens duiden op de grote rol die zijn ambitieuze vader Claes – eveneens meester-metselaar – heeft gespeeld. Het zal blijken dat hij de weg voor zijn zoon heeft geplaveid, zodat Elias uiteindelijk stadsmeester-metselaar kon worden, één van de hoogste ambten binnen de Amsterdamse dienst publieke werken in de zeventiende eeuw.

CLAES BARENTSZ BOUMAN
(1612-1679)

Claes Barentsz (Bouman) (1612-1679) was afkomstig uit het Friese Weidum.²¹ Hij ging in 1634 in Leeuwarden in ondertrouw met Siucke Eelkes; waarbij bakkersgezel als zijn beroep werd aangetekend.²² Uit dit gerefor-

meerde huwelijk werd in 1635 in Leeuwarden de eerste zoon Eelck geboren, die op 15 april werd gedoopt. Vrij snel daarna is het echtpaar naar Amsterdam verhuisd. In Amsterdam kregen Claes en Siucke de volgende kinderen: Willem (1638), Trijntgen (1641), Barent (1644) en de tweeling Abram en Sara (1646).²³ Moeder Siucke Eelkes Vliet stond bij de Amsterdamse doopakten achtereenvolgens te boek als Sjoucke Eelkes, Schoucken Elias, Sijtge Elijs en Sijtje Elias.²⁴ Dezelfde naamsontwikkeling is terug te vinden bij haar oudste zoon Eelck, die in Amsterdam Elias ging heten en onder die naam bekend zou worden als architect van de Portugese Synagoge.

In 1651 kocht Claes een erf op het Waalseiland, waarop hij een huis bouwde met de naam Bouman. Sijtje overleed in 1654 en werd op 25 juli in de Oude Kerk begraven.²⁵ Claes is niet lang alleen gebleven: in 1655 hertrouwde hij met Trijntje Fredricx van der Linden. Zowel Claes als Trijntje hadden al een zeker vermogen opgebouwd. De huwelijkse voorwaarden bepaalden dat Trijntje in geval van overlijden van Claes f4000 zou krijgen en Claes in geval van overlijden van Trijntje f2000.²⁶ Op dat moment waren vijf van de zes kinderen nog in leven; alleen Abram was overleden.²⁷ Met het huwelijk werd ook een nieuwe woning betrokken. Het oude huis werd in 1655 verkocht en in dezelfde buurt werd een huis opgetrokken ter plaatse van het huidige Binnenkant 39, waar nu een negentiende-eeuws schoolgebouw staat. Claes had het huis gebouwd terwijl hij de grond onder het huis nog niet bezat.²⁸ Het huiselijk geluk werd compleet toen Trijntje in 1656 een zoon baarde, die ook de naam Abraham kreeg.²⁹

De carrière van Claes Bouman is vanaf 1640 goed te volgen: hij werd poorter van Amsterdam en gaf als beroep metselaar op.³⁰ Het poorterschap was noodzakelijk om als zelfstandig meester metselaar ingeschreven te kunnen worden bij het metselaarsgilde, wat Claes op 18 april 1640 deed.³¹ Al na twee maanden had hij zijn eerste leerjongens: de vijfjarige Elias en de tweejarige Willem, zijn

twee zoons.³² Het was duidelijk de bedoeling dat zij bij hem in het bedrijf zouden komen. In de jaren erna komen met regelmaat inschrijvingen van leerjongens voor: in 1644, 1646, 1652, 1655, 1658, 1659, 1661 en 1662 (twee).³³ Onder zijn vakbroeders moet hij een zeker aanzien hebben genoten: in 1659 was hij deken van het metselaars- of Onze Lieve Vrouwegilde en liet hij zich met de andere overliden portretteren door T. van der Elst (afb. 36).³⁴ Daarnaast figureerde hij in een aantal geschillen als arbiter³⁵ of adviseur.³⁶

Over zijn werkzaamheden als metselaar is veel bekend, aangezien Claes nogal vaak voorkomt in het notarieel archief. In 1659 machtigde hij zijn zonen Elias en Barent om voor hem op te treden in de zaak die een baksteenverkoper tegen hem had aangespannen bij de rechtbank van de commissarissen van kleine zaken.³⁷ In de literatuur wordt vaak zijn betrokkenheid bij de verplaatsing van de werven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie van Rapenburg naar Kattenburg genoemd, maar dit blijkt weinig voor te stellen: hij heeft in twee huisjes een middenmuur en schouw gesloopt en een deel van een tuinmuur opnieuw opgemetseld.³⁸ Een belangrijke opdacht volgde in 1661, toen hij (een deel van?) het metselwerk van het Oost-Indisch Zeemagazijn op Oostenburg verzorgde, het grootste gebouw dat tot dan toe in Amsterdam was gebouwd (afb. 37).³⁹ Grote en kleinere werken bleven elkaar afwisselen, zoals blijkt uit de reparatie van een huis aan de Spuistraat⁴⁰ en de bouw van een huis in de Korte Koningsstraat.⁴¹ Samen met zijn zoon Elias was hij betrokken bij de door Stalpaert ontworpen Oosterkerk, waarbij hij betaald kreeg voor het arbeidsloon van de opperlui (1670) en voor metselwerk (1672) (afb. 53).⁴²

Zoals zoveel meester metselaars was Claes ook actief als projectontwikkelaar. Uit de transportakten van onroerend goed blijkt dat hij erven kocht, er huizen op bouwde en vervolgens de panden verhuurde.⁴³ Vooral op Oostenburg was hij actief: hij had hier minstens tien panden, terwijl twee erven onbe-

35 Gerrit
Adriaensz
Berckheyde. De
Amsterdamse
synagogen
met rechts de
Portugees-
Israëlietische
Synagoge
en links de
Hoogduitse of
Grote Synagoge
(ca. 1675).

36 T. van der Elst.
De overlieden van het
metselaarsgilde met
in het midden Claes
Barentsz Bouman (1659).

bouwd bleven en na zijn dood werden doorverkocht. Hij had vijf deelnemingen in huizen in het centrum; na zijn dood werden drie erven op Kattenburg en een erf aan de Herengracht onbebouwd doorverkocht. Deze vastgoedportefeuille werd behandeld in het op 17 februari 1677 door Claes en Trijntje opgemaakte testament. Zij benoemden elkaar tot boedelhouder gedurende het leven, terwijl de kinderen de eigenlijke erfgenamen zouden worden. Weduwe Trijntje zou worden bijgestaan door Elias, Abraham en schoonzoon Johannes Hasewindius, die met dochter Trijntje getrouwd was.⁴⁴ Zij vierden moesten in gezamenlijk overleg het onroerend goed “verhuijren, repareren, vertrimmeren ende mede vercoppen.”

Hoe Claes zijn zaak in het begin heeft gefinancierd, is niet bekend. Eerder bleek al dat hij bij zijn tweede huwelijk in 1655 al over het nodige geld beschikte. In 1674 werd zijn vermogen in het kader van de 200ste penning geschat op f 5000.⁴⁵ Daarnaast leende hij geld van Amsterdamse patriciërs. In 1664 leende hij het bedrag van f 3120 van Anna de Haze, dat in 1675 terugbetaald werd.⁴⁶ Een andere aanwijzing van financiële ondersteuning is de aankoop van de grond onder zijn huis aan de Binnenkant in 1655. De beroemde medicus

en burgemeester Nicolaes Tulp (1593-1674) en commissaris van zeezaken Zacharias Rode traden als borgen op. Rode was in de familie De Vlaming van Outshoorn ingetrouwd, een bekend Amsterdams burgemeestersgeslacht.⁴⁷ Deze invloedrijke connecties verdienden geld door te investeren in onroerend goed, overigens een normale praktijk onder Amsterdamse patriciërs.⁴⁸ Claes Bouman had blijkbaar goede connecties in de Amsterdamse toplaag.

ELIAS BOUMAN (1635-1686)

Als vijfjarige jongen werd Elias ingeschreven als metselaarsleerling bij zijn vader. Hij heeft hier zijn praktijkopleiding gevolgd en vermoedelijk heeft zijn vader hem ook de eerste beginselen van het ontwerpen bijgebracht. Mogelijk heeft hij daarna nog een teken-school doorlopen bij een aannemer die architectuurlessen gaf.⁴⁹ Op 23 september 1659 werd Elias poorter (burger) van Amsterdam, wat verband houdt met zijn inschrijving als meester-metselaar bij het gilde in datzelfde jaar.⁵⁰ In 1661 nam hij zijn eerste leerling aan en in 1662 volgden twee andere leerlingen, op dezelfde dag dat ook zijn vader twee leerlingen aannam.⁵¹ De sociale stijging van de va-

37 Het Oost-Indisch Zeemagazijn naar ontwerp van Daniel Stalpaert zoals verbeeld op een anoniem schilderij (ca. 1700).

der werd vervolmaakt door de intellectuele stijging van de zoon: Elias mocht zich vanaf 16 maart 1663 officieel landmeter noemen. Landmeters werden aan universiteiten, particuliere scholen of in de praktijk opgeleid. Zij waren bedreven in reken- en meetkunde, wat ook goed van pas kwam voor architecten en aannemers. Om bij het Hof van Holland toegelaten te worden als landmeter, moest een getuigschrift worden overlegd of een examen worden gedaan. Helaas staat in de admissie niet vermeld hoe Bouman aan zijn kennis was gekomen, wel dat hij een examen had afgelegd bij de mathematicus en vestingbouwkundige Genesius Paen, contrarolleur van 's Lands werken en fortificatiën. Het is dan ook aannemelijk dat hij zijn kennis van het landmeten in de praktijk en door zelfstudie heeft opgedaan.⁵² Dat Elias hierdoor een maatschappelijke stap verder is gekomen dan zijn vader, blijkt uit de notariële akten waarin Elias zich allereerst landmeter en in de tweede plaats meester metselaar noemde.

In 1670 trouwde Elias met de vijfentwintigjarige Anna Bartels.⁵³ Samen kregen zij een zoon, die op 16 december 1671 met de naam Johannes werd gedoopt. Toen Johannes twee maanden later overleed, woonde het

echtpaar aan de Keizersgracht.⁵⁴ Veel huise-lijk geluk heeft Elias niet gekend, aangezien zijn vrouw binnen enkele jaren overleed en op 22 november 1674 werd begraven in de Nieuwe Kerk.⁵⁵ Zij woonden toen in het huis Amstel 240 dat eigendom was van meestersteenhouwer Pieter Pietersz van Kuijck, die had meegewerkt aan de bouw van de Portugese Synagoge. Bouman betaalde f 250 huur per jaar – evenveel als een jaarsalaris van een goed ambachtsman –, wat duidt op een aanzienlijk huis.⁵⁶ Zijn vermogen werd in dat jaar geschat op f 2000.⁵⁷

De carrière van Elias verliep voorspoedig. In 1680 trad hij in de voetsporen van zijn vader en werd hij overman van het metselaarsgilde.⁵⁸ Hierop volgde zijn aanstelling tot stadsmeestermetselaar van Amsterdam in 1681. Hij ontving een jaarwedde van f 800 met vrije woning op de metseltuin onder de voorwaarde dat hij de dienstwoning op eigen kosten op zou knappen (afb. 38). Vanaf 1682 combineerde hij dit ambt met dat van stadskeurmeester van de baksteen en vanaf 1684 voerde hij ook het opzicht over de stadssteenhouwerij, waardoor zijn tractement verhoogd werd tot f 1100.⁵⁹ In 1681-1682 was hij betrokken bij de uitvoering van een waterkering langs het IJ, samen met stadsmeestertimmerman Hans Jansz van Petersom en Jan Hendricksz van den Berg, opzichter van de graaf- en modderwerken. Door de slechte onderlinge communicatie werden echter fouten gemaakt en liep het werk vertraging op, waardoor de kosten enorm opliepen. Het ongenoegen hierover was zo groot dat de burgemeesters de heren ter verantwoording riepen en in niet mis te verstane bewoordingen te kennen gaven dat het met alle “misintelligentie” gedaan moest zijn.⁶⁰

Verder kennen we uit zijn stadstijd enige kleinere werken. Op 29 januari 1683 rapporteerde Bouman over het straatniveau in het Molenpad en omgeving.⁶¹ In datzelfde jaar was Bouman betrokken bij de vergroting van het Aalmoezeniershuis aan de Prinsengracht.⁶² Op 18 maart 1686 overleed Elias

Bouman, weduwnaar van Annetje Bartels, wonende aan de Leidsegracht. Het onroerend goed dat hij bij zijn dood bezat, bestond enkel en alleen uit van zijn vader en schoonvader ge-erfde huizen; Elias blijkt nooit op zijn eigen naam een huis te hebben gekocht.⁶³ De “nagelate boeken van Elias Bouman in zijn leven Stads Bouwmeester, bestaande in veel mathematische, architecturale, en veel curieuse instrumenten” werden geveld aan de Nieuwendijk.⁶⁴ De veilingcatalogus, die ons veel inzicht in zijn opleiding en interesses had kunnen geven, is helaas niet bewaard gebleven.

Vader Claes en zoon Elias hebben nauw samengewerkt en elkaar ondersteund wanneer nodig. Zoals gezegd werd Elias door zijn vader gemachtigd namens hem op te treden bij een rechtszaak bij de commissarissen van kleine zaken. Hiertegenover staat een akte uit 1668, waarin Elias Bouman zijn vader Claes machtigde om de uitstaande rekeningen van alle debiteuren af te handelen.⁶⁵ De akte lijkt te impliceren dat de vader, die naar eigen inzicht mocht handelen, beter in de afhandeling van zaken was dan de zoon. Helaas wordt niet gezegd om welke werken het ging, maar het is niet onmogelijk dat hij enkele werken voor joodse opdrachtgevers had uitgevoerd. In 1668 trad Elias als getuige op bij het huwelijk van Moses Israel uit Livorno met Hanna de Rootje (da Rocha). Verder noemt Vaz Dias nog een geschil over het huis 't Romeinskeysershoofd in de Jodenbreestraat tussen Jacob Aboab Osorio en Josua Abendana, waar Elias als arbiter optrad.⁶⁶

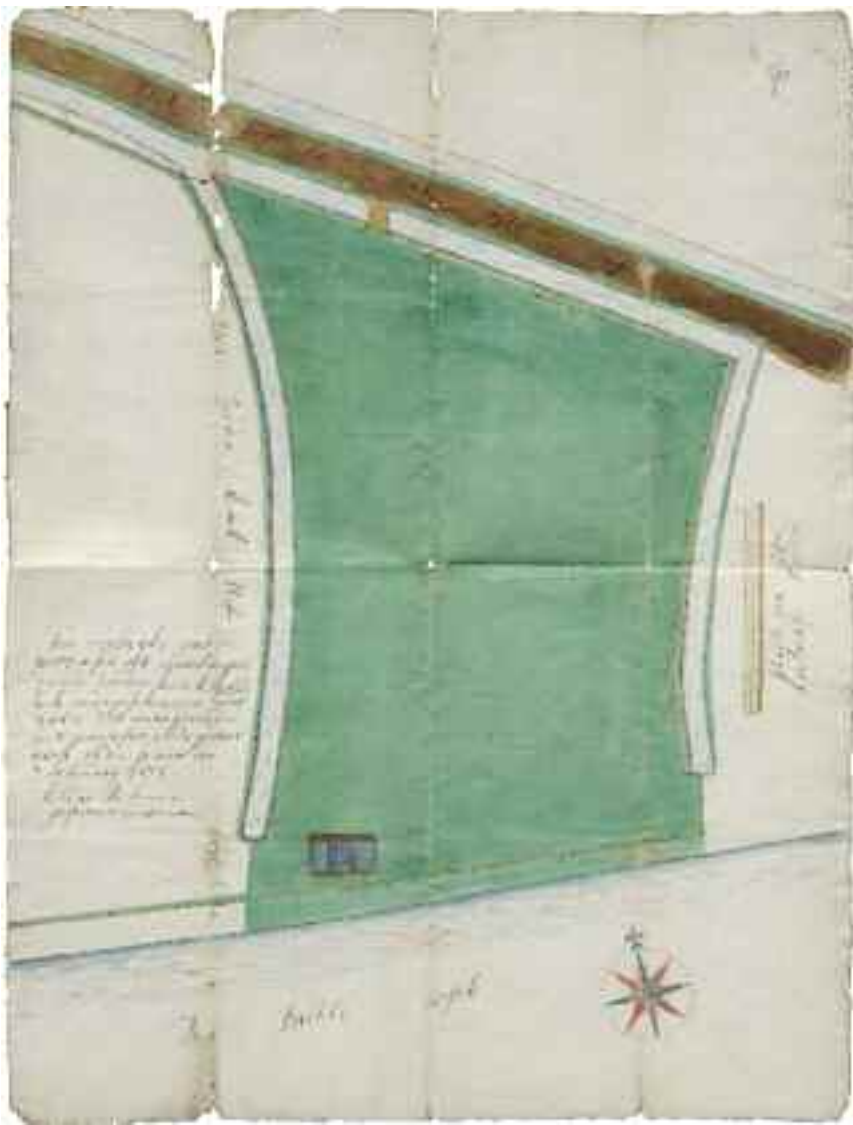
Als meester metselaar kreeg Elias een aantal grote opdrachten. In 1669 ontving hij f 1208 voor zijn werk aan het fundament van de Oosterkerk, die ontworpen was door Daniel Stalpaert en onder leiding van de architect Adriaen Dortsman was voltooid (afb. 53). Na afronding van de bouw was hij van 1673 tot en met 1681 de vaste onderhoudsman voor het metselwerk van de kerk, waarvoor hij ruim f 1700 in rekening kon brengen.⁶⁷ Op 28 maart 1670 ondertekende Elias Bouman het

38 Gerrit Lamberts. De dienstwoning van de stadsmeestermetselaar aan de Leidsegracht (1810).

39 Cornelis Danckerts. De voorgevels van de door Elias Bouman gemetselde panden Amstel 224-226 (ca. 1700).

40 Elias Bouman. Opmeting van de begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel (1678).

contract voor het metselwerk van de Hoogduitse of Grote Synagoge, die eveneens door Daniel Stalpaert was ontworpen. Hij bedong hiervoor f3300. Het timmerwerk werd voor f2300 opgedragen aan Gillis van der Veen (van der Vin), die daarvoor betrokken was bij de bouw van de koepel van de Ronde Lutherse kerk. Beide heren werd een bonus van f300 in het vooruitzicht gesteld als ze erin slaagden het gebouw voor niet meer dan f20.000 te realiseren.⁶⁸ In 1671 bouwde Elias aan de panden Amstel 224-226 voor David Abraham Cardoso – een Portugese jood – en Wolphert Vlieck (afb. 39). In twee notariële akten schetsen zij het beeld van een niet zo nauwkeurige metselaar: in het pand van Cardoso stond het

schoorsteenkanaal anderhalve voet uit het midden van de kamer, terwijl een gewelf in of achter het huis zeseneenhalve duim lager was dan op tekening stond aangegeven. De aanneemsom voor het werk bedroeg f1200.⁶⁹ In de akten wordt niet vermeld dat Bouman ook de ontwerper was, alhoewel dit tot nu toe altijd wel is aangenomen.

In 1671 kreeg Bouman de prestigieuze opdracht voor de Portugese Synagoge. In het besluit van de parnasiem staat vermeld dat vele architecten en meesters een ontwerp hadden ingediend en het ontwerp van Elias was uitverkoren. Deze formulering is interessant: de parnasiem maakten onderscheid tussen architecten die alleen een ontwerp leverden en meesters met een bouwbedrijf die een ontwerp indienden en ook het ontwerp konden uitvoeren. Helaas staan de namen niet vermeld; bij architecten moeten we denken aan mensen als Daniel Stalpaert en Adriaen Dortsman, terwijl onder de meesters mensen als meestermet-selaar Elias Bouman en meestertimmerman Gillis van der Veen gerekend moeten worden.⁷⁰ De ingediende ontwerpen zijn niet bewaard gebleven. Wel wordt in een Portugees handschrift melding gemaakt van een ontwerp dat bestond uit zevensteens dikke muren op een fundering van 10.000 palen, die een grote ruimte zonder zuilen omsloten en waarboven een koepel zou worden aangebracht.⁷¹

Waarom de keuze op Bouman is gevallen, wordt niet verklaard. Vermoedelijk werd Boumans ervaring in het metselen van kerken gewaardeerd, mogelijk hebben zijn joodse connecties een doorslaggevende rol gespeeld, terwijl het ook denkbaar is dat zijn kostenraming lager uitviel dan die van zijn concurrenten.⁷² Een goed ontwerp voor een redelijke prijs. Bouman kreeg grote bedragen uitgekeerd tijdens de bouw, die bedoeld waren voor het ontwerp, de uitvoering en de materialen. Tot en met 1675 kreeg hij f14.581-10 (guldens-stuivers) uitgekeerd, gevolgd door een bedrag van f3484-6 voor meerwerk in 1676. Het grootste deel van het geld was bestemd voor materialen: voor de bij-

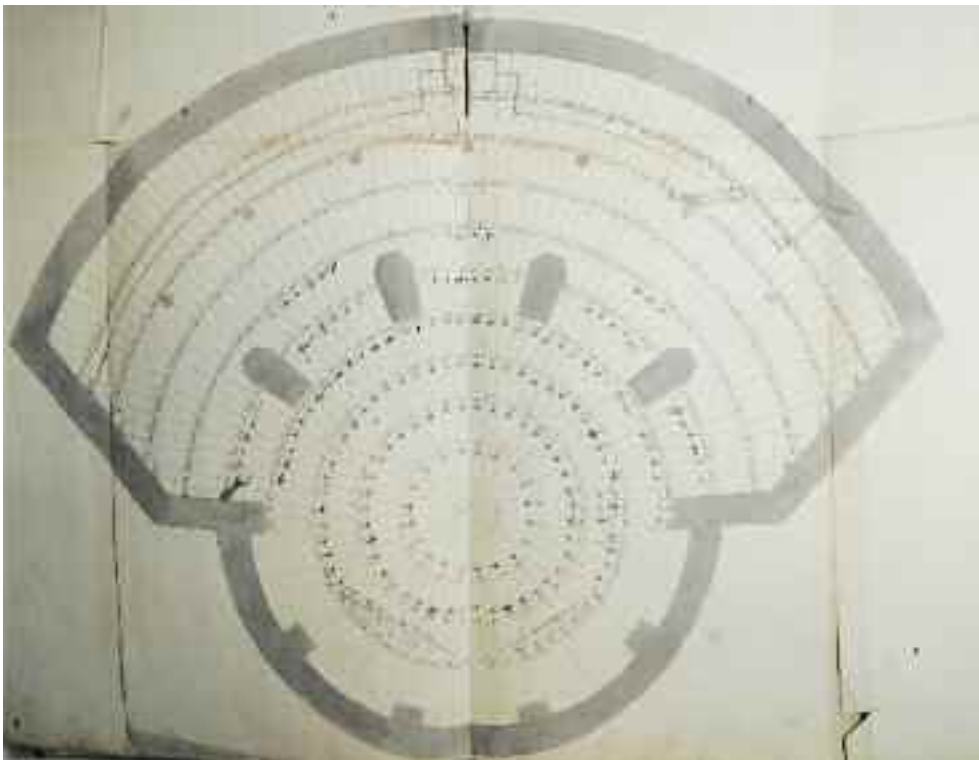
gebouwen mocht Bouman f 13.100 aan materialen uitgeven, terwijl zijn arbeidsloon f 1500 bedroeg.⁷³ De door Bouman in 1676 verrichte werken wijzen erop dat hij na afronding van de bouw onderhoudswerkzaamheden aan het synagoge-complex heeft uitgevoerd. Op 26 februari 1677 kreeg Bouman betaald voor enige kleine werkzaamheden en werd een klein bedrag uitgekeerd voor het kopiëren van de “bestekken van Bouman”.⁷⁴

Of Bouman in het vervolg van zijn carrière nog iets ontworpen heeft, is onbekend. Vaak wordt het De Pintohuis aan de Sint Anthoniesbreestraat genoemd, maar hiervoor bestaat geen enkel bewijs, noch archivalisch, noch stilistisch.⁷⁵ Naast zijn leven als meester-metselaar bleef hij ook actief als landmeter. In 1678 heeft hij een kaart gemaakt van de begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk (afb. 40), terwijl uit een andere bron blijkt dat hij in Abcoude een boerderij met landerijen heeft opgemeten. Eveneens in 1678 was hij actief als landmeter in de Ronde Lutherse Kerk, waar hij negen gulden betaald kreeg voor het meten van de grafzerken (zie onder).⁷⁶

REPRISE

Elias en zijn vader Claes Bouman zijn het beste te typeren als sociale stijgers: het waren succesvolle vastgoedondernemers met goedlopende metselbedrijven. Claes is zeer actief geweest in het opbouwen van een netwerk: het feit dat hij zaken deed met burgemeester Nicolaes Tulp zegt in dat kader al voldoende. De hardwerkende vader kwam niet aan studeren toe, zijn zoon Elias wel. Hij werd opgeleid tot landmeter en officieel als zodanig erkend door het Hof van Holland.

Elias zal in Amsterdam naam hebben gemaakt als metselaar van grote (kerk)gebouwen, zoals de Oosterkerk en de Grote Synagoge. Zijn ervaring was een uitstekende aanbeveling voor de parnasiem om hem te betrekken bij de bouw van hun Portugese Synagoge: Elias had immers bewezen grote bouwprojecten tot een goed einde te kunnen brengen. Toch is er één belangrijk verschil: Elias was niet alleen uitvoerder, maar ook – en voor zover te achterhalen voor de eerste en enige keer – ontwerper en toezichthouder tijdens de bouw.

Naar de Tempel: een joods gebouw in Nederlandse bouwstijl

Pieter Vlaardingerbroek⁷⁷

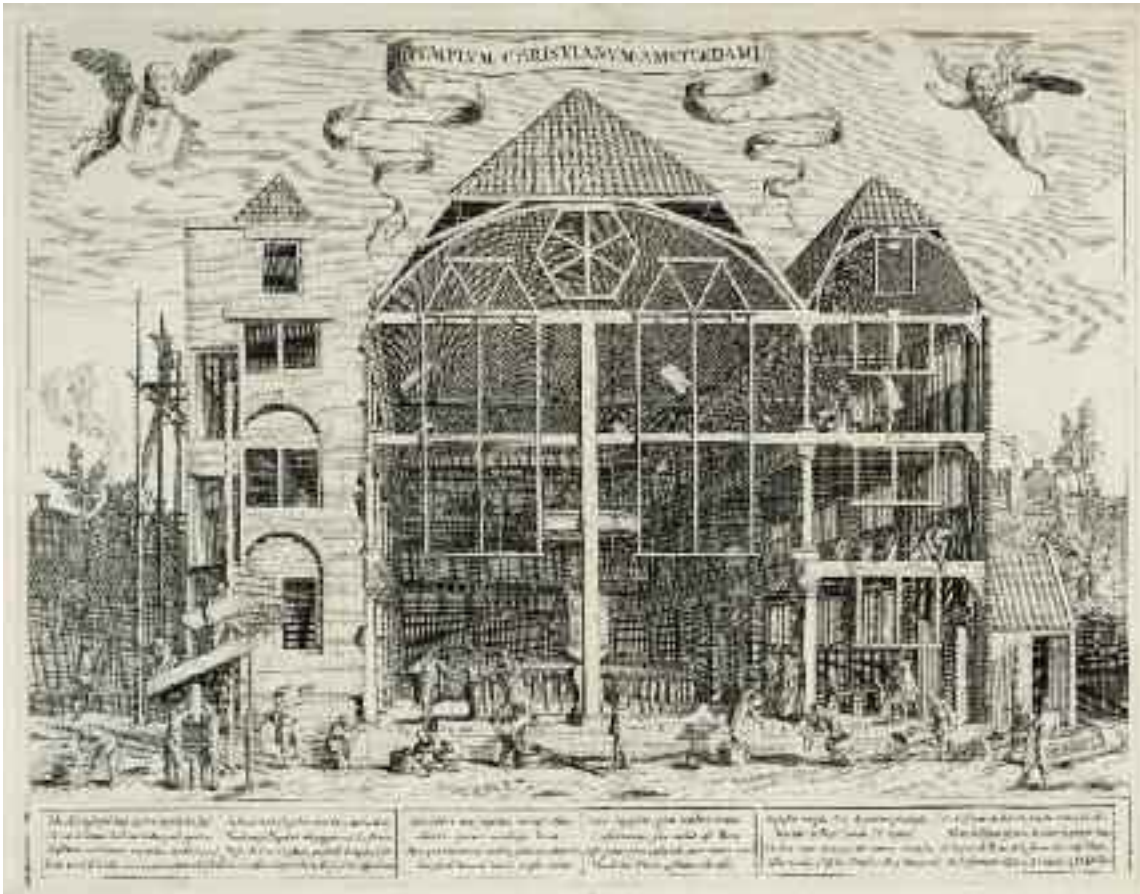
Synagogen zijn vele eeuwen lang niet als bouwtype herkenbaar geweest. Van een specifieke synagogenstijl kan niet worden gesproken: aan de vorm of opbouw van het gebouw is niet te zien dat het om een joodse plaats van samenkomst gaat. Synagogen werden gebouwd in de stijl van het betreffende land en volgens de lokale bouwtradities. Onder de Moorse overheersing in Spanje bouwden de joden in een Arabische stijl en in het middeleeuwse Duitsland bouwden ze zoals de Duitsers bouwden. In de negentiende eeuw bestonden vele stijlen naast elkaar en ook dit was van toepassing op de synagogen. Veel synagogen in West-Europa werden opgetrokken in een Arabische stijl, die soms als kenmerkend joods werd ervaren, maar even goed bestaan ze in neobyzantijnse, neoromaanse en neoclassicistische stijl. Tot op heden worden synagogen gebouwd overeenkomstig de bouw- en ontwerptraditie van het land. Aan de stijl van de synagoge worden dus geen nadrukkelijke eisen gesteld.⁷⁸

Het meest karakteristieke aan veel synagogen is het feit dat zij gedurende een groot deel van de geschiedenis verborgen zijn geweest. Ze stonden vaak op achterafgelegen bouwterreinen, verscholen in huizenblokken. Soms in wijken die speciaal voor joden waren bedoeld (getto's) en altijd in plaatsen waar veel joden bij elkaar woonden. Pas in de negentiende eeuw werd het in grote delen van Europa mogelijk monumentale synagogen te bouwen. Vanaf die tijd is er enigszins sprake van joodse ornamentiek door de toepassing van de Davidsster en het gebruik van de Tafelen der Wet als gevelbeëindiging.

Aan de binnenzijde was een synagoge al wel vele eeuwen als zodanig te herkennen. De

inrichting maakte duidelijk dat het niet om een christelijke kerk ging, maar om een synagoge. Voor de liturgie waren een voorlezerspodium (teba) en een kast met Torarollen (hechal) vereist, die niet verward konden worden met een preekstoel of een altaar. De interne structuur was echter weinig specifiek joods. Alleen de manier waarop aan vrouwen een plaats werd geboden was specifiek anders dan in christelijke kerkgebouwen. Vrouwen waren van de mannen gescheiden en apart geplaatst. Ze hadden een eigen bouwdeel dat tegen het hoofdvolume was gezet of, zoals in de Provence, een aparte verdieping onder de ruimte waar de mannen zaten.⁷⁹ Om deel te kunnen nemen aan de dienst waren gaten in de muur of in de vloer gemaakt zodat de vrouwen de diensten konden horen en ook de Torarol konden zien. De meest gangbare oplossing was de situering van de vrouwen op een galerij in de synagogeruimte, waarbij zij plaatsnamen achter een traliewerk.

DE SITUATIE IN DE REPUBLIEK
In het middeleeuwse Nederland was de situatie vermoedelijk niet anders. Joden kwamen samen in onopvallende gebouwen, omringd door gewone woonhuizen en andere bebouwing.⁸⁰ Deze situatie veranderde niet toen rond 1590 de eerste Sefardische joden in de Republiek aankwamen. Zij ontvluchtten de onderdrukking in Spanje en Portugal en vestigden zich in Nederland waar vrijheid van geweten heerste. Omdat Amsterdam de belangrijkste handelsstad was, oefende de stad grote aantrekkingskracht uit op vele bevolkingsgroepen, wat de diversiteit van het geloofsleven vergrootte. Naast de calvinisten, die het stadsbestuur in handen hadden,

41 Frans Brun. Gravure van de Remonstrantse Kerk aan de Keizersgracht, de 'Rode Hoed' (1630).

woonden in de stad rooms-katholieken, lutheranen, doopsgezinden, remonstranten en vanaf de late zestiende eeuw ook joden. De veelheid aan religieuze stromingen werd echter niet vertaald in een verscheidenheid aan kerkgebouwen: de vrijheid van geweten ging namelijk niet gepaard met een vrije openbare uitoefening van elk geloof. Alleen de calvinistische groeperingen mochten openlijk hun geloof belijden. Zelfs de eveneens protestantse lutheranen werden aanvankelijk niet in de gelegenheid gesteld eigen kerken te stichten; in Amsterdam werd dit pas vanaf 1602 toegestaan. Het aanvankelijke verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke of andere erediensten werd in de loop van de zeventiende eeuw steeds minder gehandhaafd, waardoor vele schuil- of huiskerken ontstonden. Dit waren plaatsen van bijeenkomst die van de straat af niet herkenbaar waren als kerkgebouwen, maar waarvan het

wel bij iedereen bekend was dat ze bestonden.⁸¹

In Amsterdam kwamen joden vanaf de late zestiende eeuw bijeen in kleine huiskamersynagogen. In eerste instantie waren deze soms niet bekend bij het stadsbestuur. In 1639 verenigden de drie Sefardische gemeenten zich tot één, genaamd Talmoe'd Tora.⁸² Eén van de bestaande synagogen werd in 1639 vergroot om aan alle bezoekers ruimte te bieden.⁸³ De buitengevel aan de Houtgracht (Waterlooplein) had het karakter van een woonhuis. De opbouw van het interieur kwam overeen met andere (schuil)kerken uit die tijd, zoals de Remonstrantse Kerk aan de Keizersgracht (De Rode Hoed, 1629-1630, afb. 41), de Oude Lutherse Kerk aan het Spui (1632-1633) en de Doopsgezinde Kerk aan het Singel (1639). Deze bestonden uit een hoge centrale ruimte, die aan drie zijden voorzien was van galerijen.

In het derde kwart van de zeventiende eeuw werden de regels losser. In 1668-1671 bouwden de Lutheranen de buitengewoon monumentale Ronde Lutherse Kerk aan het Singel, ontworpen door de architect Adriaen Dortsman. De ontspanning gold ook enigszins voor rooms-katholieken, zij het dat hun plaatsen van samenkomst nog altijd van de buitenzijde onherkenbaar moesten zijn. De uit 1662 daterende Sint Nicolaaskerk (Ons' Lieve Heer op Solder) kreeg aan de buiten-

42 De rooms-katholieke schuilkerk Ons' Lieve Heer op Solder uit 1662 aan de Oudezijds Voorburgwal.

zijde het uiterlijk van een koopmanswoning (afb. 42). In tegenstelling tot de rooms-katholieken kregen de joden echter een buitengewone mate van vrijheid bij het bouwen van hun synagogen. Een dergelijke vrijheid was elders in Europa ongekend en kan hoogstwaarschijnlijk worden gerelateerd aan het economische belang van de joodse gemeenschap en aan het feit dat de protestanten in de zeventiende eeuw zich spiegelde aan het oudtestamentische Israel. De Hoogduitse joden kregen de mogelijkheid de Grote Synagoge te bouwen (1670-1671), een monumentaal gebouw gelegen op de hoek van de Muidergracht en (Nieuwe) Amstelstraat (afb. 35). De Portugese joden hadden vanaf 1669 of 1670 ook plannen voor nieuwbouw: Jacob del Monte alias Jacob del Sotto had begin 1670 aangeboden f 100.000 à f 150.000 tegen een lage rente te lenen aan de Portugees-joodse gemeente onder de voorwaarde dat alle parnasiem zich persoonlijk garant stelden.⁸⁴ De parnasiem voelden hier niets voor.

Het ruimtegebrek in de oude Portugese Synagoge aan de Houtgracht werd steeds nijpender en twee oplossingen passeerden de revue: nieuwbouw ter plaatse van de bestaande synagoge of op een nieuwe plek. Eind 1670 raakte de besluitvorming in een stroomversnelling. Rabbijn Isaac Aboab da Fonseca diende op 16 november mede namens enkele gemeenteleden een petitie in bij de parnasiem: het doel was een nieuwe en vooral grotere synagoge, “toereikend voor allen, om gezamenlijk de Goddelijke majesteit om vergeving onzer zonden te kunnen bidden.”⁸⁵ De petitie vond gehoor en op 22 november 1670 werd een adviescommissie onder leiding van Isaac de Pinto ingesteld om de voor- en nadelen van beide opties te vergelijken.⁸⁶ Voor de financiering deed Da Fonseca op 23 november een oproep aan de gemeenteleden om bij te dragen aan het nieuwe gebouw. De commissie kwam al op 26 november 1670 tot de conclusie dat nieuwbouw elders niet veel duurder zou zijn, terwijl de voordelen in het gebruik veel groter waren. Vooral de religieu-

ze wet dat een synagoge niet afgebroken mocht worden voordat de nieuwe klaar was, lijkt de doorslag voor de nieuwbouw te hebben gegeven.⁸⁷

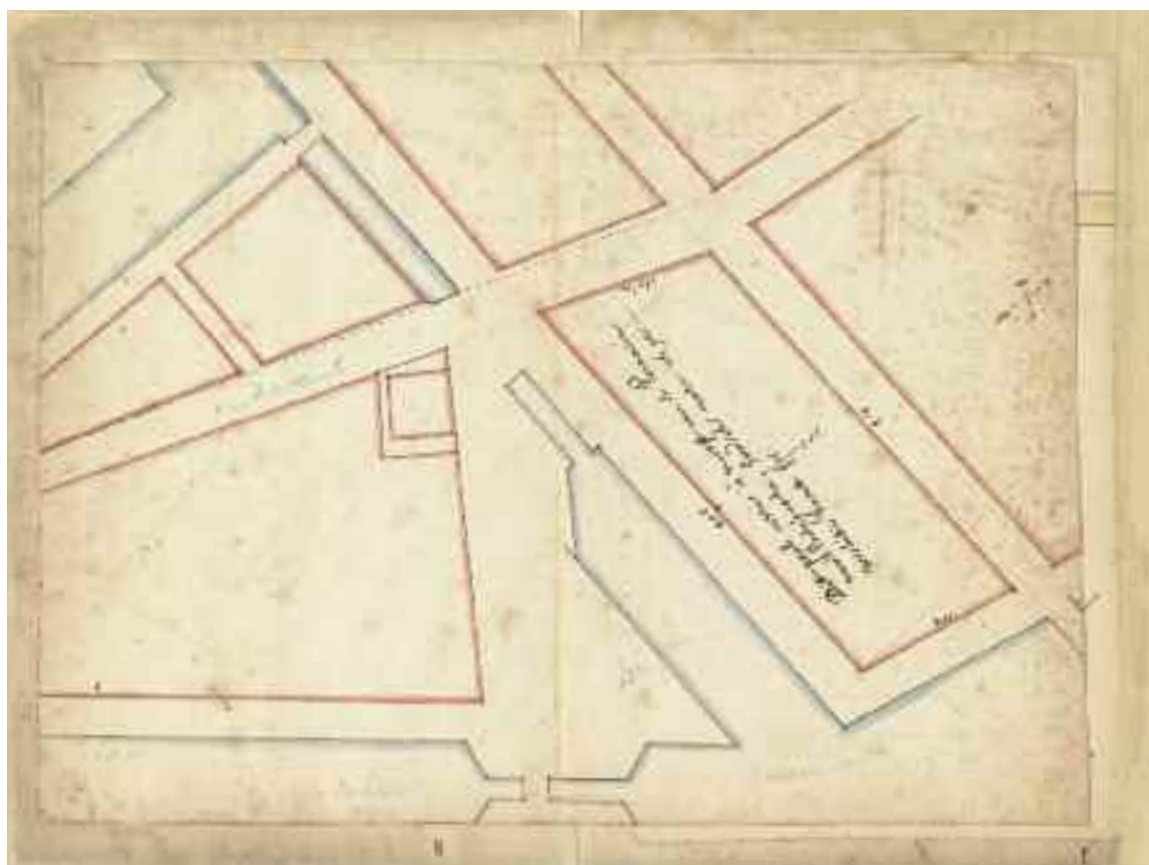
De nieuwe plek waar de commissie over sprak lag tegenover het Leprozenhuis, wat overeenkomt met het huidige bouwblok tussen het Mr. Visserplein, het Jonas Daniel Meijerplein, de Nieuwe Herengracht en de Muiderstraat. Blijkbaar hadden de parnasiem al eerder geïnformeerd naar de mogelijkheden om dit perceel te kopen, waarop de burgemeesters van Amsterdam welwillend hadden geantwoord. Op 11 december 1670 besloten de parnasiem het aangeboden bouwblok te kopen, wat al op 12 december gebeurde tegen tien stuivers per vierkante voet.⁸⁸ Met de aankoop van het perceel was nieuwbouw een stap dichterbij gekomen. Het gekochte perceel van 418 bij 151 voet was niet perfect regelmatig, maar had één belangrijk voordeel. De oriëntatie van het perceel op het oostzuid-

oosten was gericht op Jeruzalem (afb. 43). Hiermee was voldaan aan het Bijbelvers 1 Koningen 8:48, waarin specifiek vermeld staat dat in de richting van Jeruzalem en met name de Tempel gebeden moet worden.⁸⁹ Het voorste deel van het perceel werd bestemd voor de synagoge, terwijl het achterste deel als losse bouwkavels zou worden verkocht.

De bouwcommissie vroeg diverse architecten en meesters een ontwerp te maken. Om duidelijk te maken waaraan de synagoge moest voldoen, moet een programma van eisen zijn opgesteld dat schriftelijk of mondeling aan de ontwerpers moet zijn meegedeeld.

WENSEN VAN DE OPDRACHTGEVER

In het programma van eisen werden niet alleen functionele voorschriften omtrent het gebruik vastgelegd, maar ook voorschriften die voortkwamen uit de 'Halacha', de joodse religieuze wetten.⁹⁰ Het programma van

43 Kaart door de stad gemaakt met het voor de Snoge bestemde en van tekst voorziene perceel (1670).

eisen zelf is niet bewaard gebleven, maar de besluiten van de parnasiem en enkele handschriften uit de zeventiende en achttiende eeuw geven een beeld van wat gewenst werd.

Op een perceel van 280 bij 151 voet moest een synagoge van 100 bij 125 voet verrijzen, gelegen aan een binnenplein. De grootte van de synagoge was bepaald door het perceel en door de wens alle bezoekers tijdens de eredienst een plaats te kunnen geven. Deze afmetingen hadden geen bijzondere betekenis, maar zijn vermoedelijk bepaald door de Sefardische traditie van rechthoekige synagogen. De synagoge aan de Houtgracht was 59 bij 78 voet en de nieuwe synagoge kreeg maten met vergelijkbare verhoudingen.

De grote wens bestond om een binnenplaats te hebben; hier zouden de gemeentelieden rustig kunnen wandelen, terwijl de kinderen er konden spelen.⁹¹ Bij de synagoge moest een soort dienstencentrum komen, waarin (zeven) leslokalen voor een Tora-school ('beet midrasj'), een bibliotheek, twee dienstwoningen voor de koster, twee dienstwoningen voor de voorzangers en een wasplaats voor de synagogebezoekers.⁹² Onduidelijk is of een ritueel bad waarin vrouwen zich na hun maandstonde moesten onderdompelen, onderdeel was van het programma van eisen. Dit zogenoemde mikwa wordt als zodanig niet vermeld in de bronnen.⁹³ Om de gebouwen economisch rendabel te krijgen, moesten de zolders en de kelders van de bijgebouwen geschikt zijn als verhuurbare opslagruimte.

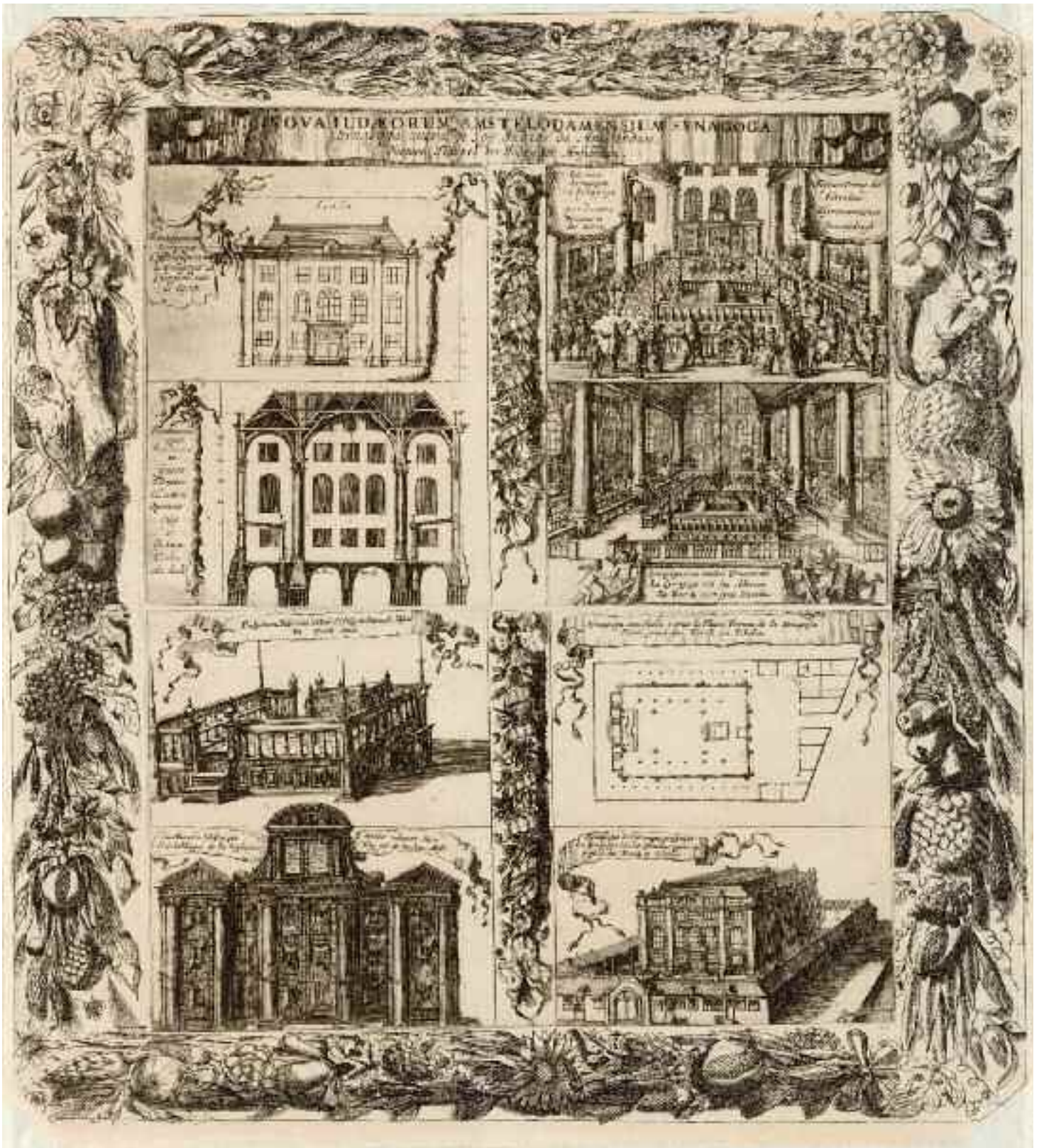
Religieuze vereisten golden vooral voor de inrichting van de synagoge. Zo bestond de noodzaak van een afgescheiden ruimte voor vrouwen, die apart ontsloten moest worden; vrouwen mochten vanuit de mannenruimte niet of nauwelijks zichtbaar zijn, opdat de mannen niet werden afgeleid tijdens hun godsdienstoefeningen. In de synagoge uit 1639 was gebruik gemaakt van galerijen met een opstaand traliewerk en het is aannemelijk dat deze oplossing een eis was voor de nieuwbouw. Voor de eredienst was een be-

paalde indeling van de synagoge vereist, waarbij vooral de plaatsing van de teba en de hechal van belang was. Deze vereisten waren voor een deel gebaseerd op oude tradities, die ook invloed zullen hebben gehad op de synagoge uit 1639. Nadrukkelijk werd gevraagd om een gewelfde ruimte, omdat de bouwcommissie het idee had dat het geluid hierdoor beter geleid werd en dit de verstaanbaarheid van de voorlezers vergrootte.

Tot slot zullen de opdrachtgevers algemene noties hebben meegegeven over het uiterlijk van de synagoge. Het gebouw moest een voornaam voorkomen hebben, de trots van de gemeente zijn en monumentaler dan de Hoogduitse synagoge aan de overkant van de gracht. Verder zal er weinig over de bouwstijl zijn gezegd. De synagoge was vooral een plaats van samenkomst, waarin de gemeente kon bidden en leren, mits aan de voorwaarde van een 'minjan' – het voor een dienst vereiste aantal van tien volwassen mannen – was voldaan. De religieuze waarde is niet verbonden aan het gebouw of het uiterlijk daarvan, maar aan de mensen die samen het huis van God vormen.⁹⁴ Wel bepaalden de 'Tosefta', de aanvulling op de 'Misjna' en onderdeel van de Halacha, en de invloedrijke geschriften van de grote rabbi Maimonides dat een synagoge het hoogste gebouw in een stad hoorde te zijn of in elk geval boven de omringende bebouwing behoorde uit te steken.⁹⁵ Verder werd de architect herinnerd aan de wetsbepaling van Deuteronomium 22:8, waarin wordt bepaald dat een gebouw een balustrade rond het dak moest hebben. Deed een eigenaar dat niet, dan was hij aansprakelijk voor de gevolgen als iemand van het dak viel en kon hem dood door schuld ten laste worden gelegd.⁹⁶

HET ONTWERP

Op 15 Sebat 5431 (26 januari 1671) werd het ontwerp van Elias Bouman verkozen (afb. 44). Hij gebruikte de onregelmatigheid van het perceel om aan de voorzijde een groot bouwvolume te creëren, waarin alle dienende functies werden ondergebracht. Langs de

44 Romeyn de Hooghe. Verzamelprint met het ontwerp van Elias Bouman (1675).

45 Restant van de Toscaanse zuilengalerijen met de waterbak voor het wassen van de handen.

46 De drie tongewelven met de Ionische zuilenrijen.

huidige Muiderstraat, Mr. Visserplein en Jonas Daniël Meijerplein verrees een U-vormig bouwvolume, bestaande uit een souterrain, een bouwlaag en een kap (afb. 71, 102). Langs de Muiderstraat en het Jonas Daniël Meijerplein kwamen Toscaanse zuilengalerijen die aan de straatzijde gesloten waren; in de noordelijke galerij kwam een wasplaats, waar de gelovigen hun handen konden wassen voorafgaand aan de dienst. Aan de zijde van het Mr. Visserplein kwam een bouwvolume dat plaats moest bieden aan vier woningen voor de twee kosters en de twee voorzangers, een school en een vergaderzaal voor de mahaamad. Op de zolders kon turf worden opgeslagen, terwijl de kelders als pakkelders verhuurd konden worden. In elk van de drie zijden van het eenvoudige bakstenen voorgebouw was een poort; aan de voorzijde werd de iets hogere hoofdboort in de Toscaanse orde opgetrokken (afb. 112). De voorgebouwen waren erg sober; de enige bijzonderheid waren de galerijen met Toscaanse zuilen (afb. 45). Dergelijke colonnades, die in de Republiek weinig voorkwamen, verleenden het binnenplein enige grandeur.⁹⁷

Door de onregelmatige vorm van het voorgebouw kon Bouman een symmetrische aanleg creëren van een binnenplein met galerijen en een hoog oprijzende synagoge. Het contrast tussen de lage randbebouwing en de hieruit oprijzende synagoge verleende het complex een grote monumentaliteit (afb. 35). Door deze opbouw voldeed Bouman aan de bepalingen van de opdrachtgevers dat de synagoge het hoogste gebouw moest zijn. De synagoge werd uiteindelijk 130 voet diep (36,80 meter) en 100 voet breed (28,30 meter), wat erin resulteerde dat de zijgevels

dicht bij de galerijen van de bijgebouwen kwamen te staan. De rechthoekige plattegrond van de Snoge had aan de binnenzijde drie met tongewelven overdekte schepen, die van elkaar werden gescheiden door Ionische zuilenrijen (afb. 46). Het bijna 20 meter hoge middenschip was breder en had een hoger tongewelf dan de zijschepen. In het middenschip werden de teba en de hechal geplaatst: de teba dicht bij de ingang in de westgevel en de hechal tegen de oostgevel. In elk van de zijschepen werd een vrouwengalerij op Ionische zuilen geplaatst. Deze vrouwengalerijen wa-

ren toegankelijk via twee trappen in de aanbouw aan de achterzijde van de synagoge.

De gevels van de synagoge werden opgetrokken in baksteen en aan de bovenzijde voorzien van een verkorte Dorische kroonlijst met hierboven een balustrade of attiek, conform de wens van de bouwcommissie (afb. 47). De voor- en achtergevel kregen vijf vensterassen en de zijgevels zeven vensterassen, waarvan de middelste drie als middenrisaliet werden vormgegeven, dat wil zeggen een iets naar voren komend geveldeel (afb. 48). Op de uiteinden van de middenrisalieten en op

47 De voorgevel.

de hoeken van het gebouw werden lisenen (pilasters zonder kapitelen) aangebracht, die aan de onderzijde uitliepen. Deze uitzwenkende steunberen zijn een kenmerkend aspect voor de synagoge. Dit element werd als ornament herhaald op de hoeken van het gebouw en evenwijdig met het metselwerk van de gevels. De vensters werden in drie lagen aangebracht: rechthoekige onder en boven met hiertussen boogvensters. Daarnaast kwamen in de attiek van de voor- en achtergevel een rondvenster. De synagoge kreeg aan elke zijde een ingang in het midden, die

met enkele treden toegang konden geven tot de synagoge. De noordelijke ingang zou nooit gebruikt worden, de westelijke hoofdingang werd met Dorische zuilen en kroonlijst versierd (afb. 49), terwijl de al eerder genoemde oostelijke ingang toegang gaf tot de aanbouw die toegang gaf tot de vrouwen-galerijen in de synagoge.

Voor de detaillering van het lijstwerk van de Snoge greep Bouman terug op de regels van de klassieke architectuur. Het tractaat *L'Idée della Architettura Universale* van Vincenzo Sca-

49 Hoofdingang van de Snoge in de Dorische orde. In het fries de Hebreeuwse tekst van Psalm 5:8: "Ik echter, door Uw grote goedheid, betreed Uw huis." Het Hebreeuwse woord voor 'Uw huis' heeft een getalswaarde van 432. 432 volgens de korte telling komt overeen met het joodse jaar 5432 (1672).

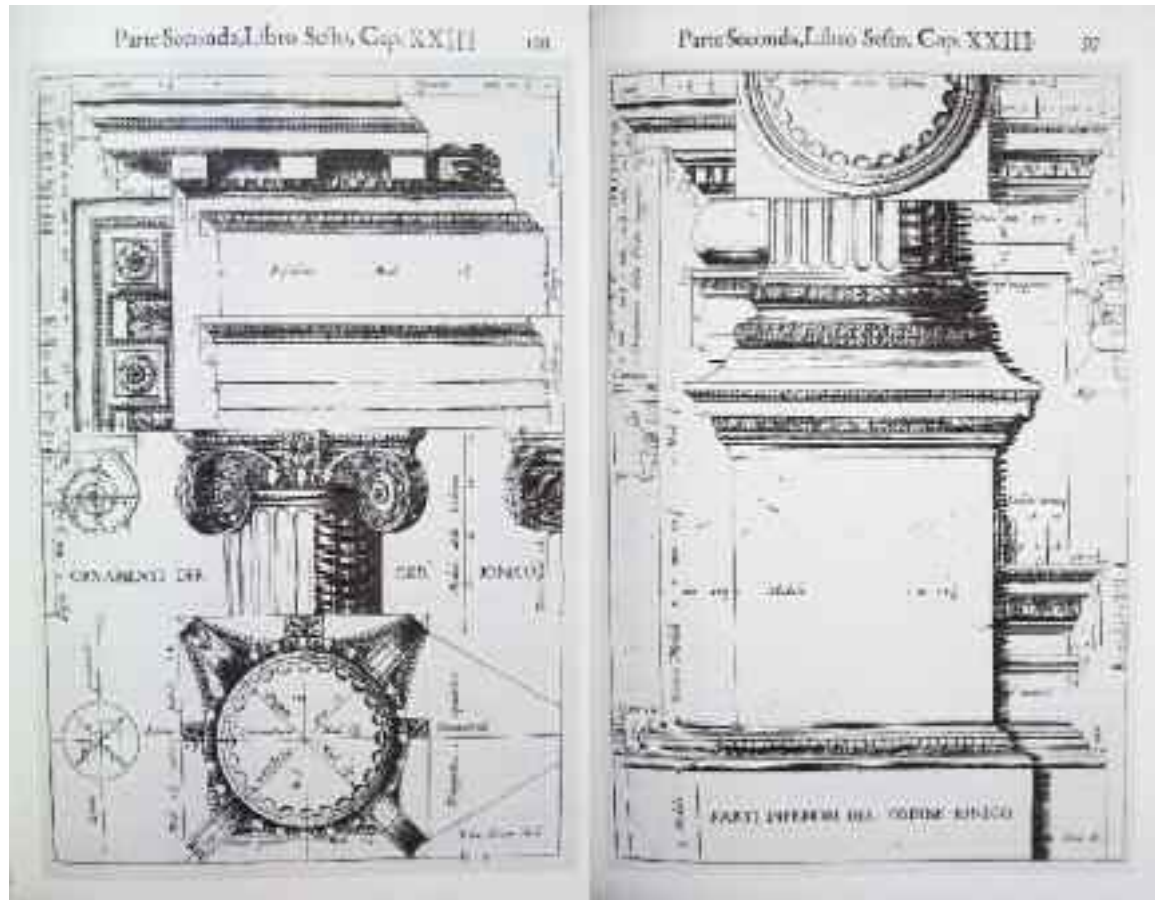
mozzi was hierbij zijn gids. Bouman heeft het ordeboek goed bestudeerd en paste de verschillende soorten lijstwerk toe die Scamozzi had getekend, variërend van hoofdstellen en kroonlijsten tot grote en kleine impostlijsten en deurlijsten (afb. 51).⁹⁸ Met deze lijsten kon binnen dezelfde orde verschil in belangrijkheid van de onderdelen worden gemaakt. Zo werd in het interieur van de Snoge de hoofdbeuk voorzien van een verkort Ionisch hoofdstel – dat wil zeggen zonder fries –, terwijl hij in de zijbeuken de architraaf van de 'Ornamento della porta maggiore' (hoofdpoort) gebruikte, eveneens zonder fries. Dit had overigens wel het vreemde gevolg dat het betreffende balkwerk aan de ene zijde een andere detaillering had dan aan de andere kant (afb. 50).

Scamozzi's rangorde werd eveneens gevolgd, beginnend bij de eenvoudige Toscaanse orde via de steeds meer bewerkte Dorische, Ionische en composiete orde om uit te komen bij de hoogste orde, de Korinthische. Voor het complex betekende dit het volgende. Bouman gebruikte de Toscaanse orde voor de bijgebouwen rond de synagoge, de Dorische voor de buitengevels van de synagoge zelf en de Ionische voor het interieur. Ook het meubilair kreeg de Ionische orde, zoals blijkt uit de bank voor de parnasiem en de onderzijde van de hechal (afb. 153). De belangrijkste orde is toegepast op de belangrijkste plek: de Korinthische orde werd voor het bovenstuk van de hechal gebruikt, alwaar de Tafelen der Wet staan verbeeld (afb. 52).⁹⁹ De teba met haar Dorische detaillering is het enige onderdeel dat niet past binnen de oplopende schaal van belangrijkheid van de orden. Het feit dat Bouman geen nieuwe teba heeft ontworpen,

50 Het zware lijstwerk van de middenbeuk en het minder hoge lijstwerk van de zijbeuk.

51 Vincenzo Scamozzi.
De verschillende soorten
lijstwerken van de
lonische orde.

52 De bekroning van de
hechal.

maar die uit de oude synagoge van 1639 heeft moeten hergebruiken, is hiervoor de verklaring.

DE INSPIRATIEBRONNEN VAN DE ARCHITECT

Voor de vormgeving van de synagoge liet Bouman zich inspireren door de architectuur van zijn tijd en vooral door de kerkgebouwen waaraan hij zelf als metselaarsbaas had gewerkt. De invloed van de Oosterkerk (1669-1671, afb. 53) en de Grote Synagoge (1670-1671), beide ontworpen door stadsarchitect Daniel Stalpaert, is onmiskenbaar. Bouman moest echter wel goed kijken welke onderdelen hij overnam, want hij kon niet alles klakkeloos kopiëren. Zo kon hij voor de plattegrond van de Snoge niet teruggrijpen op de Oosterkerk. De Oosterkerk heeft een vierkante plattegrond met hierin een hoog opgetrokken Grieks kruis, een voor een synagoge ongepaste vorm. De Grote Synagoge bood meer aanknopingspunten. Deze heeft een vierkante plattegrond met intern drie parallelle en met tongewelven gedekte schepen, wat de ruimte een lengterichting geeft (afb. 54). Deze dispositie heeft Bouman overgenomen in de Portugese Synagoge, waarmee hij heeft voldaan aan de wensen van de bouwcommissie die nadrukkelijk om een tongewelf had gevraagd.

Voor de gevels van de Snoge heeft Bouman de eenvoudige baksteenarchitectuur van de Oosterkerk en de Grote Synagoge herhaald. De buitengevels van de Grote Synagoge hebben rondgesloten vensters en verkorte kroonlijsten en zijn geleed door uitzwenkende steunberen. De voor- en achtergevel zijn voorzien van een fronton als visuele uitdrukking van het brede middenschip (afb. 35). De zijgevels hebben dezelfde ritmering als de voor- en achtergevel, bestaande uit drie centrale traveeën met aan weerszijden een hoektravee. De Oosterkerk heeft een soortgelijke architectuur. Aan de uitzwenkende steunberen op de hoeken is bijzondere aandacht besteed. Het doel van deze uitzwenkende steun-

53 De Oosterkerk in Amsterdam (1669-1671).

beren is het opvangen van een deel van de krachten die door het gebouw worden uitgeoefend. Om krachten maximaal op te kunnen vangen, staat een steunbeer loodrecht op de last die hij moet afdragen. De grootte van de last wordt gevisualiseerd door de grootte van de steunberen. Zo zijn de steunberen aan het Griekse kruis groter dan de steunberen die aan de lagere hoekbebouwing zijn toegepast.

Bouman heeft de Oosterkerk en de Grote Synagoge met hun rechte en rondgesloten vensters en de uitzwenkende steunberen tot in detail bestudeerd. Hij had ze (letterlijk) in zijn vingers, aangezien hij verantwoordelijk

54 Het interieur van de Grote of Hoogduitse Synagoge in 1938.

was voor de uitvoering van metselwerk in beide gebouwen. Toch moet worden gezegd dat hij niet alle finesses van het architectonisch ontwerp goed begrepen heeft. Alle buitengevels van de Snoge heeft hij volgens hetzelfde stramien ontworpen: een middenrisaliet van drie traveeën en iets terugliggende gevelvlakken op de hoeken. De middenrisalieten aan de voor- en achterzijde weerspiegelen de interne structuur van de drieschepige ruimte met haar brede middenschip. Op deze manier geeft de gevel een juiste indruk van de ruimtelijke structuur die zich achter de gevel bevindt. De toepassing van een middenrisaliet aan de zijgevels is echter vreemd; hierdoor impliceert Bouman dat zich achter de gevels een dwarsbeuk bevindt en dat het interieur een kruisvorm heeft, wat niet het geval is. Eén gevelstramien voor alle zijden was voor de perfect regelmatige en alzijdige Oosterkerk essentieel, maar voor de Snoge met haar lengterichting juist niet. Aan de andere kant moet worden gesteld dat deze 'ontwerpfout' ervoor heeft gezorgd dat de zijgevels niet monotoon en saai zijn geworden.

Ook de uitzwenkende steunberen van de Oosterkerk en de Grote Synagoge komen terug bij de Portugese Synagoge. Bouman paste ze toe naast de middenrisalieten en op de hoeken van het gebouw. Daarnaast gebruikte hij de vorm van de uitzwenkende steunberen als ornament; dit is het geval in de buitenste traveeën van de gevels waar ze evenwijdig aan de gevel zijn toegepast (afb. 55). Het gebruik van een uitzwenkende steunbeer evenwijdig met de gevel is in tegenspraak met het principe dat een steunbeer loodrecht op de last behoort te staan. Door de uitzwenkende steunbeer toe te pas-

55 De hoek van de voorgevel met de als ornament gebruikte uitzwenkende steunberen.

56 De schouwburg uit 1637 na de verbouwing uit 1665 met zicht op het toneel.

sen als ornament heeft Bouman het wezen ervan niet goed begrepen.

Voor de balustrade rond de Snoge kon Bouman terugvallen op de toenmalige architectuur: het was rond 1670 een populair stijlkenmerk dat door Adriaen Dortsman bij vele woonhuizen is toegepast. Ook het voorportaal van de Oosterkerk heeft een dergelijke balustrade en wel boven een verkorte Dorische kroonlijst. De Snoge verkreeg door de balustrade een voor die tijd modern uiterlijk.

Voor het meubilair heeft Bouman op meerdere plekken inspiratie opgedaan. Het ontwerp van de hechal lijkt ontleend aan de achtergrond van het toneel van de Amsterdamse schouwburg, die door Jacob van Campen (1596-1657) was ontworpen (afb. 56).¹⁰⁰ De bank van de parnasiem (kerkenraad) was geënt op de herenbanken in de Oosterkerk, waar het motief van de uitzwenkende steunberen in terugkwam (afb. 57).

57 De herenbanken in de Oosterkerk.

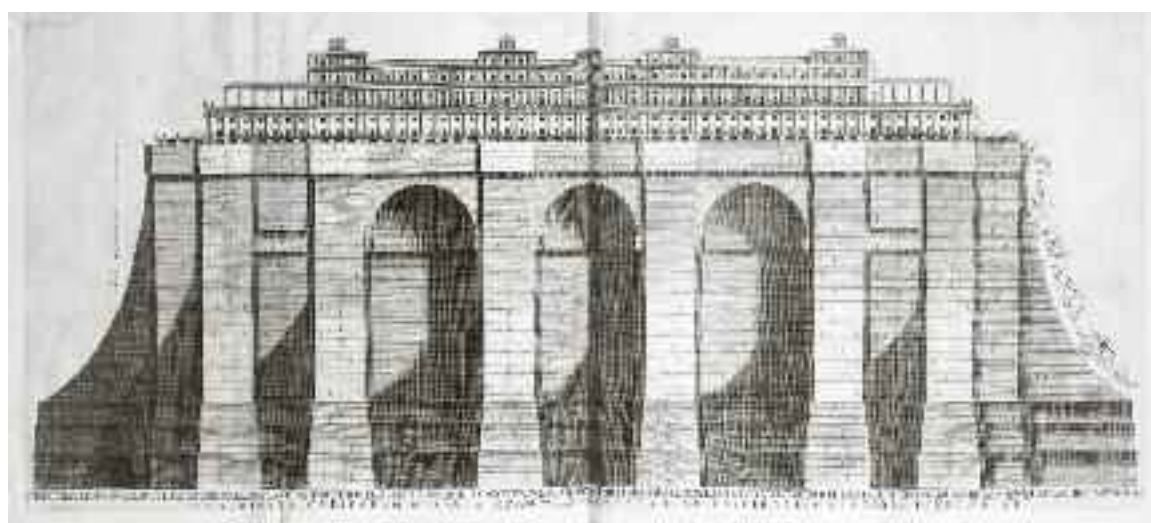
DE SYNAGOGE EN DE TEMPEL
VAN SALOMO

Vanwege de uitzwenkende steunberen is de Snoge vaak vergeleken met de Tempel van Salomo. In de zestiende en zeventiende eeuw bestond er veel aandacht voor de Tempel bij architecten en theologen, wat resulteerde in vele reconstructies van de Tempel op papier.¹⁰¹ Hierin was de Tempel vaak voorzien van uitzwenkende steunberen. Eén van de meest invloedrijke Tempelreconstructies was door de jezuïet Juan Bautista Villalpando (1552-1608) gepubliceerd in het boek *In Ezechielem Explanations et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani* (1596-1605). Op basis van het bij Ezechiël beschreven visioen reconstrueerde hij de Tempel en beschreef hij het gebouw tot in de kleinste details.¹⁰² Villalpando maakte geen onderscheid tussen de Tempel zoals beschreven in Ezechiël en de Tempel van Salomo zoals beschreven in 1 Koningen 5-7 en gebouwd in de tiende eeuw voor onze jaartelling. Hij negeerde de onverenigbare verschillen tussen de eerste Tempel van Salomo (verwoest 586 v. Chr.) en de onder Zerubbabel herbouwde tweede Tempel die door Herodes was vergroot en door Flavius Josephus was beschreven: volgens Villalpando had God zelf de perfecte regels voor de Tempel gegeven en was de Tempel daardoor onveranderlijk. Voor de vormgeving van de Tempel greep Villal-

pando terug op de klassieke orden. Het gebruik van deze 'heidense' orden legitimeerde hij door te stellen dat de Tempel aan de basis stond van de klassieke architectuur. Hierdoor werd de antieke architectuur gekoppeld aan een Bijbelse oorsprong, waardoor de bouwstijl van de 'heidense' klassieken geschikt werd geacht voor christelijke architectuur.

Het werk van Villalpando werd met grote prenten geïllustreerd, waarop de Tempel stond afgebeeld als een enorm vierkant bouwwerk van 100 bij 100 'cubiti' of 10.000 bij 10.000 el. De Tempel was voorzien van pilasterstellingen in de Salomonische orde, die volgens Villalpando veel op de Korinthische orde leek. De gevels met hun uitzwenkende pilasters waren rijk voorzien van beeldhouwwerk in de vorm van bloempotten en festoenen met granaatappels. Cherubijnen, palmetten en bloemranken versierden het interieur van het Heilige der Heiligen. Dit rijke bouwwerk stond op een enorme, kunstmatig opgerichte heuvel: de Tempelberg (afb. 58). De Tempelberg was gebouwd in de Dorische orde, voorzien van grote rondboognissen en werd ondersteund door enorme uitzwenkende steunberen die de berg op zijn plaats moesten houden.

Een ander voorbeeld van de grote interesse voor de Tempel is te vinden in de geschriften van de joodse geleerde Jacob Jehuda Leon

58 Juan Bautista Villalpando. Reconstructie van de Tempel van Jeruzalem (1604).

59 Jacob Jehuda Leon. Reconstructie van de Tempel van Jeruzalem met het portret van Jacob Jehuda Leon (ca. 1646).

60 Pieter Saenredam.
Tekening uit 1650 van de
Nieuwe Kerk te Haarlem
van Jacob van Campen.

(1602-1675), lid van de Portugees-joodse gemeente in Amsterdam ten tijde van de bouw van de Snoge. Rond 1640 werkte hij in opdracht van de theoloog Adam Boreel (1603-1665) aan een reconstructie van de Tempel; Boreel probeerde de religieuze afstand tussen christenen en joden te overbruggen door de joodse bronnen tot in detail te bestuderen in samenwerking met joodse wetenschappers.¹⁰³ Omdat Leon dichter bij de joodse bronnen bleef, zag zijn plattegrond er heel anders uit dan die van Villalpando; de architectuur was min of meer dezelfde (afb. 59). In 1642 publiceerde Leon voor het eerst zijn studie en in 1643 moet de houten maquette van de Tempel klaar zijn geweest.¹⁰⁴ Om bekendheid te geven aan zijn Tempelmodel liet hij zijn boek verschijnen in verschillende talen en stelde hij zijn model ten toon op kermissen. Daarnaast hield hij zich bezig met de Tabernakel, de Ark van het Verbond, cherubijnen en het paleis van Salomo, waarover hij publiceerde en waarvan hij ook maquettes liet maken.¹⁰⁵

Villalpando is van grote invloed geweest op het denken over architectuur in de zeventiende eeuw en met name zijn stelling dat de Tempel van Jeruzalem de bron van de klassieke architectuur was en dat alle klassieke orden afgeleid waren van de bouwvormen van de Tempel. Architecten hebben zijn boek bestudeerd en zijn reconstructie bekeken. In het werk van de architect Jacob van Campen kwamen de uitzwenkende steunberen veelvuldig voor, zoals blijkt uit zijn kerken in Renswoude en Hoge Zwaluwe (1639) en uit de Nieuwe Kerk in Haarlem (1645, afb. 60).¹⁰⁶ Deze kerken zijn opgetrokken in een sobere baksteenarchitectuur die vergelijkbaar is met de architectuur van de Oosterkerk, de Grote Synagoge en de Snoge.

Desondanks is het niet waarschijnlijk dat de architecten hun kerkgebouwen als nieuwe Tempels hebben ontworpen. Het contrast tussen de eenvoudige Dorische baksteenarchitectuur van de kerken en de rijke Korinthische architectuur van de Tempel volgens Villalpando en Leon is eenvoudigweg veel te groot. Van de Tempel zelf werden vooral de grondprincipes en de maatverhoudingen overgenomen. Voor de architectuur lijkt de Tempelberg de voornaamste bron van inspiratie te zijn geweest, zoals blijkt uit de rondgesloten vensters, het sobere uiterlijk en de uitzwenkende steunberen. Volgens de protestantse theologie was het centrum van Goddelijke aanwezigheid in de Tempel vervangen door Zijn aanwezigheid in het woord, dat overal kon worden gepredikt. Om duidelijk te maken dat de Goddelijke aanwezigheid was vervangen door het Goddelijke woord, was de verwijzing naar de Tempelberg het meest geschikt: het toonde aan dat op de basis van het jodendom een nieuw geloof was gesticht. Daarnaast werd vaak in de maatvoering aansluiting gezocht bij de Tempel door de plattegrond 100 bij 100 voet te maken.¹⁰⁷ Typerende onderdelen en de maatverhoudingen van de Tempel werden aldus overgenomen om als basis voor iets nieuws te dienen.

De centrale vraag is in hoeverre Bouman deze vertaling van Tempel(berg) naar kerkgebouw heeft begrepen en of hij in staat was een soortgelijke vertaling te vinden van de Tempel naar de Portugese Synagoge. Heeft Bouman een betekenisvolle verandering doorgevoerd, waarbij hij elementen van de Tempel heeft gebruikt en in de setting van de synagoge van een nieuwe betekenis heeft voorzien? Het lijkt erop dat dat niet het geval is, tenzij de verwijzing naar de Tempelberg bedoeld is om het verdriet over de verloren Tempel uit te drukken. De maatverhoudingen van de Snoge zijn niet te herleiden tot die van de Tempel of Tempelberg. De door Bouman (niet altijd correct) toegepaste uitzwenkende steunberen zijn de enige verwijzing naar de Tempel(berg) die in de architectuur terug te vinden is. Daarnaast zijn een paar verwijzingen naar de Tempel gebruikt in het meubilair en met name in de uitwerking van de hechal. Het bovendeel met de Tafelen der Wet wordt bekroond door een segmentvormig fronton met palmladeren, dat gedragen wordt door Korinthische zuilen. De toepassing van de Korinthische orde is een verwijzing naar de bouwperiode van de Tempel, evenals de uitzwenkende klauwstukken aan weerszijden (afb. 52). Omdat de Tafelen der Wet de meest heilige objecten waren in de Tempel, ligt deze verwijzing voor de hand.

Misschien was het ook niet de bedoeling van de opdrachtgevers een nieuwe Tempel te creëren: het wezen van de eredienst in de

synagoge is wezenlijk anders dan die van de Tempel.¹⁰⁸ Mogelijk ging het de Portugese gemeente er veel meer om een modern gebedshuis te stichten, dat in stijl en aanzien minstens de gelijke was van de christelijke kerken en de Hoogduitse synagoge aan de overkant. Daarin is Bouman meer dan geslaagd, zoals blijkt uit het oordeel van vele buitenlanders die het gebouw in de zeventiende en achttiende eeuw bezochten: “fabrica veramente magnifica”, “ein so herrlich und fürtrefflich Gebau”, “magnifique et probablement la plus belle qui existe.”¹⁰⁹ Het concept van de Tempel zat mogelijk meer in de hoofden van de architecten en de theologen dan in dat van de opdrachtgever. Als de opdrachtgever een op de Tempel gebaseerde synagoge had willen hebben, dan hadden zij Jacob Jehuda Leon, die leeraar was bij Ets Haim, heel eenvoudig bij het ontwerp kunnen betrekken. Dit is echter niet gebeurd.

Concluderend kan worden gesteld dat Bouman een joods gebouw heeft gemaakt in de stijl van de Hollandse kerken van de zeventiende eeuw. Of hij de theoretische implicaties van deze architectuur op juiste waarde heeft geschat, moet worden betwijfeld. De schoonheid van het gebouw is er echter niet minder om: de statige architectuur van de gevels en de enorme ruimtelijkheid van het interieur behoren misschien niet tot de meest intellectuele, maar wel tot de mooiste architectuur die de zeventiende eeuw heeft voortgebracht.

De bouw en instandhouding (1671-2000)

*Coert Peter Krabbe en Dik de Roon*¹¹⁰

Op 17 april 1671, drie maanden nadat het ontwerp van Elias Bouman was geselecteerd, ging de bouw van de Portugese Synagoge van start. De totstandkoming van het gebouw was, zoals gebruikelijk in die tijd, een samenwerking van verscheidene ambachtsbazen. Aangezien het de joden niet was toegestaan lid te zijn van de bouwgiilden werden de werkzaamheden door niet-joodse bazen en hun knechten verricht. Een hoofdrol in het bouwproces was weggelegd voor de timmer- en metselbazen. Elias Bouman, de ontwerper van de Snoge, was verantwoordelijk voor de gemetselde onderdelen. Het timmerwerk werd aangenomen door Gillis van der Veen. Ze hadden zich echter te houden aan de joodse heilige dagen zoals blijkt uit het bewaard

gebleven timmerbestek uit 1671: “den aennemer sal met sijn volck niet op saturdayen ofte andere heijlige dagen mogen wercken en sal op vrijdaghs ofte die dagen voor de heijlige dagen moeten uijtscheijden op het aenseggen van de besteeders.”¹¹¹

De glorie van de Snoge ligt in de grote mate van authenticiteit van het gebouw, waardoor de bezoeker zich in de zeventiende eeuw waant. Toch heeft het gebouw meer dan drie eeuwen van verbouwingen, aanpassingen en restauraties meegemaakt, waarvan de sporen op allerlei plaatsen zijn te zien (afb. 61). Voor dit hoofdstuk zijn dan ook de synagoge en de bijgebouwen van kelder tot kap bestudeerd en staan bouw- en architectuurhistorische observaties centraal.

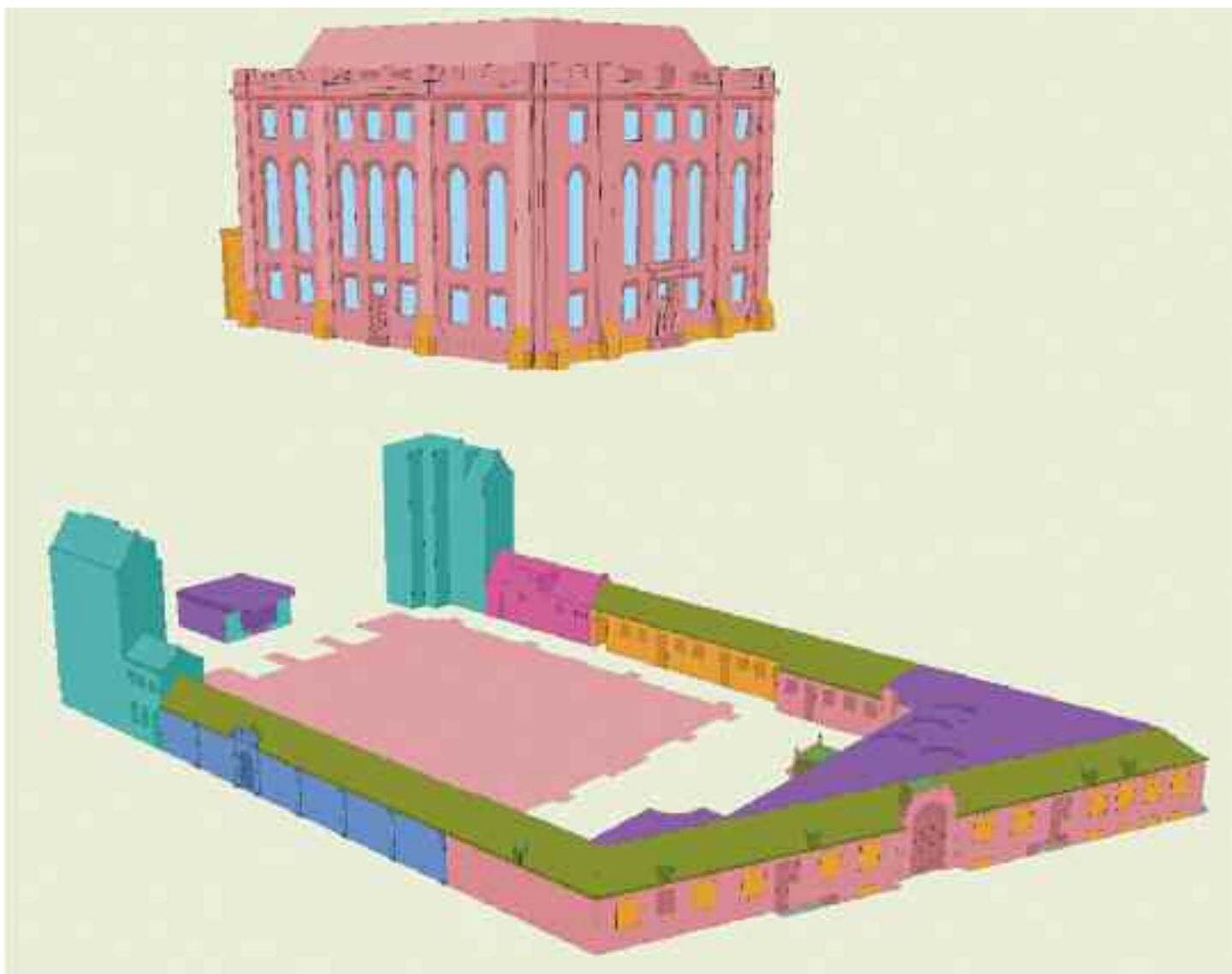
De bouw

DE FUNDERING

Het voor die tijd enorme bakstenen gebouw vroeg uiteraard om een solide basis.¹¹² Een fundering van 3000 houten palen was noodzakelijk.¹¹³ Uitgebreide ervaring met de Amsterdamse funderingsproblematiek, waarbij de veenachtige, drassige ondergrond de nodige eisen stelde, maakte dat de vereiste technische maatregelen in het bestek nadrukkelijk aan de orde werden gesteld om verzakkingen te voorkomen.¹¹⁴ Als eerste moest de bouwput rond de fundering goed worden beschoeid om het droogpompen te vergemakkelijken. Voorts was het noodzakelijk dat de paalkoppen heel bleven en dat de palen stuitten op de zandlaag van ruim twaalf meter diep in de veenbodem, zodat het bouwgewicht goed werd afgedragen op de zandlaag. De paal-

koppen moesten uiteraard op gelijk niveau worden afgezaagd en te diep geslagen exemplaren dienden te worden voorzien van een extra stuk paal als ophoging, dat met een houten toognagel moest worden geborgd tegen kantelen of afschuiven.

In de volgende stap werden de paalkoppen door middel van dwarshouten (‘kespen’) met elkaar verbonden om het verschuiven van de funderingsvoet te voorkomen: “over alle de masten te keepen ende genaegelt met een houte nagel en die met een duijm avegaer te booren op ijder mast een.”¹¹⁵ Deze passage leert dat het dwarshout in de palen werd ingekeept en geborgd met houten toognagels. Op dit geheel moest de zware funderingsvloer bestaande uit houten platen met een dikte van 3 1/2 duim (omstreeks negen centi-

- oorspronkelijke bouwfase 1671-1675
- achttiende-eeuwse wijzigingen
- I. Warnsinck 1852-1854
- H. Moeton 1881
- P.W. Nijhoff 1891
- H. Elte 1936-1936
- Jac. S. Baars en J.W. Kuipers 1954-1959
- restauratie en onderhoud 1991-1993

61 Tekening van de Portugese Synagoge en de bijgebouwen met daarop aangegeven de belangrijkste bouwfases.

meter) worden gespijkerd. In het bestek wordt gewezen op het grote belang om snel te werken, opdat de bovenzijde van de houten funderingsbasis niet te lang droog zou staan. Op de waterlijn is hout namelijk vatbaar voor rotting en vraat en daarom kon deze risicovolle situatie maar beter zo kort mogelijk duren.

Op deze houten fundering werden zes in baksteen gemetselde tongewelven geslagen.¹¹⁶ De afdrukken van de formelen waarop de gewelven werden gemetseld, zijn nog altijd zichtbaar (afb. 118). Om scheurvorming door ongelijkmatige zettingen te voorkomen zijn de gewelven en de funderingspoeren, die de vrijstaande zuilen in het interieur dragen, onafhankelijk van elkaar opgemetseld (afb. 62). Tot op de dag van vandaag ligt de basis ervan onder grondwaterpeil en staat water in de ruimte onder de Snoge. De funderingsgewelven dragen de vloer van het bedehuis, die op houten ribben moest worden getimmerd. De vloerdelen waren dikke planken van twee duim dik (ruim vijf centimeter).

HET OPGAANDE WERK

Het muurwerk werd door meester metselaar Elias Bouman uitgevoerd. De Snoge is een blokvormig gebouw met weinig opsmuk. De bakstenen gevels zijn geleed door lisenen (verticale verzwaringen in het metselwerk), die naar beneden toe uitzwenken. De gevelopbouw bestaat uit drie horizontale vensterrijen, volgens het ritme laag, hoog, laag, waarbij de grote vensters halverwege het gevelvlak, ter hoogte van de (vrouwen)galerijen, zijn aangebracht (afb. 47-48). De ramen bevatten oorspronkelijk kleine ruitjes, in lood gevat. Een hoofdgistel sluit de gevel af, waarop een balustrade met siervazen is aangebracht. De balustrade onttrekt het dak goeddeels aan het zicht, wat de blokvormige werking van het gebouw versterkt. De voorgevel van de Snoge is net als de andere gevels sober behandeld; alleen de zandstenen ingangspartij is architectonisch benadrukt door Dorische zuilen die een hoofdgistel dragen.

Het interieur met zijn witgepleisterde wanden maakt door de vele vensteropenin-

62 De gewelven onder de synagoge met de poeren onder de vrouwengalerij (links) en de poer onder één van de hoofdzuilen (rechts).

gen een lichte indruk. Oorspronkelijk werd het vele licht enigszins getemperd door rode gordijnen van Indiaas katoen.¹¹⁷ Vier kolossale vrijstaande Ionische zuilen van Bentheimer zandsteen scheidten het middenschip van de twee smallere zijbeuken en domineren de ruimte (afb. 63).¹¹⁸ In het verlengde van de vier kolommen zijn tegen de voor- en achtergevel bakstenen halfzuilen geplaatst, die witgepleisterd zijn. De zuilen en halfzuilen dragen een hoofdgestel waarop de tongewelven van het middenschip en de zijbeuken rusten. Op een schilderij van Emanuel de Witte (1680) in de collectie van het Rijksmuseum is de kleurstelling van het hoofdgestel afgestemd op de zuilen van zandsteen (afb. 64). Het is aanneemelijk dat deze weergave conform de werkelijkheid was.¹¹⁹ Het hoofdgestel heeft nu een donkere houtkleur, evenals de tongewelven

boven het middenschip en de zijbeuken. In het middenschip zijn de joodse liturgische meubelen geplaatst: de teba iets westelijk van het midden en de hechal tegen de oostgevel.

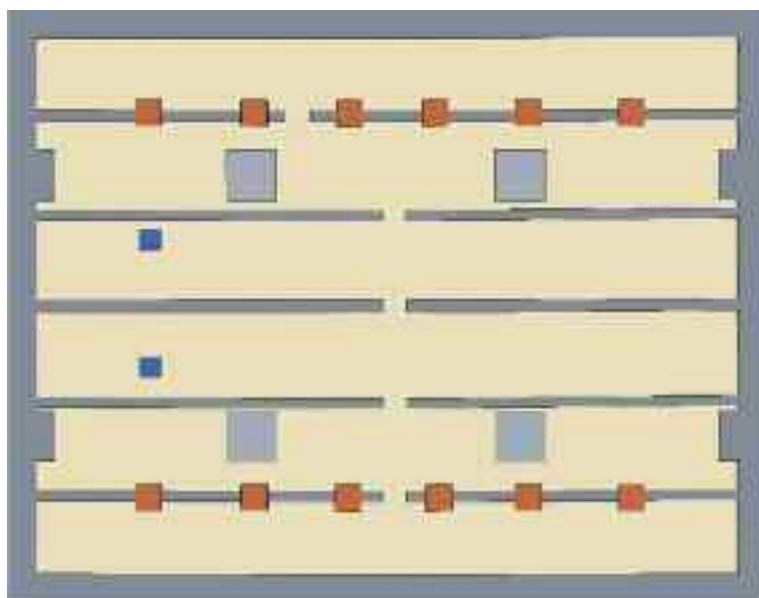
Zoals gebruikelijk voor orthodoxe synagogen is een scheiding tussen vrouwen en mannen doorgevoerd, waarbij de vrouwen hun plaats hebben op twee galerijen. Buitentrappen aan de achterzijde boden toegang tot dit domein van de vrouwelijke gemeenteleden. In het timmerbestek staat beschreven dat de galerijen door eigen zuilen gedragen worden. Volgens Franco Mendes in zijn manuscript over de Snoge uit 1772 waren deze zuilen oorspronkelijk van hout. Hij beweert dat ze pas in 1691 door zandstenen exemplaren werden vervangen, nadat koning-stadhouder Willem III de synagoge in 1690 had bezocht.¹²⁰ Houten zuilen waren een zo prachtige ruimte on-

63 Het interieur van de Snoge met links en rechts de vrouwengalerijen.

64 Emanuel de Witte. Het interieur van de Portugese synagoge (1680). Opvallend is dat op dit schilderij de kleur van het hoofdgestel overeenkomt met die van de zuilen. Thans heeft het hoofdgestel een donkere houtkleur.

65 Schematische weergave van de verdeling van de funderingsgewelven en de gemetselde poeren onder de zuilen van de synagoge. Grijs: de poeren van de grote zuilen en halfzuilen; bruin: de poeren van de zuilen onder de vrouwengalerij; blauw: twee poeren voor de niet uitgevoerde zuilen van een geplande westelijke galerij.

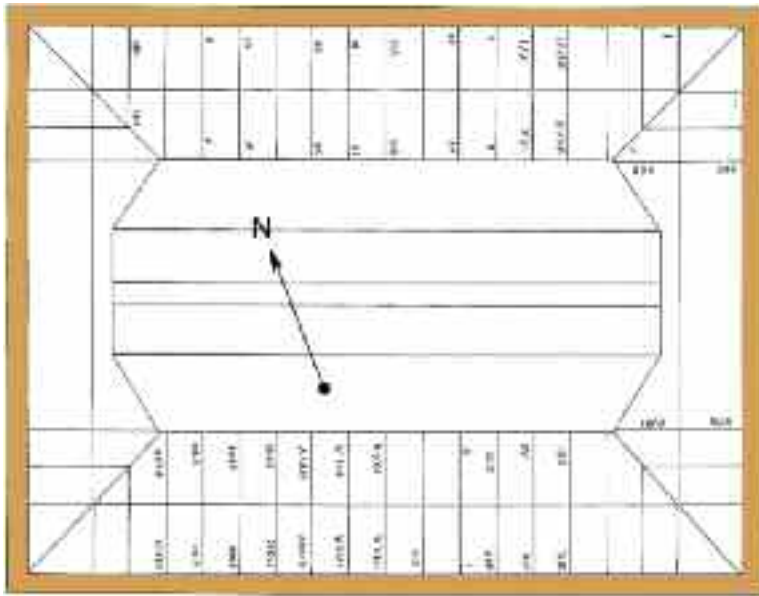

waardig, zo luidde zijn oordeel. Als we mogen afgaan op Franco Mendes is dankzij de stadhoudelijke bemoeienis de natuursteen voor de zuilen geleverd. Toch rijzen vragen bij deze bewering. De zuilen worden in het timmerbestek uit 1671 genoemd vanwege het feit dat de timmerbaas hierop een houten galerij moest plaatsen. Het maken van de zuilen wordt niet tot de vereiste werkzaamheden gerekend; dit lijkt erop te wijzen dat ze van een ander materiaal waren. Daarnaast was er in 1676 een conflict over de levering van Schotse steen en het is verleidelijk dit in verband te brengen met de zuilen van de vrouwengalerijen. Mogelijk heeft men voor deze monolieten met een hoogte van bijna 15 voet een beroep moeten doen op een andere steensoort dan Bentheimer zandsteen. De grijze kleur van de steen vormde één geheel met het grijs geschilderde houtwerk van de vrouwengalerij, zoals uit recent onderzoek is gebleken (zie kader: De kleuren van de vrouwengalerij).¹²¹

Hierboven kwamen de funderingspoeren onder de zuilen van de vrouwengalerijen reeds ter sprake. Opvallend is de aanwezigheid van twee van dergelijke poeren aan de westzijde, omdat hierop geen zuilen zijn geplaatst en ze ook geen andere last dragen. Het lag waarschijnlijk in de bedoeling om evenwijdig aan de westgevel eveneens een galerij aan te brengen (afb. 65). Of men wilde de mogelijkheid openhouden dit op een later tijdstip alsnog te doen.

66 De kap boven de zuidelijke zijbeuk.

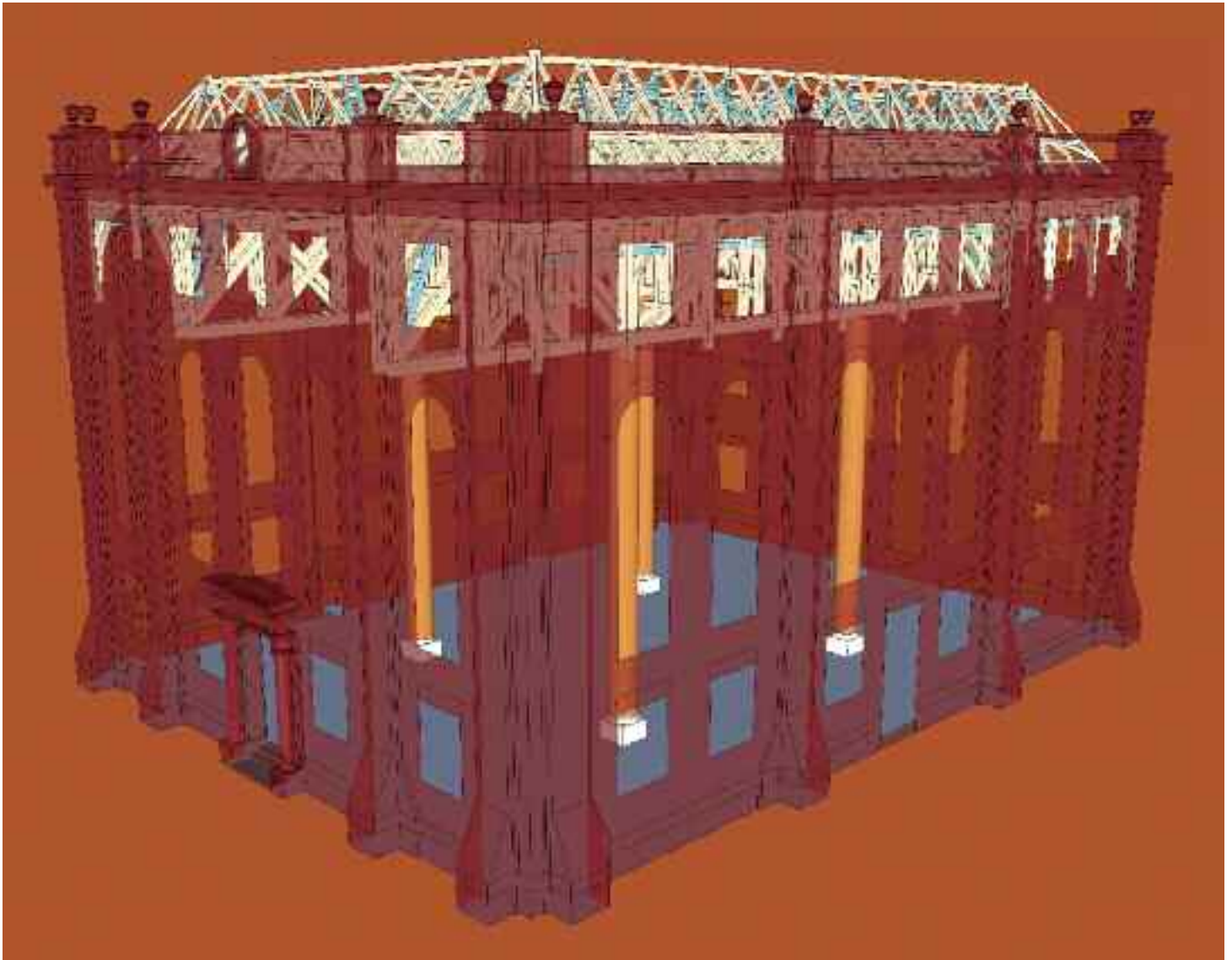
DE KAP

Het timmerbestek gaat uitgebreid in op de kapconstructie (afb. 66). Voor veel van de technische details wordt verwezen naar de niet bewaard gebleven bouwtekeningen: het “proviel” (de dwarsdoorsnede), de “gronttekeningh” (de plattegrond) en de “zijtekeninge” (de lengtedoorsneden). De houtconstructie van de kap is volgens bestek in grenenhout uitgevoerd. Dankzij dendrochronologisch onderzoek kon worden vastgesteld dat de hoofdconstructie geen hout bevat dat jonger is dan de bouwtijd.¹²² De kap is voorzien van groepen telmerken die onderling van signatuur en tekens verschillen (afb. 67).¹²³ Het bijzondere is dat de houtconstructie veel omvangrijker is dan het uiterlijk van het dak doet vermoeden. Een substantieel deel van de constructie is als het ware in de gemetselde bouwmassa verzonken (afb. 68).

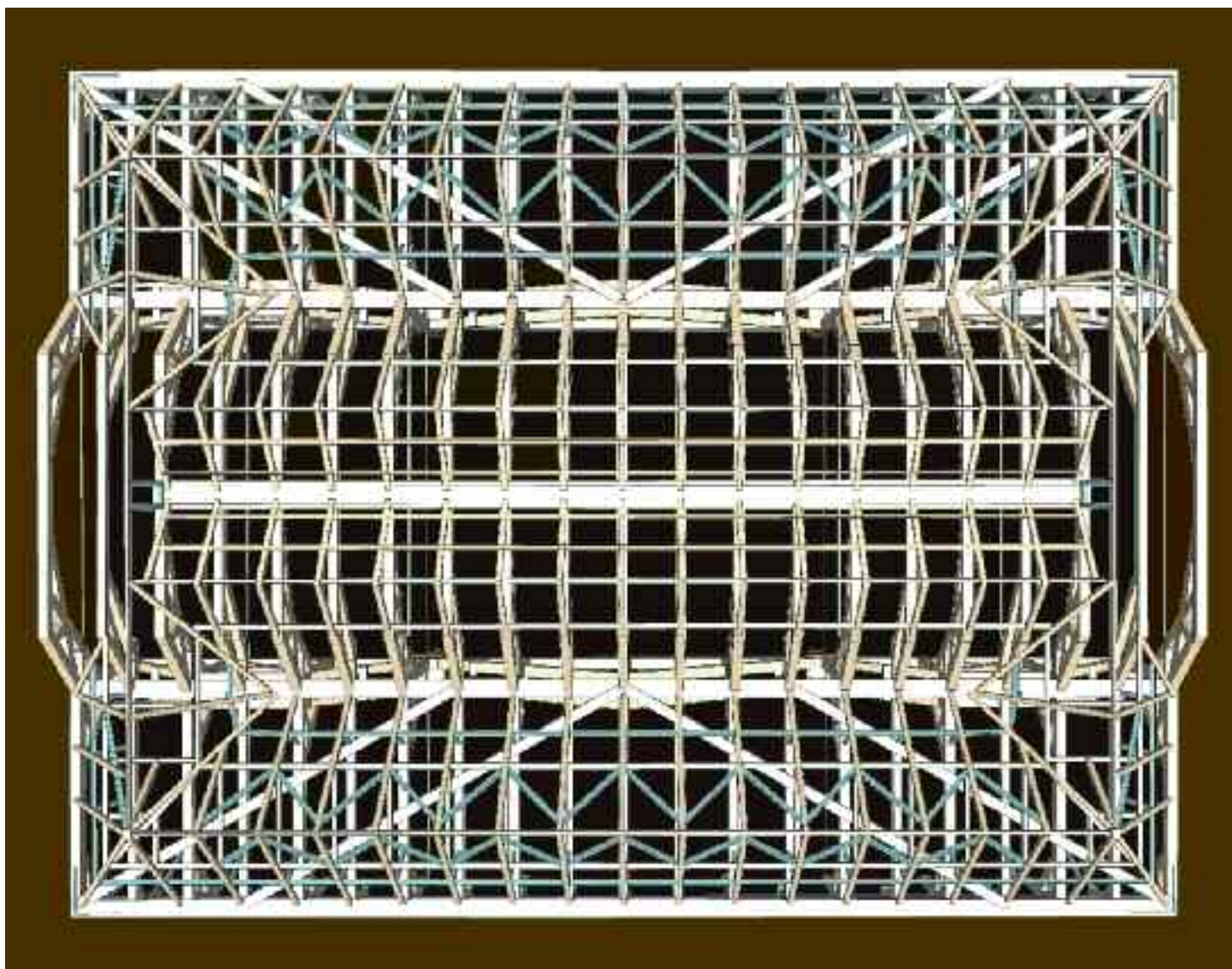
De kapconstructie boven het middenschip en de zijbeuken wordt door tongewelven aan het zicht onttrokken. In de zijbeuken hangt het tongewelf tussen het houtskelet onder de eigenlijke kapconstructie. Het tongewelf in het middenschip is gedeeltelijk in de kapconstructie opgenomen. Bij middeleeuwse kappen waren de tongewelven voorzien van trekbalen aan de basis van het gewelf: bij de Sno-

67 Tekening waarop de telmerken op zolderniveau staan aangegeven. Ze zijn in groepen te verdelen; mogelijk zijn de gebinten ook in groepen vervaardigd.

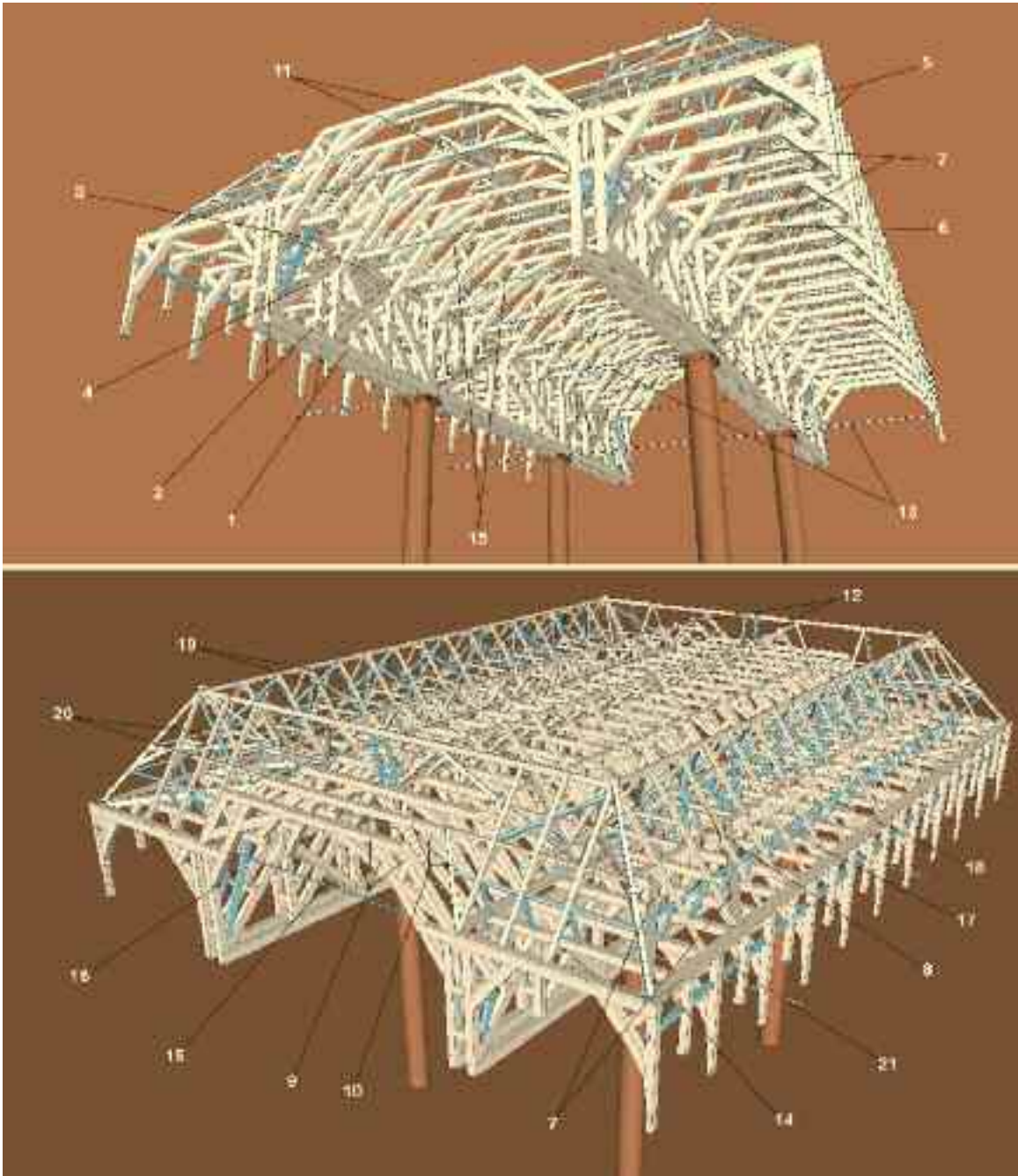
ge zijn deze trekbalen in de middenbeuk weggelaten. De kap van Bouman en Van der Veen is hierdoor vergelijkbaar met een aantal andere zeventiende-eeuwse kappen, waar verscheidene timmerbazen experimenteerden met tongewelven zonder trekbal ter hoogte van de aanzet van het gewelf. In eerste instantie gebeurde dit bij kerken waar de kruisvorm van de plattegrond het mogelijk maakte om de trekbalen te laten vervallen,¹²⁴ zoals de Grote Kerk in Maassluis (1629-1639) of de Nieuwe Kerk te Haarlem, gebouwd tussen 1645 en 1649 naar ontwerp van Jacob van Campen.¹²⁵ De eveneens door Van Campen ontworpen kap van de burgerzaal van het stadhuis van Amsterdam had oorspronkelijk een vrije overspanning van meer dan zestien meter. In 1685, vrij kort na de bouw tussen 1652 en 1659, bleek een deel van de houtconstructie verrot.¹²⁶ De kap werd vervolgens rond 1700 vernieuwd naar ontwerp van Hans Petersom de Oude, Adriaen de Jonge en Jochem van Gent.¹²⁷ Ook nu werd een vrije overspanning van het gewelf gemaakt.¹²⁸ De bouwers van de Snoge streefden eveneens naar een overspanning van de grote middenbeuk van ruim elf meter zonder trekbalen en slechts gebruikmakend van vier smeedijzeren trekstangen. Om de spatkrachten zo klein mogelijk te houden werden zware hoofdspanten ontworpen die zo min mogelijk zijwaartse druk uitoefenden. Om de resterende spatkrachten af te voeren nam men de toevlucht tot een bijzondere maatregel. Het middensegment van de kapconstructie – boven de middenbeuk – werd door middel van grote diagonale balen in het horizontale vlak op de gebinten van de zijbeuken verbonden met de stijve hoeken van het gebouw (afb. 66, 69).

68 Tekening van de kap in de bouwmassa. De gebinten onder de kappen van de zijbeuken en de twee enorme lengteverbanden, die op de grote zuilen en halfzuilen rusten, zijn ruim vijf meter onder het niveau van de gootlijst geplaatst. Deze gebinten hebben een ander ritme dan de bovenste vensters in de zijgevel, waardoor een deel van de stijlen achter de vensteropeningen is geplaatst. In het interieur is daarvan niets te merken omdat de bovenste rij vensters boven de tongwelfen van de zijbeuken is geplaatst. Deze vensters hebben dus geen praktisch nut en zijn dus louter uit esthetische redenen aangebracht. Het hoge middenschip met het tongwelf kreeg een speciale behandeling. De nok van dit gewelf komt namelijk boven de gootlijst uit. Het tongwelf steekt als dakkapel met een rond venster door het dakvlak en sluit aan weerszijden aan op de balustrade. Hierdoor is de middenbeuk hoger dan het exterieur doet vermoeden, terwijl bij de zijbeuken het tegenovergestelde het geval is.

69 Bovenaanzicht van de kapconstructie met als opvallend kenmerk de diagonale versterkingen in het zoldervlak van de zijbeuken. De blauwgekleurde onderdelen werden later (vooral in de achttiende eeuw) toegevoegd.

70 Opmetingstekening van de kap. De basis van de kap bestaat uit twee grote balken **1** die in de lengte over de zuilen liggen. Hierop staan hoge rechte stijlen **2** die onderling in de lengterichting met horizontale regels **3** zijn gekoppeld en met diagonalen **4** zijn geschoord. Stijlen tegen de zijmuren **5** vormen, samen met de stijlen in de twee grote lengteverbanden, elf gebinten – afgewisseld met tien tussengebinten – die met dekbalken **6** de zijbeuken overspannen. Op deze gebinten zijn in het horizontale vlak grote diagonale balken bevestigd (in het bestek uit 1671 “roosterhouten” genoemd) **7** om de spatkracht van de middenbeuk niet alleen in de breedte, maar ook in de lengte af te dragen. Voor de overkapping van de zijbeuken zijn A-spanten **8** toegepast. Ter overspanning van het grote tongewelf van de middenbeuk zijn elf hoofdspanten **9** en tien tussenspannen **10** met kreupele stijlen geplaatst. De hoofdspanten zijn extra geschoord. Op de

dekbalken **11** van deze spanten rusten de twee lage middenkappen **12**. Vermoedelijk is de dwarskoppeling van de hoofdzuilen met trekstangen **13** over de gehele breedte van het gebouw al tijdens de bouw aangebracht. In de achttiende eeuw zijn aan de kap onderdelen toegevoegd, die in de tekening een blauwe kleur hebben. De uiterste hoeken van het gebouw zijn met smeedijzer **14** verstevigd. Ook de acht trekstangen **15** hoger in het tongewelf van de middenbeuk stammen uit deze tijd. Verder zijn houten schoren **16** toegevoegd in de uiteinden van het lengteverband. Ook de schuin geplaatste standzootjes **17** met gordingen **18** en het windverband **19** in de dakvlakken boven de flieringen **20** behoren tot de achttiende-eeuwse wijzigingen. Hetzelfde geldt voor de regels **21** over de hele lengte van de zijgevel die door de oksel van de korbeelstellen van de hoofdgebinten zijn gestoken.

TEGENSLAGEN BIJ DE BOUW

Het voornemen van de parnasiem was om de Snoge in een korte tijdspanne te bouwen. Het timmerbestek bepaalde dat de werkzaamheden een jaar later goeddeels afgerond moesten zijn. Ondanks het feit dat 1672 in Hebreeuwse letters in het fries boven de ingang als inwijdingsdatum staat vermeld, liep de bouw vertraging op. In het zogeheten Rampjaar (1672) werd de Republiek door Frankrijk, Engeland en de bisdommen Münster en Keulen belaagd. De stad Amsterdam concentreerde zich op de verdediging en de bouwnijverheid kwam grotendeels stil te liggen. Ook de bouw van de Snoge stagneerde. Tot overmaat van ramp liep het gebouw ook schade op door een hevige storm op 1 augustus 1674.

Deze gebeurtenissen speelden waarschijnlijk een rol in de “questien en differentien” betreffende het meer- en minderwerk. De parnasiem en Bouman besloten om door middel van arbitrage de zaak op te lossen.¹²⁹ Bouman kreeg uiteindelijk een extra bedrag van f 3484-6 (guldenstuivers) uitbetaald, waarin overigens ook het meerwerk voor de bijgebouwen was verdisconteerd. Ook met Gillis van der Veen bestond een geschil over het meerwerk. Uiteindelijk werd na arbitrage aan hem f 236 extra uitgekeerd.¹³⁰

De netelige politieke situatie van de Republiek en de stad Amsterdam had ook een negatieve invloed op de realisatie van de rest van het complex. Pas in 1674, het jaar waarin vrede werd gesloten met Engeland, werden de bestekken voor het timmer- en metselwerk van de bijgebouwen aanbesteed.

DE BIJGEBOUWEN: BOUW EN FUNCTIONEREN

De Snoge met voorplein wordt aan drie zijden door lage vleugels omsloten, bestaande uit een driehoekig bouwdeel met toegangspoort aan de west- of voorzijde en haaks daarop twee langwerpige vleugels. Deze noord- en zuidvleugel waren in het deel dat grenst aan het voorplein ingericht tot

kamers, terwijl het deel langs de synagoge tot zuilengalerij werd bestemd (afb. 71). In het westelijke bouwdeel werden ruimten ondergebracht die onontbeerlijk waren voor een joodse geloofsgemeenschap: leslokalen, een bibliotheek, bestuursvertrekken en woningen van de twee voorzangers en de twee kosteren (afb. 72). De plaats van het mikwa in de zeventiende eeuw is onduidelijk; de mogelijkheid bestaat dat dit rituele bad eerst buiten het huidige synagogencomplex was gevestigd. In de noordelijke galerij werd een wasplaats ingericht, waar men de handen kon wassen voor aanvang van de diensten.¹³¹

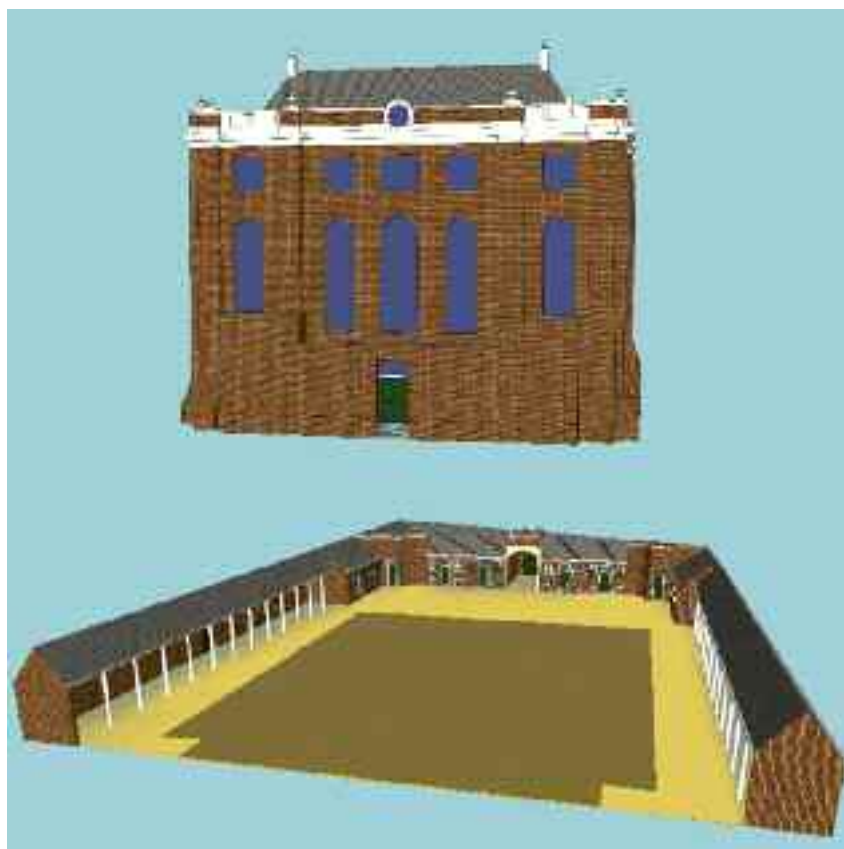
Van deze bijgebouwen zijn de bestekken bewaard gebleven. Op 24 juni 1674 werd het timmerbestek van de bijgebouwen in aanwezigheid van de notaris voor f 8500 aanbesteed aan Adriaen de Jonge, Jan de Jonghe en Jan Uijlenburgh; dit bedrag was voor arbeidsloon en materialen. Op 20 augustus werd het metselbestek voor f 1500 aan Elias Bouman gegund met de bepaling dat hij na goede afloop van de werken een bonus van f 100 zou ontvangen. Dit bedrag was het arbeidsloon; daarnaast kreeg hij f 13.100 om de in het bestek gemelde materialen te kopen. Overschrijdingen kwamen ten laste van Bouman, maar als hij onder het bedrag voor de materialen zou blijven, kreeg hij een premie van f 200.¹³² Opvallend genoeg waren de algemene bepalingen met de verantwoordelijkheden van de ambachtsbaas veel gedetailleerder dan in het geval van de synagoge. Desondanks ontstond met Bouman wederom een conflict over meerwerk, zoals hierboven reeds ter sprake is gekomen.

De fundering van de bijgebouwen moest volgens het metselbestek worden aangelegd op een diepte van bijna drie meter, wat voor huizen met kelders niet vreemd is. Deze diepte kwam voort uit de wens pakkelders te maken.¹³³ Ook de open galerijen naast de synagoge moesten op dezelfde diepte worden gefundeerd. Het zichtbare metselwerk van de gevels werd opgetrokken in steens “grauwe moppen”, het overige in rode mop-

pen. Voor halfsteens scheidingswandjes en schoorstenen werden geelkleurige Goudse steentjes toegepast. Op de kap werden dakpannen en Hasseltse nokvorsten (nokpannen) gelegd.

De bestekken geven redelijk veel informatie over de afwerking van de bijgebouwen. De vestibule achter de voordeur van de woningen werd belegd met rode “gesleepe sweetse vloeren” van kalkstenen tegels van het eiland Öland en de keukenvloeren met gebakken en geglazuurde plavuizen. Alle wanden van de interieurs werden beraapt en gepleisterd en aan de onderzijde afgewerkt met een rij witjes (witte geglazuurde tegeltjes). De woonhuizen kregen bedsteden met hieronder een keldertje; grenenhouten schouwen werden voorzien van een eikenhouten betimmering in de vorm van een hoofdgestel, terwijl de stookplaats met witjes werd bezet. Daarnaast kregen de huizen een keukenschouw, waarin een ijzeren haardplaat en vier haardijzers moesten worden aangebracht.¹³⁴ Voor de schoollokalen werden eenvoudige schouw-tjes om kachels in te plaatsen gebouwd. In de zeventiende eeuw waren kachels zeldzaam; ze werden toegepast op plaatsen waar open vuur niet geschikt was, in het bijzonder in ruimten waar schrijfactiviteiten plaatsvonden. In het “kerckmeesters cantoor” moest een schoorsteen met witjes in de stookplaats worden gemaakt “daer men in can vuijren” (afb. 73, 108).¹³⁵

Van drie van de vier woningen is de plaats bekend: twee ter weerszijden van de poort en één in de zuidwestelijke hoek. Het seminarium Ets Haim bevond zich ter plaatse van de huidige wintersynagoge en de bijbehorende boekencollectie was vermoedelijk hierachter gelegen. De mahamad is vermoedelijk altijd gesitueerd geweest op de huidige plaats waar de parnasiem nog altijd vergaderen. De overige ruimte was bestemd voor de vierde woning en de in beide vleugels ondergebrachte leslokalen. Opvallend is ook het bestaan van een zeventiende-eeuwse toiletgroep in de noordwestelijke hoek, die in de bestekken wordt

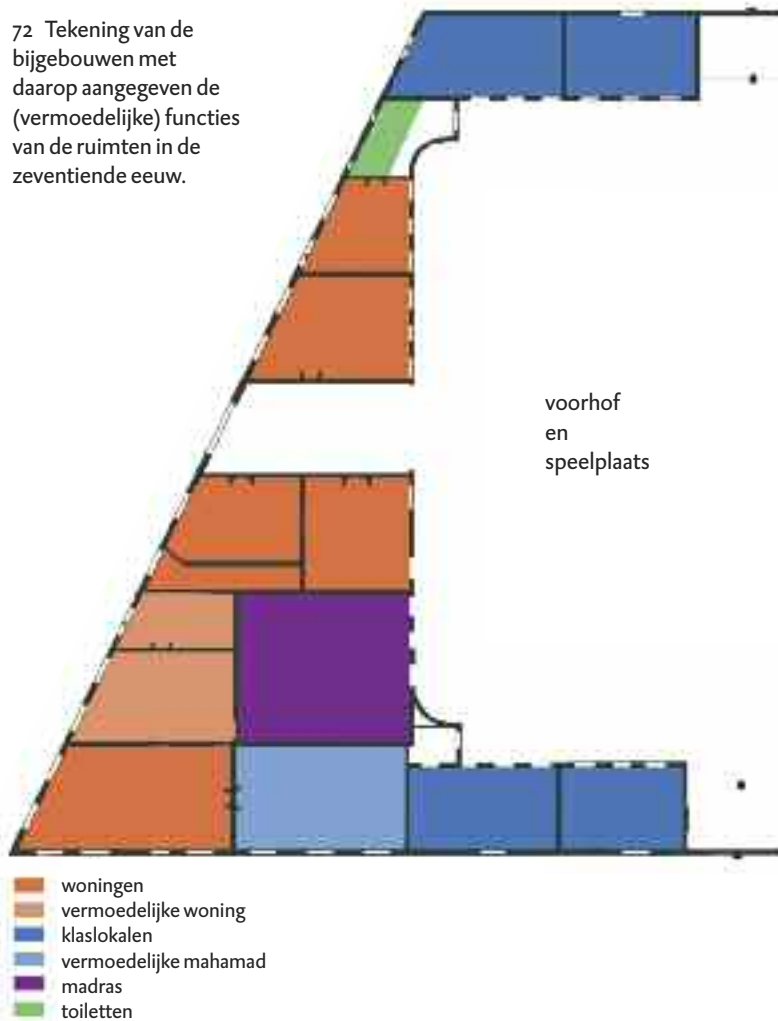

genoemd en waarvan het rioolstelsel nog bestaat.¹³⁶

In het timmerbestek worden de zuilengalerijen expliciet vermeld. De aannemer diende “onder twee galderijen te weten aen ijder zijde van de Kerck een, de welke ijder hondert en vijftigh voeten langh moeten sijn, colommen te setten van ipenhout”. Iepenhout heeft als grote voordeel boven eikenhout dat het aan de buitenzijde gaaf blijft; eikenhout heeft de neiging aan het oppervlak enigszins te scheuren, wat bij een zuil ontsierend werkt.¹³⁷ In de zuidvleugel zijn in de kelders de oorspronkelijke fundamente van de zuilen van de galerij te zien. Aan de noordzijde zijn tijdens de restauratie in 1954-1959 funderingsresten aangetroffen die bevestigen dat de galerij ook hier open was. Op een ets van Romeyn de Hooghe uit 1675 wordt een derde zuilengalerij achter de Snoge afgebeeld (afb. 44). Ongetwijfeld gaat het hier om een vrijheid van de kunstenaar. In geen van de be-

71 Impressie van de oorspronkelijke toestand van de binnenplaats en de synagoge, gezien vanuit het oosten.

72 Tekening van de bijgebouwen met daarop aangegeven de (vermoedelijke) functies van de ruimten in de zeventiende eeuw.

stekken wordt van een dergelijke galerij melding gemaakt. Vermoedelijk werd het terrein aan de achterzijde door een hek afgesloten.

De bestrating van het voorplein en het terrein tot aan de oostelijke kopgevels van de galerijen aan weerszijden van de synagoge moest aldus het metselbestek, worden aangebracht in met “goede middelslagh van Leijtse ende Vriesse klinckert die niet crom en sijn, soodanigh als die in parcken verdeelt sullen worden.” Met deze perken wordt een onderverdeling in vakken bedoeld. Om het regenwater van het binnenterrein af te voeren werden gemetselde afvoerputten gemaakt, afgedekt met hardstenen platen met daarin ijzeren roosters. Het regenwater werd afgevoerd naar de ruimte onder de funderingsgewelven van de synagoge, zoals nog

steeds te zien is aan de waterinlaten aldaar. Verder werd onder de westelijke entreepoort een grote regenwaterbak gemetseld, die de woonhuizen voorzag van drinkwater. Tijdens de restauratie in 1954-1959 stuitte men op deze waterput en onlangs zijn archeologisch onderzoekingen uitgevoerd, die erop wijzen dat de constructie conform het bestek is uitgevoerd.¹³⁸ Dit regenwater was vermoedelijk afkomstig van het dak van het driehoekige bouwdeel aan de westzijde. Deze driehoekige vorm vroeg om een tamelijk lastige kapconstructie; om inzicht te krijgen in de vorm werd in het timmerbestek verwezen naar de (niet bewaard gebleven) maquette die van de kap vervaardigd was.

In 1675 kwam het complex van synagoge en bijgebouwen gereed. Bij het sluiten van de boeken op 26 maart 1676 bedroegen de totale bouwkosten f 162.469-10. In dit bedrag was het (later in 1676 uitbetaalde bedrag voor) meerwerk van Bouman à f 3484-6, alsmede de kosten van goudleer à f 448 niet inbegrepen.¹³⁹

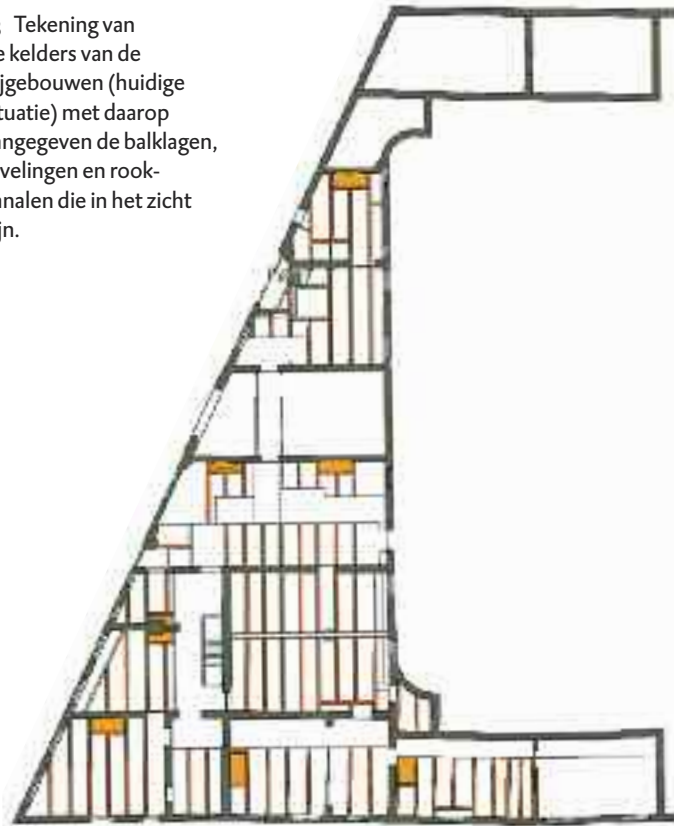
DE BIJGEBOUWEN: VERSCIJNINGSVORM VAN DE GEVELS

Hoewel het huidige aanzien van de bijgebouwen het resultaat is van verscheidene verbouwingen, kunnen we dankzij tekeningen en prenten een globaal beeld krijgen van hun oorspronkelijke, zeventiende-eeuwse verschijningsvorm. Voorzichtigheid is echter geboden; voor de exacte plaatsing en detaillering van deuren en vensters zijn de afbeeldingen niet betrouwbaar genoeg. Oorspronkelijk waren kruisvensters alleen aangebracht in de bouwdelen aan de westzijde waar de dienstruimten waren geconcentreerd. De afmetingen van de kruisvensters waren kleiner dan die van de huidige schuifvensters in de buitengevels (afb. 74). Een nog aanwezige blindnis in de westgevel ten noorden van de hoofdboort geeft inzicht in de afmetingen van de oorspronkelijke kruisvensters.¹⁴⁰ Verscheidene deuren zorgden voor een directe

toegang vanaf de straat tot de woningen, les-lokalen en wellicht ook vertrekken met een andersoortige functie. Schuin geplaatste luiken stonden in verbinding met de pakkeleders. De zuilengalerijen hadden aan de straatkant blinde gevels, geleed door lisenen die met de zuilen van de galerij correspondeerden (afb. 82).¹⁴¹

Om de voorhof een regelmatig aanzien te geven zijn de vensters en deuren symmetrisch geplaatst. De gevelwand tegenover de Snoge kreeg hoger opgetrokken en afgeronde hoekpartijen, waardoor een mooie overgang tussen de verschillende vleugels werd gerealiseerd (afb. 75). De noord- en zuidvleugel hadden oorspronkelijk keldervensters, in analogie met de westelijke gevel van de binnenplaats. Klezoren – gehalveerde koppen van bakstenen die werden gebruikt bij het eind van een metsellaag – in de borstweringen markeren de vroegere plaats van deze vensters.¹⁴²

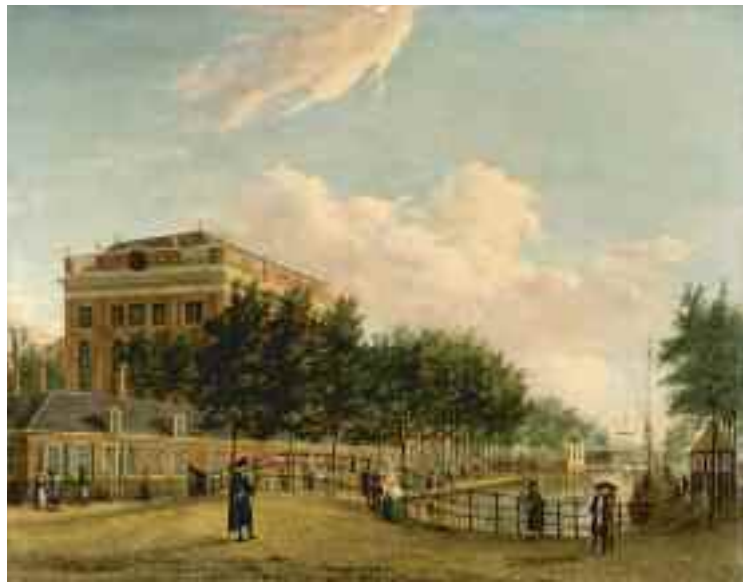
73 Tekening van de kelders van de bijgebouwen (huidige situatie) met daarop aangegeven de balklagen, ravelingen en rookkanalen die in het zicht zijn.

74 Adolf van der Laan. Gravure van het Amsterdamse synagogecomplex (circa 1700-1725) met uiterst links de Snoge en de westgevel van de bijgebouwen.

75 De voorhof van de Snoge met de toegangspoort in het westelijke bouwdeel.

76 Jan Spaan (toeschrijving). De Snoge en de zuidelijke vleugel van de bijgebouwen zoals verbeeld in de achttiende eeuw. Aan weerszijden van de zijingang aan de Muidergracht zijn vier kruisvensters weergegeven.

Rond 1700 is de zuidelijke galerij dichtgezet om extra dienstruimten te creëren. Op kelderniveau werden tussen de funderingspoeren, waarop tot die tijd de zuilen stonden, bogen aangebracht, waarop de nieuw opgetrokken gevel aan de binnenszijde rust. Haaks daarop zijn bogen geplaatst als ondersteuning van de tussenwanden die de ruimten op straatniveau van elkaar scheiden. Om deze vertrekken van daglicht te voorzien zijn in de zijgevel

aan de voormalige Muidergracht, het huidige Jonas Daniël Meijerplein, kruisvensters aangebracht (afb. 76). Vermoedelijk zijn later in de achttiende eeuw alle vensters vervangen en vergroot tot schuifvensters.

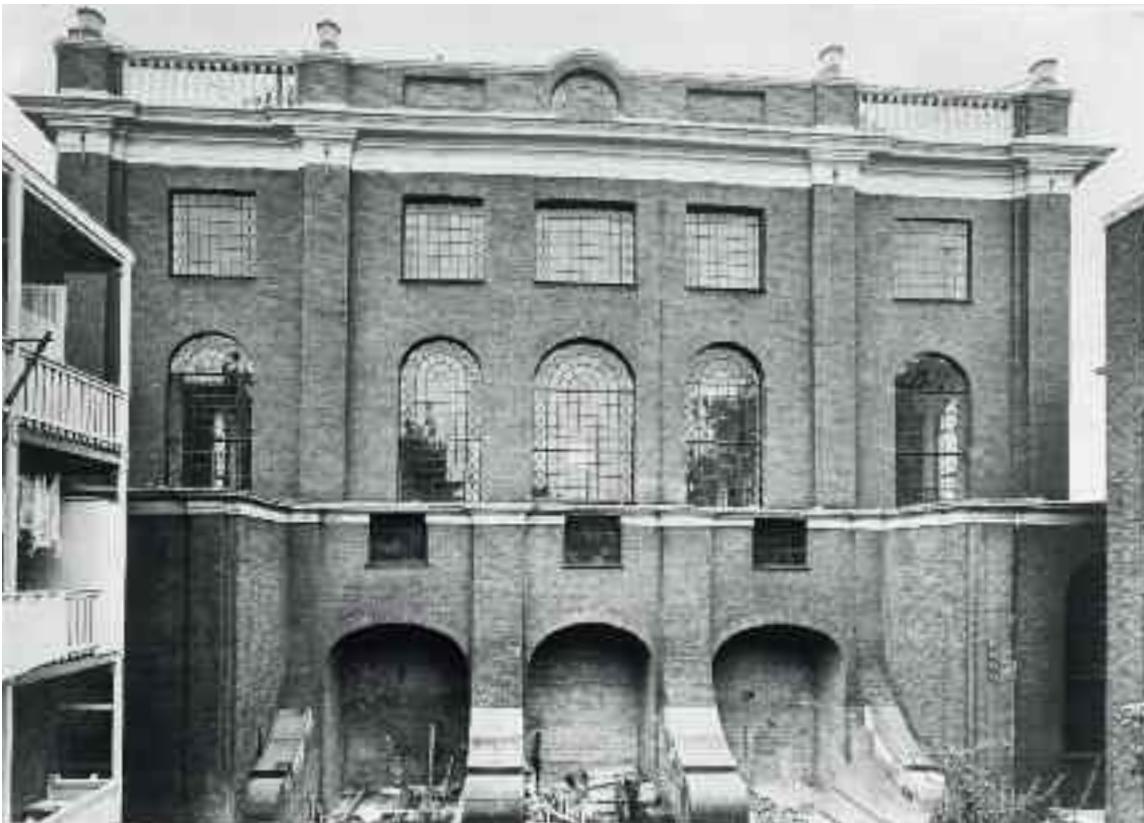
De zuilengalerij is aan de noordzijde nooit helemaal dichtgezet. Het gedeelte van twee traveeën waar de wasplaats was, bleef open (afb. 45). Een groot deel van de noordvleugel is in de negentiende eeuw vernieuwd en komt verderop ter sprake.

De achttiende eeuw

DE OOSTELIJKE AANBOUW VAN DE SNOGE

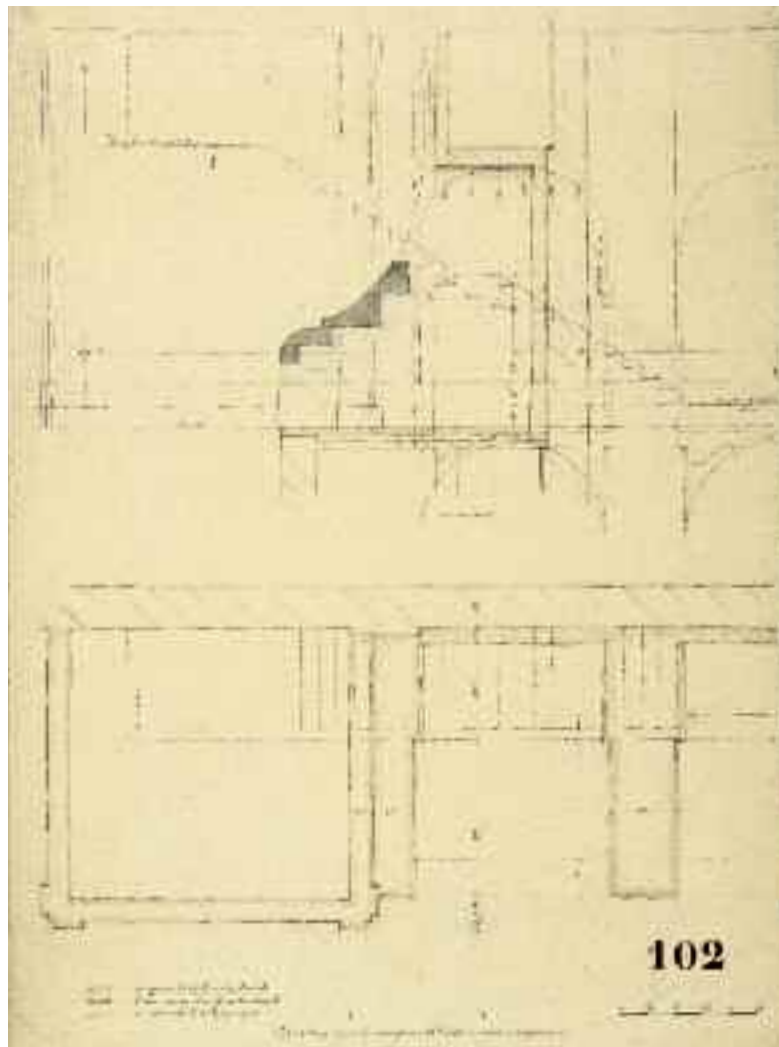
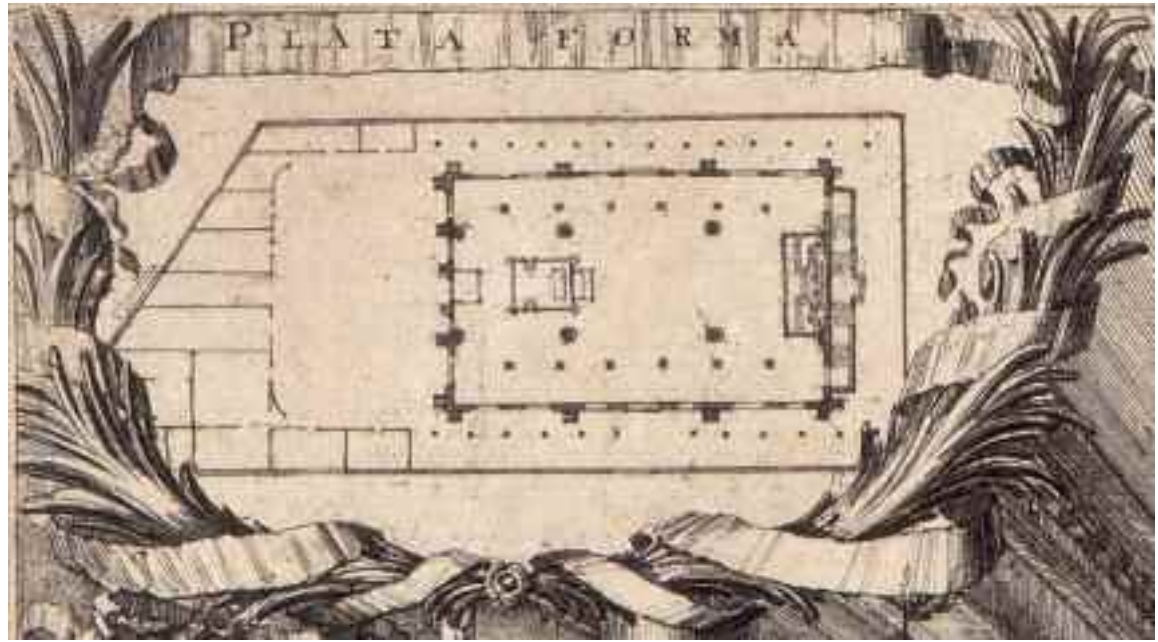
De belangrijkste wijziging in de achttiende eeuw was het vernieuwen en vergroten van de trappenhuizen naar de vrouwengalerijen aan de oostkant van de synagoge (afb. 77). Alvorens deze verbouwing te behandelen, wordt eerst ingegaan op de oorspronkelijke verschijningsvorm van de achterzijde. Op een plattegrond van Romeyn de Hooghe, gemaakt ter ere van de inwijding van de Snoge in 1675, is een veel minder diepe uitbouw getekend dan nu het geval is (afb. 78). In het midden daarvan is een ingang weergegeven met daarachter, evenwijdig aan de achtergevel, twee trappen die door een bordes worden onderbroken.¹⁴³ Deze aanleg correspondeert met het timmermansbestek uit 1671, waarin wordt gesproken van “twee groote bordes-trappen”.¹⁴⁴ Tijdens onderzoek in 1953 als voorbereiding van de restauratie in de daar-

opvolgende jaren kon worden bevestigd dat de plattegrond van Romeyn de Hooghe correct was: langs de achtergevel van de synagoge werden de sporen van de trappen teruggevonden (afb. 79).¹⁴⁵ De restauratiearchitecten Jac. S. Baars en J.W. Kuipers ondernamen (in augustus 1953) een poging om de oorspronkelijke gevelopbouw op tekening vast te leggen (afb. 80).¹⁴⁶ Hiervoor baseerden ze zich op een aanzicht van de oostelijke partij door Romeyn de Hooghe uit circa 1695. De betrouwbaarheid van de prent moet echter worden betwijfeld. Volgens deze weergave kon men vanuit de oostelijke entree de synagoge binnenwandelen, wat natuurlijk onmogelijk was gezien de aanwezigheid van de hechal (afb. 81). In het restauratierapport wordt dan ook toegegeven dat een betrouwbare reconstructietekening niet te vervaardigen was: “Reconstructiepogingen van het aanzicht der achtergevel hebben geen resultaat opgele-

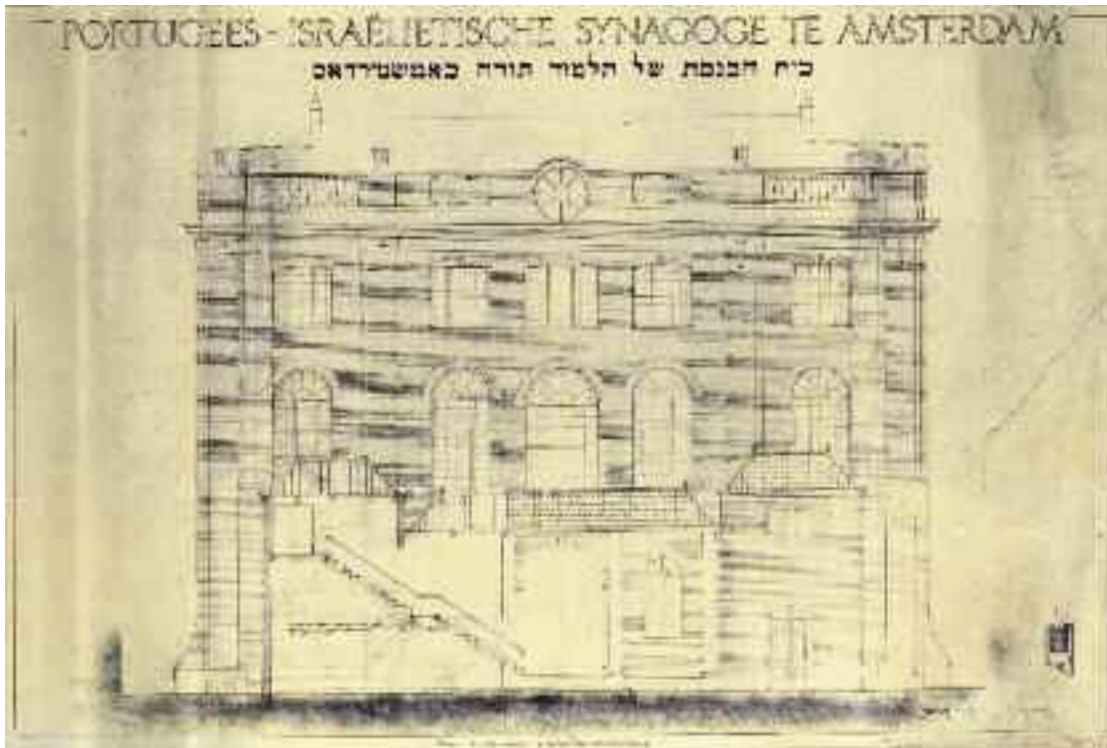

77 De oostzijde van de Snoge (1973).

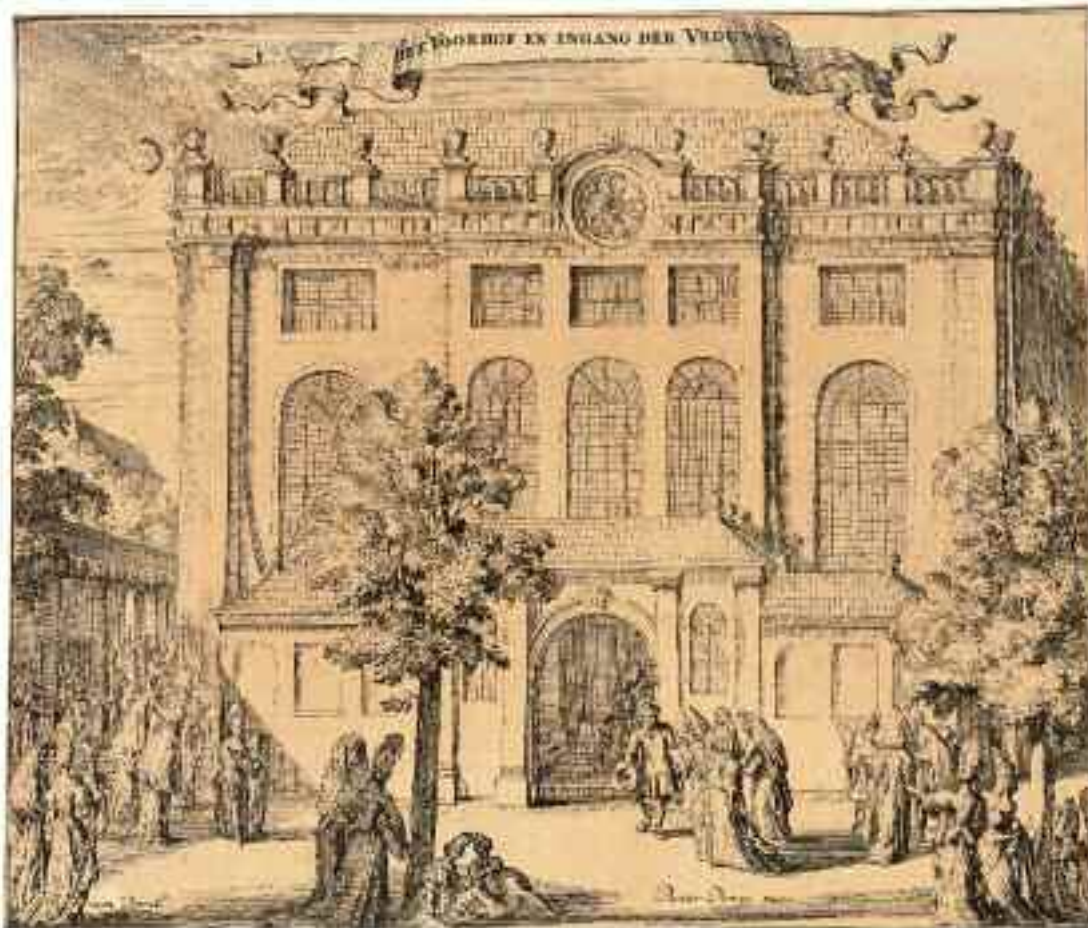
78 Romeyn de Hooghe.
Ets van de Portugese
synagoge tijdens de
inwijding (1675): detail
met de plattegrond.

79 Jac.S. Baars en J.W. Kuipers.
Opmetingstekening uit 1953 van
de oorspronkelijke opgangen
naar de vrouwengalerijen:
plattegrond en doorsnede.

80 Jac.S. Baars en J.W. Kuipers. Reconstructie-tekening (1953) van de oostelijke partij: gevel-aanzicht en doorsnede.

81 Romeyn de Hooghe. Ets met aanzicht van de oostelijke partij (circa 1695).

82 Gerrit Adriaensz Berckheyde. De Snoge vanuit het zuidoosten (circa 1680-1685). De weergave van de toegangen tot de vrouwengalerijen is niet correct.

verd omdat de gevonden sporen niet kloppen met oude tekeningen.”¹⁴⁷

Tot de weinigen die de oostgevel hebben vastgelegd, behoort ook de zeventiende-eeuwse schilder Gerrit Adriaensz Berckheyde. Hij deed dat op een tekening en een drietal doeken die kort na de bouw van de synagoge moeten zijn gemaakt.¹⁴⁸ Op de tekening, die als uitgangspunt voor de schilderijen diende, is de synagoge door een schuur of bouwkeet deels aan het zicht onttrokken. (afb. 14) Op twee schilderijen is dit bouwsel ook te zien. Op een schilderij in de collectie van het Städelsches Kunstinstitut in Frankfurt am Main laat Berckheyde de bebouwing op de voorgrond weg, om een beter zicht op de oostgevel van de synagoge te bieden (afb. 82). Op het doek zijn twee hangende volumes te zien die in verbinding staan met de vrouwengalerijen. Het staat vast dat deze weergave incorrect is, omdat de trappen ontbreken die noodzakelijk zijn voor de ontsluiting van de vrouwengalerijen en die er – zoals hier-

boven is aangetoond – moeten zijn geweest. Bovendien beeldt Berckheyde op de begane grond geen uitbouw af, maar wel in de achtergevel een middenportaal dat echter onbruikbaar was vanwege de situering van de hechal in de synagoge. Toen Berckheyde dit schilderij op zijn atelier in Haarlem vervaardigde, herinnerde hij zich vermoedelijk niet meer hoe de gevelopbouw was.¹⁴⁹

Het is vooralsnog niet met zekerheid te zeggen wanneer de huidige oostpartij is aangebracht. In zijn monografie over de Snoge uit 1875 spreekt David Henriques de Castro over een bouwcommissie die in 1773 in het leven was geroepen en een aanzienlijke bouwsom van circa f 30.000 had te besteden, helaas zonder een verdere specificatie van de werkzaamheden.¹⁵⁰ J.F. van Agt veronderstelt in zijn boek *Synagogen in Amsterdam* uit 1974 dat deze bouwsom (of een deel ervan) aan de uitbouw voor de trappenhuizen is besteed.¹⁵¹ Het is goed mogelijk dat Van Agts veronderstelling juist is. De achteraanbouw is in één

De kleuren van de vrouwengalerij

Roos Keppler¹⁵²

Uit het kleuronderzoek en de verfmonsteranalyses is gebleken dat de eerste drie of vier afwerkstadia van alle onderdelen van de vrouwengalerij grijs van kleur zijn geweest. Ieder afwerkstadium bestaat slechts uit één grijze verflaag. Op de grijze verflagen zijn dunne zwarte laagjes zichtbaar. Met behulp van SEM-EDX electronenmicroscopie kon vastgesteld worden dat dit organisch-rijke laagjes zijn, waarschijnlijk een combinatie van vetzuren en metaalzeppen die zich hebben afgescheiden uit de verf, waarin vuildeeltjes zijn ingekapseld. Deze zwarte laagjes zijn dus duidelijke vuillagen. In een verfmonster van de kroonlijst boven de zuilen van de vrouwengalerij (afb. 83) zijn de korrelige vuildeeltjes goed zichtbaar. De korrels zijn roetdeeltjes van de duizenden kaarsen die in de zeventiende eeuw in de synagoge ook al gebrand werden.

Het vierde afwerkstadium volgt op de laatste grijze uitmonstering en is groenig van kleur geweest. Deze groenige uitmonstering is opgebouwd uit drie verflagen: als eerste een grijze grondering, gevolgd door twee groene verflagen die beide bestaan uit grove krijtdeeltjes en loodwit. In de groenige verflaag zitten fijne helderblauwe pigmentkorrels, waarschijnlijk Pruisisch blauw.

Pruisisch blauw is een synthetisch anorganisch blauw pigment dat toevallig in 1704 te Berlijn ontdekt werd door de heren Diesbach (die de kleuren maakte) en Dippel (chemicus die

de basis materialen voor productie leverde). Vandaar dat het pigment ook wel Berlijns blauw genoemd wordt. Pas na 1724 werd de receptuur vrijgegeven en werd het op grotere schaal geproduceerd.¹⁵³ Waarschijnlijk was het ook pas vanaf dat jaar commercieel te verkrijgen. Hiermee kan deze verflaag na 1704 en waarschijnlijk pas na 1724 gedateerd worden.

Na het groenige afwerkstadium volgt het vijfde, lichtblauwe afwerkstadium, dat is opgebouwd uit een grijze grondering en een lichtblauwe aflakverflaag. In deze lichtblauwe verflaag is eveneens het pigment Pruisisch blauw aangetroffen. Op alle onderdelen is deze lichtblauwe afwerking aangetroffen.

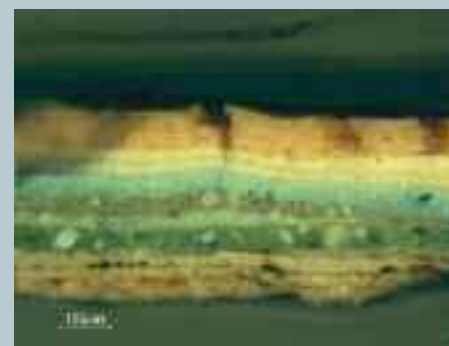
Alle houten architectonische onderdelen (kroonlijst, hekwerk vrouwengalerij en plafondvelden onder de vrouwengalerij) hadden per afwerkstadium een (vrijwel) identieke kleur. Vanaf afwerkfase zes werd per onderdeel gevarieerd in hoeveelheid, kleur en type afwerking. Zo zijn op de buitenzijde van het hekwerk van de vrouwengalerij nog een drietal houtimitaties gevonden (afb. 84-85), terwijl het plafond onder de vrouwengalerij maar één houtimitatie laat zien.

Samenvattend:

In de zeventiende eeuw hebben de kroonlijsten, het hekwerk van de vrouwengalerij en de plafondvelden onder de vrouwengalerij achtereenvolgens meerdere grijze afwerkingen gehad. Per fase was sprake van een monochroom kleurbeeld. Alleen

tussen de plafondvelden aan de onderzijde van de vrouwengalerijen en de rest van het houtwerk is wel een differentiatie in het grijs aangetroffen. De stratigrafieën en de verfmonsters tonen aan dat de velden waarschijnlijk een iets warmere (grijsbruine) kleur hebben gehad dan de lichtgrijze kroonlijsten hieromheen.

Pas in de achttiende eeuw wordt iets van kleur geïntroduceerd. Allereerst een groenige fase, gevolgd door een blauwe fase. In de groene en de blauwe fase is het pigment Pruisisch blauw aanwezig. Deze afwerkfasen zijn na 1724 te dateren. Na de blauwe fase zijn enkele houtimitaties aangebracht.

83 Dit verfmonster toont een dwarsdoorsnede van de verflagen en is genomen van de kroonlijst boven de zuilen van de vrouwengalerij (vergroting 100x in opvallend gepolariseerd licht). Hier zijn aan de onderzijde duidelijk de grijze afwerkverflagen met opliggende vuillaagjes zichtbaar, gevolgd door een groene en een blauwe fase. De laatste afwerking is de huidige houtimitatie opgebouwd uit twee gele fondlagen met bovenop een bruine verflaag.

De huidige kleurmontering waarin de plafondvelden en de (kroon)lijsten respectievelijk turquoisegroen en donkerbruin zijn, strookt dan ook niet met het principe van de oorspronkelijke afwerking, waarbij alle onderdelen (vrijwel) dezelfde kleur hadden en waarbij slechts een zeer beperkte vorm van differentiatie werd bereikt door tonale verschillen. Latere afwerkingen

gingen uit van hetzelfde monochrome principe. De huidige tweekleurige afwerking is het resultaat van de restauratie van 1991-1993, waarbij bewust de oorspronkelijke kleurstelling niet is teruggebracht, maar gekozen is om het hekwerk en de velden onder de vrouwengalerij een turquoisegroene kleur te geven, gebaseerd op de achttiende-eeuwse groene en lichtblauwe fase. ■

85 Verfmonster van de buitenzijde van de risaliet van het hekwerk van de vrouwengalerij, behorend bij de stratigrafie van afbeelding 103 (vergroting 100 x in opvallend gepolariseerd licht). Onderin zijn de eerste grijze afwerkstadia te herkennen, gevolgd door een groenige fase, een licht blauwe fase (met een hele grote blauwe pigmentkorrel) en drie houtimitaties. De houtimitaties zijn te herkennen aan hun donkerbruine sauslaag. Bovenop de huidige turquoisegroene afwerking.

84 Stratigrafie op de buitenzijde van een van de risalieten van het hekwerk op de vrouwengalerij. Met een chirurgisch scalpelmes zijn de verflagen trapsgewijs één voor één vrijgelegd, zodat een beeld ontstaat van alle verschillende aanwezige verflagen. Links de meest recente verflaag, rechts de oudste grijze afwerking.

fase gebouwd en de trappen maken hiervan een integraal onderdeel uit. Gezien de vormgeving van de klauw van de trappaal die de aanzet van beide opgangen markeert, moet deze aanbouw inderdaad uit de achttiende eeuw stammen (afb. 86). De trappen leiden naar een overloop die toegang biedt tot de vrouwengalerijen. Tussen beide trappenhuisen is een uitgebouwde gang aangebracht, die licht ontvangt dankzij vierkante vensters. Onder de gang zijn aan het exterieur boognissen geplaatst, die harmoniëren met de hoge rondboogvensters van het zeventiende-eeuwse gebouw. De meest in het oog springende onderdelen zijn echter de naar onderen sterk uitzwenkende steunberen. Deze zijn niet uit praktisch oogpunt aangebracht, maar vervullen een symbolische functie. De vormgeving lijkt geïnspireerd te zijn op de studies van de Tempel van Salomo door Jacob Jehuda Leon (1602-1675).¹⁵⁴ Deze rabbijn, die in de zeventiende eeuw les gaf aan het aan de Snoge verbonden seminarium Ets Haim, had reconstructietekeningen en een architectuurmodel van de Tempel vervaardigd (afb. 59). In deze reconstructie maakten de steunberen geen onderdeel uit van de Tempel zelf, maar van de Tempelberg. Jacob Juda Leon publiceerde in 1642 het boek *Afbeelding vanden Tempel Salomonis*. Het boek – dat uiteraard in de bibliotheek van de Snoge is vertegenwoordigd – kende meerdere herdrukken en werd ook vertaald. Vermaardheid kreeg Leon ook (of bovenal) vanwege de maquette van 1,80 x 1,20 x 0,60 meter. De maquette raakte na zijn dood in de vergetelheid, maar dook in 1771 weer op.¹⁵⁵ Als de hypothese klopt dat de aanbouw uit 1773 stamt, kan de hernieuwde aandacht voor het Tempelmodel een verklaring zijn voor de vormgeving van de aanbouw. De nieuw aangebrachte steunberen hebben overeenkomsten met de reconstructie van Leon.

De voeten van de steunberen zijn bij de bouw ervan voorzien van zandstenen dekbllokken. De hardstenen dekplaten aan de onderzijde van de lisenen aan de overige drie

86 De klauw van de trap naar de zuidelijke vrouwengalerij.

87 Detail van de kap van de synagoge met het ingekerfd jaartal 1773 en de (niet geïdentificeerde) initialen IVO & DHZ.

gevels zijn daarentegen toegevoegd, gezien de onregelmatige aansluiting daarvan op het metselwerk (afb. 55). Ze werden waarschijnlijk in de achttiende eeuw aangebracht.¹⁵⁶ Dat de lisenen oorspronkelijk geheel van baksteen waren, is nog op de hoeken aan de

achterzijde van de Snoge te zien. Ook de hardstenen plinten aan weerszijden van de entree van de synagoge zijn later aangebracht. Ze sluiten niet goed aan op de zandstenen entreeomlijsting die uit de bouwtijd stamt.¹⁵⁷

WERK AAN DE KAP

In 1773, het jaar waarin zoals gezegd 30.000 gulden aan verbouwingen is uitgegeven, moeten ook werkzaamheden aan de kap hebben plaatsgevonden. Op prominente wijze is dit jaartal op twee plaatsen in een balk aan de westzijde is ingekerfd. (afb. 87) Het is denk-

baar dat toen acht extra trekstangen zijn aangebracht op het vloerniveau van de zolders van de zijbeuken. Verder werden houtverbindingen, die niet meer naadloos op elkaar aansloten, met smeedijzeren ankers gefixeerd. Aan het eind van de achttiende eeuw zijn ook schoren in de constructie boven de vrijstaande zuilen en windverbanden en gordingen in de buitenste kappen toegevoegd (afb. 70).¹⁵⁸ Een andere wijziging in de kap was het verleggen van de twee zogeheten Keulse goten (inpandige goten) en het toevoegen van twee nieuwe exemplaren aan de oostzijde.

De negentiende eeuw

DE RENOVATIE VAN ISAAC WARNSINCK

Tussen 1852 en 1854 onderging de Snoge een grote renovatie. Kort erna, in 1854-1855, zou ook de tegenovergelegen Grote Sjoel worden verbouwd.¹⁵⁹ Net als tijdens de bouw lijkt er ook nu weer sprake te zijn geweest van een zekere competitie tussen de Hoogduitse en de Portugees-Israëlietische gemeenten. De laatstgenoemden deden een beroep op de architect Isaac Warnsinck (1811-1857), die in de bouwluwe jaren vijftig van de negentiende eeuw gold als een van de meest vooraanstaande bouwkundigen van het land. Hij behoorde tot de eerste professionele architecten in Nederland.¹⁶⁰ Vanaf 1842 tot aan zijn vroege dood in 1857 was hij secretaris van de – in architectenkringen prestigieuze – Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Warnsinck had uitgesproken opvattingen over architectuur, waarmee hij hier te lande veel invloed onder zijn vakbroeders had. Hij was zelf beïnvloed door de eigentijdse bouwkunst van de omliggende landen; hij had in 1834 en in 1838-1839 een studiereis naar Duitsland en andere Europese landen gemaakt.¹⁶¹ In 1855, kort nadat hij door de Portugees-Israëlietische gemeente was ingeschakeld, werd hij benoemd tot wethouder van Publieke Werken in Amsterdam.

Hoewel hij in zijn geschriften – voor zover bekend – de Snoge niet als voorbeeldig gebouw aanpreeft, voldeed het in veel opzichten aan Warnsincks opvattingen over de ideale Nederlandse bouwkunst. Vanwege het gebrek aan natuursteen in de noordelijke streken maakte hij zich sterk voor het bouwen in ongepleisterde baksteen. Hij opponeerde tegen het toenmalige gebruik om de baksteen van een pleisterlaag te voorzien en daarmee natuursteen, alsook classicistische onderdelen zoals (half)zuilen en pilasters te imiteren. Inherent aan het bouwen in baksteen was in zijn ogen de toepassing van de rondboog boven deuren en vensters als meest logische constructieve vorm, een principe dat in de Snoge is toegepast. Warnincks opvattingen steunen sterk op contemporaine Duitse theoretici en architecten die dit beginsel in hun gebouwde werk toepasten. Een dergelijke wijze van vormgeving werd in Nederland met een germanisme ‘rondbogenstijl’ genoemd, in navolging van de Duitse stijaanduiding ‘Rundbogenstil’.¹⁶²

Warnsincks belangrijkste ingreep aan de Snoge was het vernieuwen van de ramen. Oorspronkelijk bevatten de vensters van de synagoge ruitjes van glas in lood met brugijzers als versteviging. Ze werden alle vervangen door glaskozijnen met gietijzeren trace-

ringen in combinatie met smeedijzeren brugijzers, die met klauwen in het metselwerk bevestigd waren. Voor de vensterinvullingen werd een eenvoudig maar sierlijk patroon van vierkanten, ruiten, rechthoeken en cirkels toegepast. In de iets oudere Grote Kerk in Gorinchem uit 1849-1851, die Warnsinck samen met zijn leerling A.N. Godefroy in de rondboogstijl had ontworpen, bracht hij gietijzeren ramen aan die vergelijkbaar zijn met de exemplaren in de Snoge.

Warnsinck werkte voor de invulling van de vensters meerdere ontwerpen op papier uit.¹⁶³ Een ingekleurde tekening, gedateerd mei 1852, laat de traceringen van de verschillende soorten en formaten vensters zien, aangevuld met details (afb. 88). Een kleinere tekening uit november van dat jaar toont een licht gewijzigde vensterindeling. In vergelijking met het eerdere ontwerp is een groter aantal ruitvormige onderdelen aangebracht. Dezelfde vensterindeling beeldt Warnsinck ook af op een grote tekening, gedateerd december 1852, wederom met verschillende vensterformaten en details. Deze of een vergelijkbare tekening zal bij het bestek zijn gevoegd, gezien de opmerking dat de bestaande ramen werden “vervangen door nieuwe gegoten ijzeren ramen, gelijkvormig of overeenkomstig de tekeningen bij dit bestek behorende.”¹⁶⁴ Gevolg van de ingreep was dat meer licht in het gebouw kon toetreden.

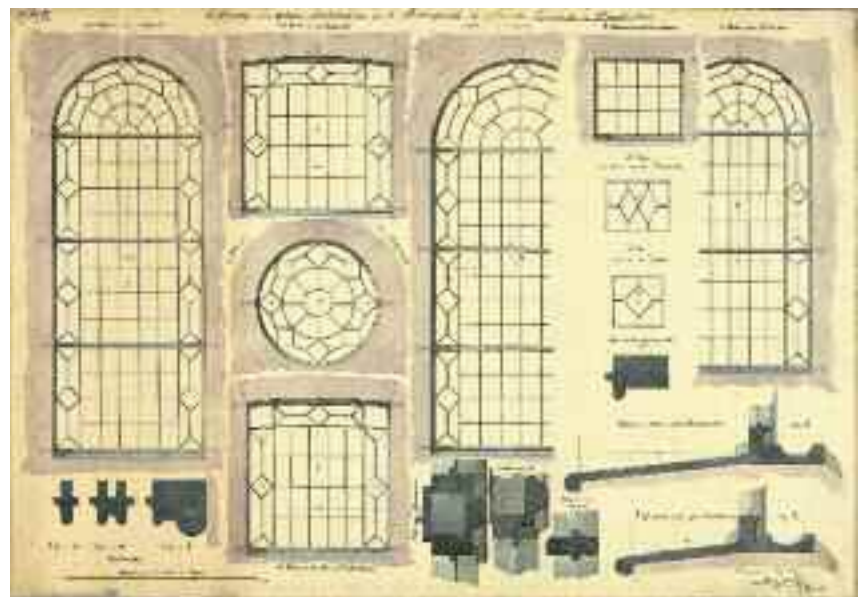
De nieuwe ramen waren gevuld met ruiten van “half wit fransch vensterglas”; de buitenranden waren voorzien van matglas. Deze combinatie is verwijderd bij de restauratie van 1954-1959. Warnsinck liet het ijzerwerk van de ramen aan de buitenzijde donkergrijs schilderen. Voorts werd een deel van de natuursteen vervangen, het metselwerk en het voegwerk hersteld, waarna de gevels in lijnolie werden gezet.

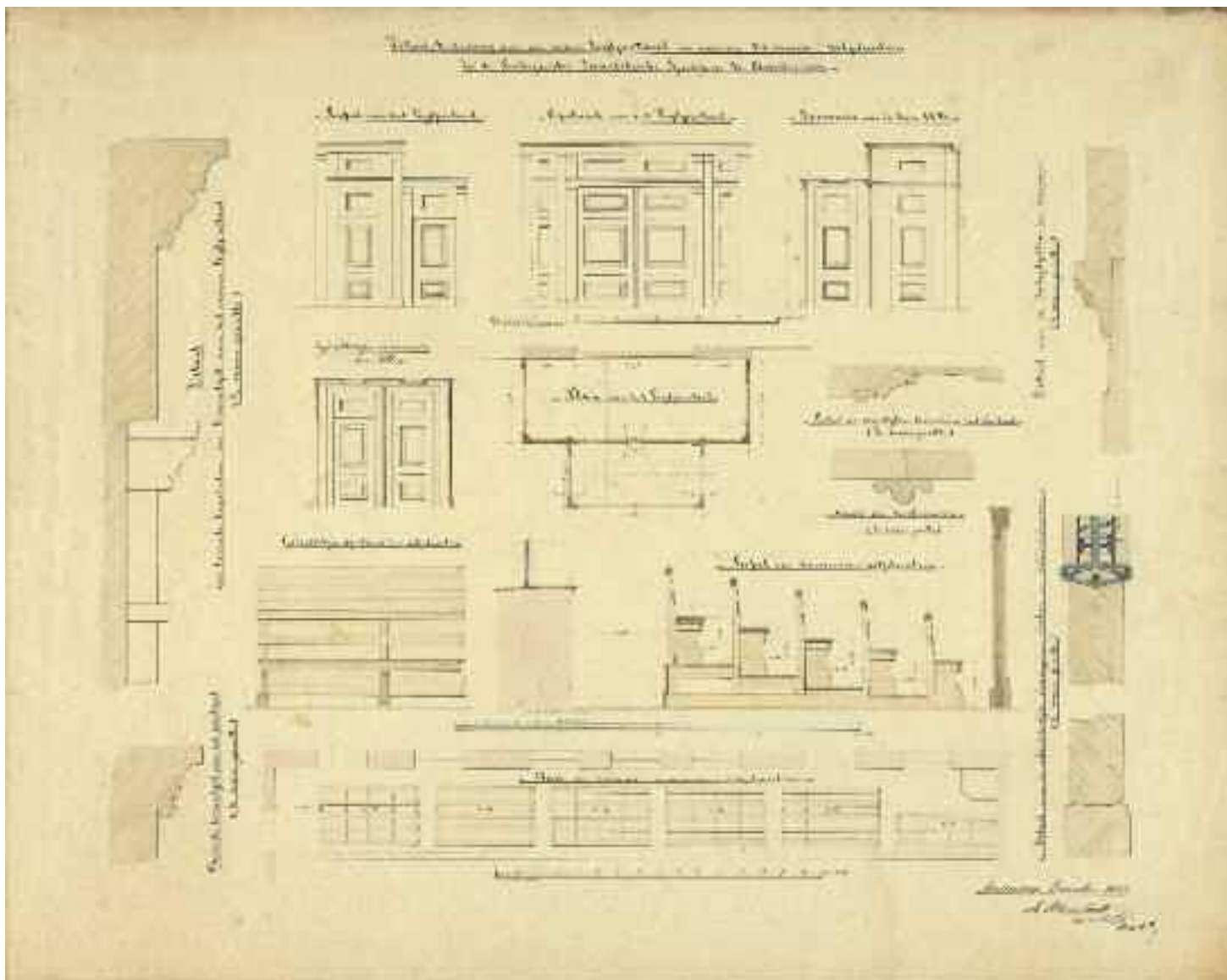
Als vervanging van het oude tochtportaal achter de hoofdentree ontwierp Warnsinck een nieuw exemplaar met eikenhouten paneeldeuren.¹⁶⁵ Er zijn twee tekeningen bewaard gebleven, respectievelijk uit mei en

december 1852, van het nieuwe portaal, in beide gevallen in combinatie met een ontwerp voor banken op de vrouwengalerij (afb. 89).¹⁶⁶ Het laatste ontwerp is uitgevoerd. Een vergelijking met het eerdere plan wijst uit dat het tochtportaal wijzigingen heeft ondergaan, zowel wat het grondplan als de detaillering (de vorm van de panelen) betreft. Het nog steeds aanwezige, in eikenhout uitgevoerde portaal werd beschilderd in een eikenhoutimitatie (‘houting’). Het heeft een geleiding door pilasters. Als noviteit paste Warnsinck een “toestel van Howell (double acting doorspring)” toe, waardoor de deur naar buiten en binnen kon draaien.¹⁶⁷ Deze is als detail op de definitieve ontwerp-tekening te zien.

Ook de zitplaatsen op de galerijen ondergingen veranderingen. Op het eerste ontwerp komt een lambrisering op de galerij voor, in het definitieve ontwerp is dit onderdeel niet meer aanwezig. In het *Bestek en voorwaarden* uit 1852 staat dat op een van de vrouwengalerijen zes stel nieuwe zitbanken met (rug)leuningen ter vervanging van de bestaande zouden worden geplaatst.¹⁶⁸ De door Warnsinck ontworpen banken zijn nog op beide galerijen aanwezig; alleen in minder groot aantal dan Warnsinck heeft getekend; er staan drie en vier rijen, respectievelijk aan de zuid- en

88 Isaac Warnsinck. Ontwerptekening van de invullingen van de vensters en profielen op één blad (1852).

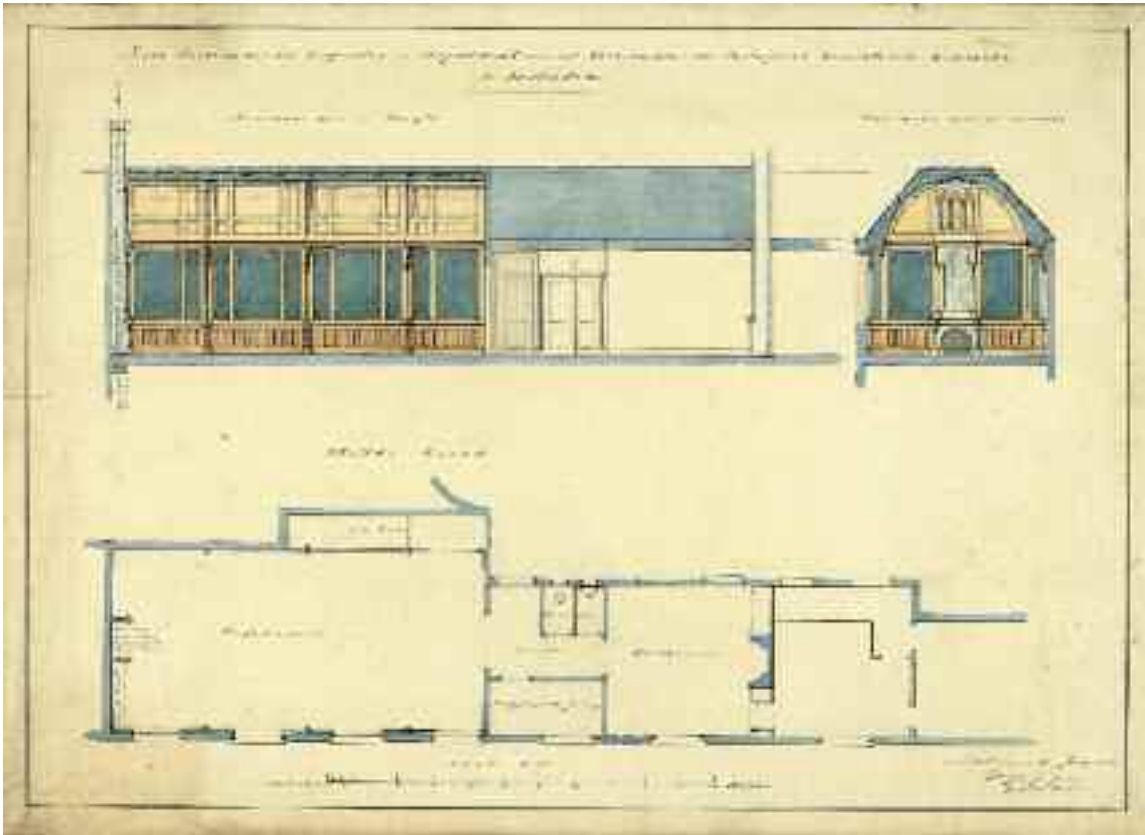
89 Isaac Warnsinck. Ontwerptekening van het ingangspoortaal en de banken van de vrouwengalerij (1852): plattegrond, opstanden, doorsneden en details op één blad.

noordzijde.¹⁶⁹ De plafonds onder de vrouwengalerijen alsook de architraven van de galerij en het rasterwerk erboven, werden overgeschilderd met een eikenhoutimitatie.¹⁷⁰

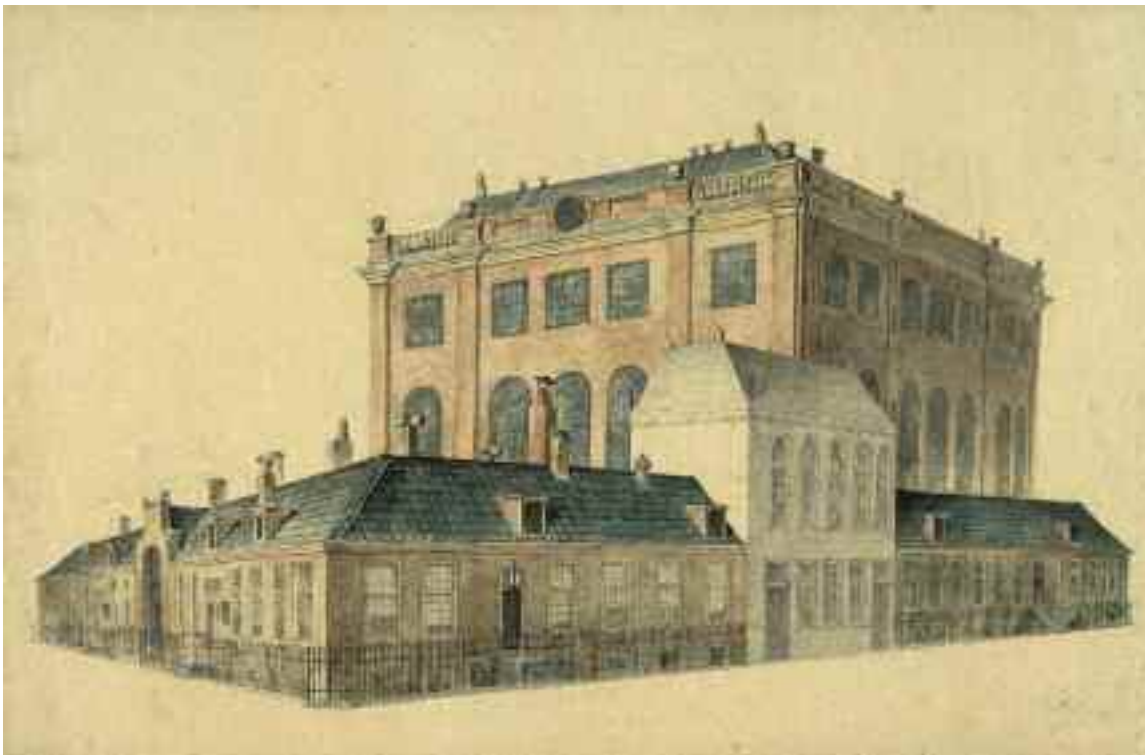
Opmerkelijk is dat, afgezien van enkele reparaties, het historische metselwerk van de Snoge onaangetast bleef, wat niet van menig andere negentiende-eeuwse restauratie valt te zeggen. Deze terughoudende aanpak was vermoedelijk conform de wens van de opdrachtgever om het gebouw zoveel mogelijk te respecteren, maar wellicht speelde Warnsincks affiniteit met de baksteenarchitectuur van de synagoge ook een rol van betekenis.¹⁷¹

EEN NIEUWE VERGADERZAAL

In maart 1872 kwam op een vergadering van de kerkenraad de behoefte aan verbetering van de vergaderzaal, de mahamad, ter sprake.¹⁷² Op de bijeenkomst van 29 juli van dat jaar werd melding gemaakt van de ontvangst van de plannen. In de notulen komt de naam van de ontwerper niet voor, maar het moet gaan om assistent-stadsarchitect Willem Springer (1815-1907). Een bewaard gebleven ontwerp van zijn hand voor het vergroten van de bestaande vergaderzaal in de zuidvleugel is op 8 juli 1872 gedateerd (afb. 90).¹⁷³ Dit moet dus het ontwerp zijn dat op de verga-

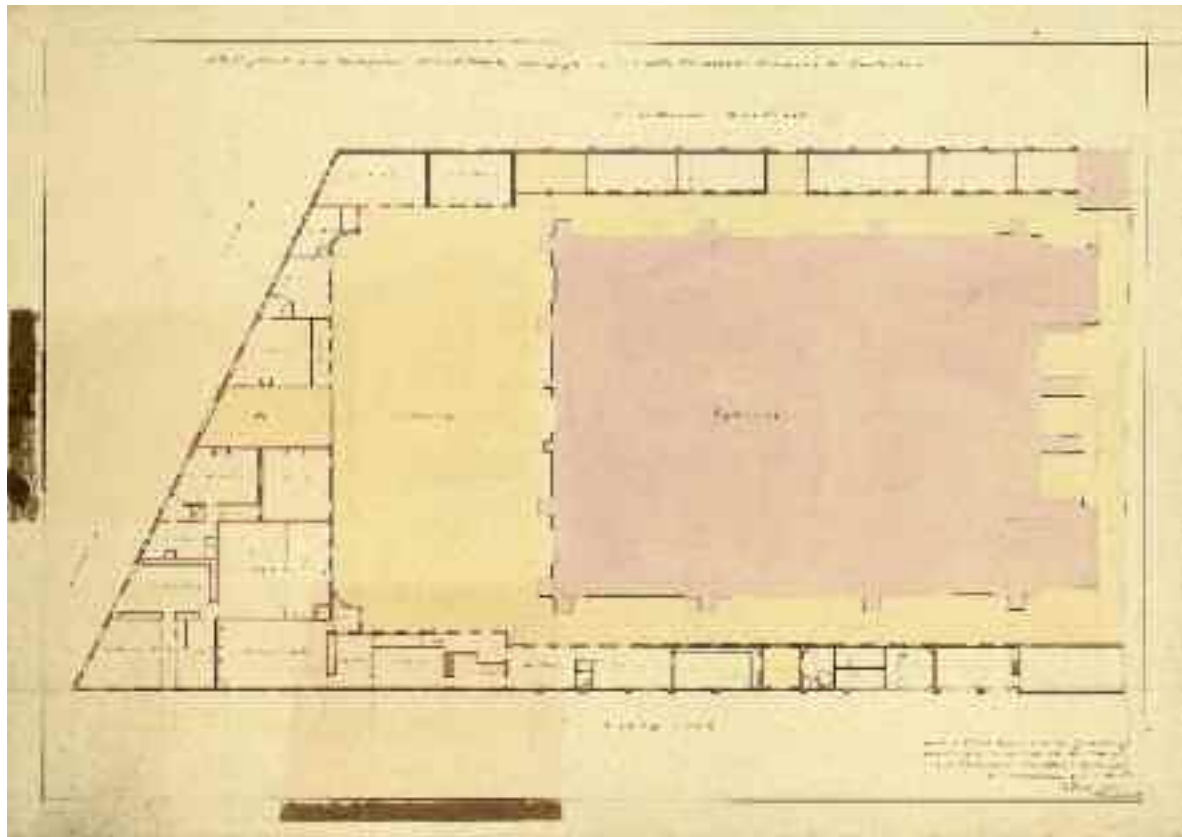

90 Willem Springer. Ontwerp voor de nieuwe vormgeving van de vergaderzaal (1872): plattegrond en wandaanzichten. De ruimte zou aan de oostzijde worden vergroot.

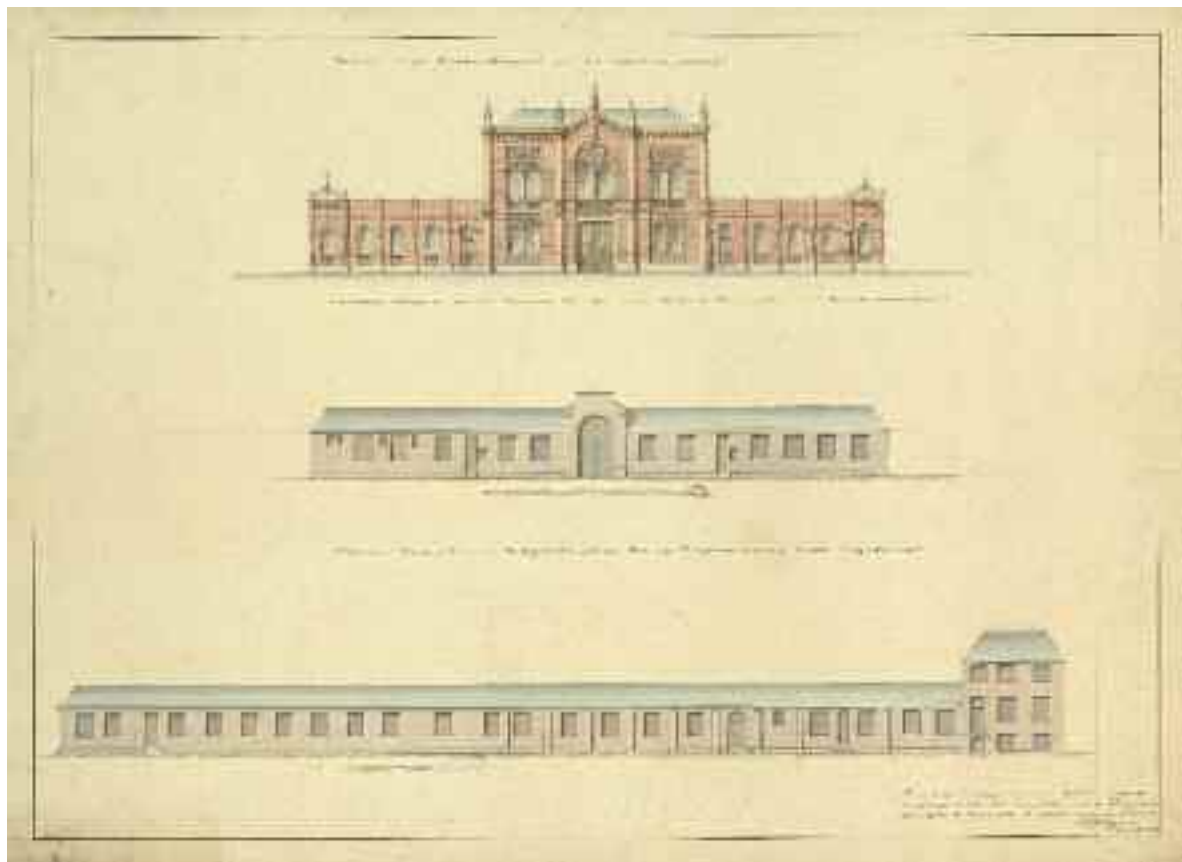

91 J.C. van Rossum. Tekening uit 1872 van de bijgebouwen en de Snoge, naar aanleiding van het plan om een deel van de bijgebouwen van een verdieping te voorzien.

92 Willem Springer. Plattegrond van de bestaande toestand van de bijgebouwen (1872). De tekening bevat sporen van een (bewaard gebleven) opzetstuk op doorzichtig papier dat de voorgestelde wijzigingen aangeeft.

93 Willem Springer. Ontwerp van een nieuwe westvleugel en de bestaande toestand van de west- en zuidvleugels (1872). Ook deze tekening bevat sporen van opzetstukken.

94 Willem Springer. Alternatief ontwerp van de nieuwe westvleugel (1872). Springer ontwierp rechthoekige vensters met uitzondering van de rondboogvensters op de verdieping van het middendeel. De afsluitende balustrade is mogelijk ontworpen als tegenhanger van de zeventiende-eeuwse balustrade van de Snoge.

dering ter tafel kwam. De zaal kreeg in dit plan een nieuwe vormgeving. Voor de korte wand aan de westzijde ontwierp Springer een schoorsteenpartij bestaande uit een schouw met hoefijzerboog, een duidelijk oosters geïnspireerde vorm. Daarboven tekende hij een grote spiegel en – onder een tongewelf met cassetten – drie gekoppelde rondbogen. Opvallend is verder de delicate wandgeleding door slanke pilasters. In september van hetzelfde jaar bleek een alternatief plan te zijn ingediend, op initiatief van J. Henriques de Castro, waarin wordt voorgesteld de vergaderzaal onder te brengen in een extra verdieping op een gedeelte van de zuidvleugel.¹⁷⁴ De historicus David Henriques de Castro, actief lid van de gemeente, was niet te spreken over dit alternatief. Het liet een “schending der sijmetrie [zien], waartoe zijns inziens nimmer mag worden overgegaan.”¹⁷⁵ Uit de notulen blijkt dat in zijn opdracht een perspectiefisch aanzicht was vervaardigd met als bedoeling de uitwerking van de voorgestelde uitbreiding te demonstreren. Deze tekening, gesigneerd door een zekere J.C. van Rossum, is in het Amsterdamse Stadsarchief aange-

troffen (afb. 91).¹⁷⁶ Hieruit blijkt inderdaad hoezeer het zicht op de Snoge en de ringbebouwing door de hoge nieuwbouw zou worden aangetast. Volgens De Castro was het onvermijdelijke gevolg van dit plan dat op den duur ook de overige bijgebouwen van een verdieping zouden worden voorzien, wat ten koste zou gaan van “het vrije gezicht over het Kerkgebouw”.

Tijdens de behandeling van de ingezonden plannen maakte S. Mendes da Costa, de voorzitter van de kerkenraad, melding van een plan dat enige jaren geleden was gemaakt “om boven de poort op het Muiderplein eene verdieping te maken”, ook ten behoeve van een vergaderzaal. Uitgangspunt van dit niet bewaard gebleven plan was om de hele westelijke gevel van de bijgebouwen te vernieuwen. Het was destijds niet nader onderzocht vanwege het ontbreken van urgentie en de aanzienlijke kosten. Mendes da Costa vond echter dat ook dit ontwerp meegewogen moest worden. Op basis daarvan maakte Springer een nieuw plan voor de westvleugel, gedateerd november 1872 (afb. 92-93).¹⁷⁷ De toepassing van rondboogvensters (die in het

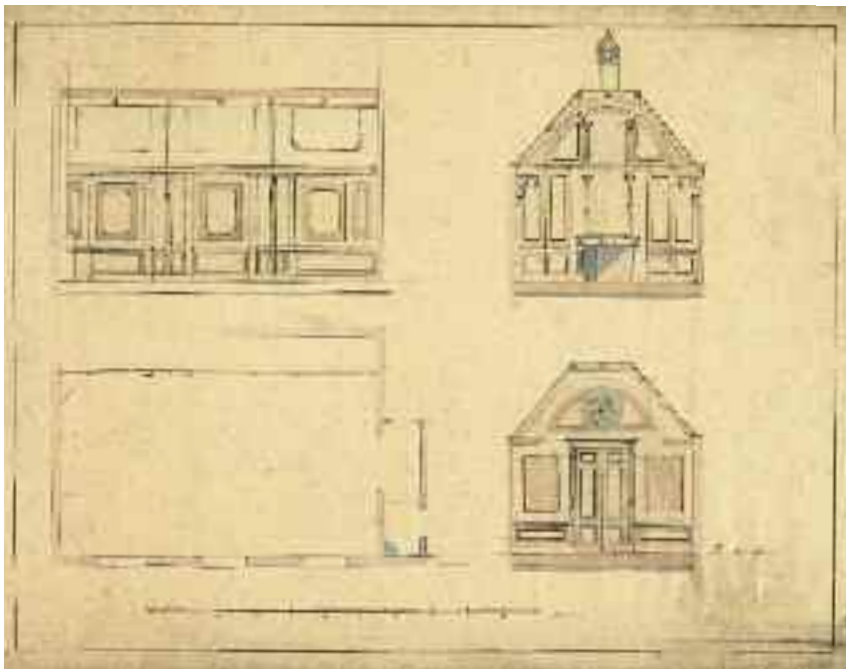
middendeel zijn gekoppeld), rondboogfriezen en torentjes met uivormige bekroning geeft het ontwerp een sterk oriëntaals karakter. Dit past in het internationale streven van die tijd – als gevolg van de joodse emancipatie in Europa – naar een vorm die passend werd geacht voor een synagoge.¹⁷⁸ Springers ontwerp vormt het belangrijkste synagogale bouwproject in negentiende-eeuws Amsterdam. We hoeven echter niet al te rouwig zijn dat het plan op papier bleef – de nieuwbouw zou het zicht op de synagoge vanaf het huidige Mr. Visserplein voor een groot deel wegnemen.

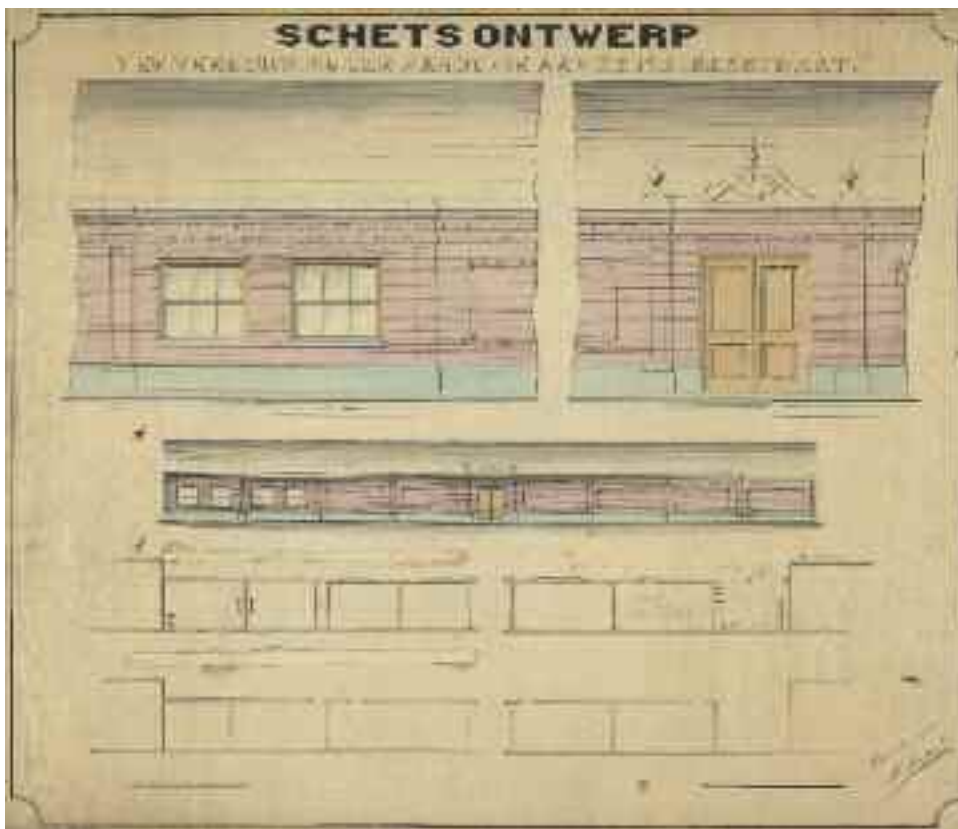
Van Springer is nog een alternatief, minder spectaculair ontwerp, gedateerd december 1872, bewaard gebleven (afb. 94).¹⁷⁹ Het heeft dezelfde basisvorm van een hoog middendeel met vergaderzaal en lage zijvleugels, maar in een meer eenvoudige vormtaal. Op een bijeenkomst in november 1872 bleek dat ook de reeds genoemde D. Henriques de Castro een ontwerp had ingebracht. Het ging om een bewaard gebleven plattegrond van een ontwerp voor een nieuwe vergaderzaal op de plaats van de madras, de gehoorzaal van het seminarium Ets Haim, en de aangrenzende wo-

ning.¹⁸⁰ De madras zou volgens dit plan, dat is gesigeneerd door H. Moeton, in de oude vergaderzaal worden ondergebracht. Moeton, over wie weinig bekend is, zou jarenlang als bouwkundige van de Portugese gemeente werkzaam zijn.

Uit de in 1873 en 1874 gevoerde discussies blijkt dat de bouwcommissie van de Portugese gemeente een voorkeur had voor Springers ontwerp van een nieuwe westvleugel met een vergaderzaal op de verdieping. Aangezien de commissie voorzag dat in de nabije toekomst ook de andere vleugels moesten worden vernieuwd, zou de totale verbouwing een kostbare operatie van f 100.000 worden. De dandrang van de bouwcommissie werd echter door de leden van de kerkenraad betwist. Op 20 april 1874 sprak de meerderheid zich uit tegen een gehele verbouwing. Toen vervolgens werd gestemd over de wenselijkheid de bestaande vergaderzaal te vergroten volgens het eerste ontwerp van Springer, stemde het merendeel van de leden ook tegen. Uiteindelijk besloot de kerkenraad in december 1874 tot een kleine verbouwing van de bestaande vergaderzaal, behelzende het verhogen van het plafond en de verbetering van de ventilatie. In februari 1875 werd het ontwerp, “vervaardigd door den opzichter der gebouwen, den Heer H. Moeton” aangenomen (afb. 95).¹⁸¹ Voor de vergaderzaal ontwierp hij, ongetwijfeld geïnspireerd door het ontwerp van Springer, een tongewelf met ribben (van stuc) die met rozetten waren versierd. In vergelijking met de ontwerpen van de assistent-stadsarchitect springt de onbeholpen tekenstijl in het oog. Met het aannemen van Moetons ontwerp liet de kerkenraad weten geen prijs meer te stellen op de medewerking van Springer, die verscheidene ontwerpen had gemaakt en de Portugese gemeente meerdere malen van advies had gediend. De verbouwing van de vergaderzaal kwam gereed op het moment van het tweehonderdjarig bestaan van de Snoge, waaraan ook de marmeren gedenksteden ter weerszijden van de hechal herinneren.

95 H. Moeton.
Verbouwingsplan voor de
vergaderzaal (1874-1875):
plattegrond en drie
wandaanzichten.

96 H. Moeton. Ontwerp voor de gevel aan de Muiderstraat (1881): plattegronden, gevelaanzicht en details. De vleugel is in 1882 gerealiseerd.

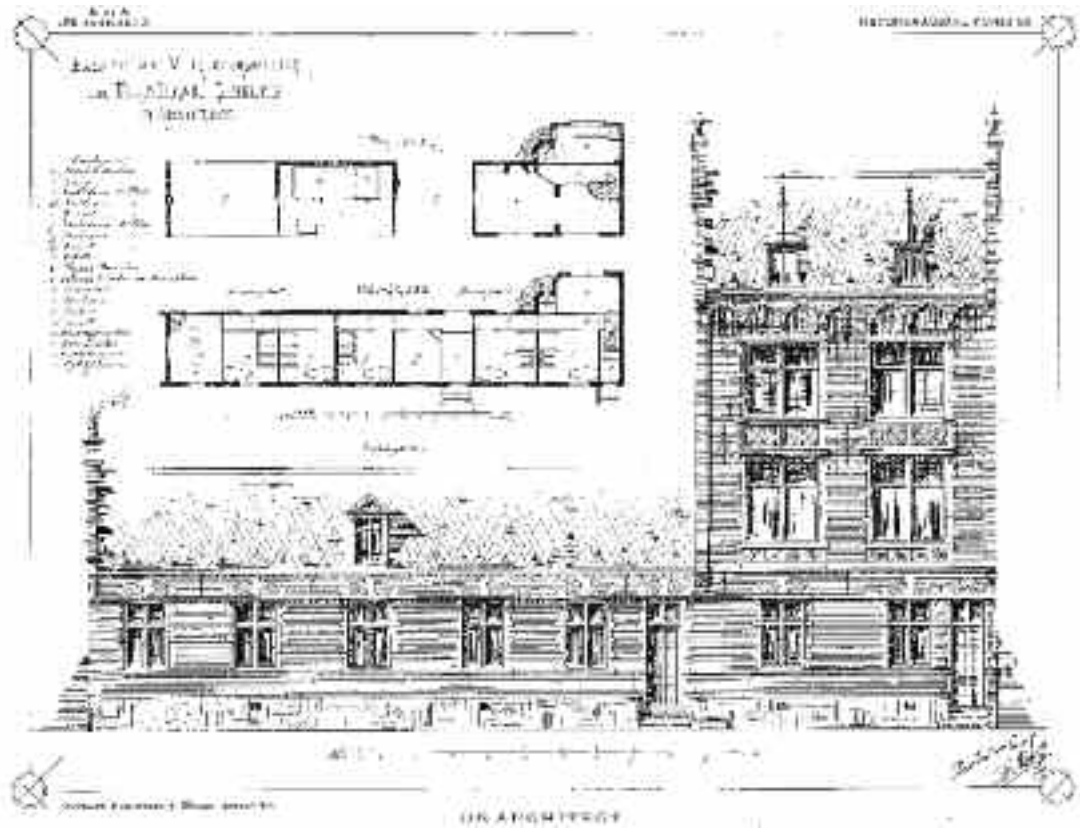
ANDERE NEGENTIENDE-EEUWSE WIJZIGINGEN

In 1881 werd de kerkenraad geconfronteerd met de slechte bouwkundige toestand van de vleugel aan de Muiderstraat.¹⁸² Aangezien herstelwerkzaamheden volgens de bouwcommissie geen zin hadden, liet ze Moeton een plan voor nieuwbouw maken (afb. 96).¹⁸³ Het komt overeen met de huidige situatie, met uitzondering van de toegangspoort. Op het ontwerp is deze entree gedacht in baksteen en in een eclectische vormtaal zoals in die tijd in zwang was. Dit onderdeel was waarschijnlijk niet naar de smaak van het bestuur en moet door Moeton zijn aangepast. De gerealiseerde poort, in een traditioneel classicistische vormtaal, is van natuursteen. In het bestek uit 1882 wordt de steensoort savonnière vermeld.¹⁸⁴ Het timpaan biedt plaats aan een voorstelling van een pelikaan die haar jongen met haar eigen bloed voedt, in die tijd het symbool van de Portugees-Israëlitische gemeente (afb. 19). Dit

kunstwerk (waarschijnlijk van terracotta) is naar verluidt gemaakt door de toen jeugdige beeldhouwer Joseph Mendes da Costa (1863-1939).¹⁸⁵ De vleugel bevatte een uitbreiding van de bestaande woning op Muiderstraat 2 en bergplaatsen. Alleen de uitbreiding van de woning, het meest oostelijke deel, was voorzien van vensters. De rest van de gevel was blind en, gelijk de oude situatie, geleed door lisenen. Dit was conform de wens van de kerkenraad om de nieuwbouw in dezelfde stijl als het oude werk uit te voeren.¹⁸⁶ Net als met de plannen voor een nieuwe vergaderzaal was de meerderheid van de raad voor het behoud van het aanzien van de bijgebouwen: eenvoudige, lage bebouwing waarboven de machtige synagoge uittorent.

In 1891 kwam het voorstel ter sprake om dit bouwdeel, dat nog geen tien jaar oud was, te verbouwen tot mikwa. De bouwcommissie had hiervoor wederom Moeton ingeschakeld.¹⁸⁷ De bouwkundige plaatste de nieuwe vensters asymmetrisch in de bestaande

97 P.W. Nijhoff. Prent van de bouwtekening van het mikwa en de woning van de voorganger (chazan) uit 1891.

spaarvelden, wat esthetisch gezien een weinig gelukkige oplossing was.

Een van de gemeenteleden kwam met een alternatief plan voor een mikwa en een woning voor de chazan (voorganger) op de bestaande plaats, namelijk in de zuidoostelijke bijgebouwen, ter rechterzijde van de zijingang in de zuidelijke vleugel.¹⁸⁸ Het ontwerp was gemaakt door de onbekende architect P.W. Nijhoff (afb. 97).¹⁸⁹ Dit plan werd gerealiseerd, met badruimten voor twee klassen. Deze werden op de begane grond ondergebracht, de verdiepingen van het hoger opgetrokken rechter deel boden plaats aan de woning voor de chazan.¹⁹⁰ De nieuwbouw van Nijhoff is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Alleen het lage gedeelte van deze verbouwing (bevattende de “badkamers 2de klasse”) is nog aanwezig, maar het hogere bouwdeel met de woning en de badkamers van de eerste klasse werd in 1939 opgeofferd ten behoeve van een complex woningen naar ontwerp van Harry Elte.

In 1891 onderging ook de bibliotheek van Ets Haim in de zuidwestelijke hoek van de bijgebouwen een verbouwing om de omvangrijke schenking van de privé-collectie van bibliothecaris David Montezinos te kunnen huisvesten.¹⁹¹ Tijdens deze verbouwing moet de zolderverdieping bij de bibliotheek zijn getrokken om meer ruimte te creëren; ook werd een lichtkoepel aangebracht (afb. 98).¹⁹² Een foto uit 1910 geeft een indruk van de inrichting (afb. 32).

De synagoge zelf kreeg in 1889 een onderhoudsbeurt, waarbij onderdelen van de ijzeren ramen uit 1852-1853 werden vervangen.¹⁹³ Verantwoordelijk voor de werkzaamheden was Z. Deenik en Zoon, een familiebedrijf dat bijna anderhalve eeuw actief was in de Amsterdamse bouwwereld en dat vergelijkbare werkzaamheden aan de Grote Sjoel van de Hoogduitse gemeente verrichtte. De firma Deenik voerde tijdens deze renovatie bovendien een aanzienlijke hoeveelheid schilderwerk uit, zonder dat de kleurstelling wezenlijk veranderde.

De twintigste eeuw

DE WERKZAAMHEDEN VAN HARRY ELTE

In 1907 werd Harry Elte (1880-1944), die toen aan het begin van zijn carrière stond, aangesteld als architect van de Portugees-Israëlitische gemeente.¹⁹⁴ Deze architect uit joodse kring kreeg van de Sefardiem enkele belangrijke opdrachten, zoals het ontwerpen van het Portugees-Israëlitisch ziekenhuis aan de Henri Polaklaan in de Plantage (1915-1916). Elte was ook werkzaam voor de Nederlands-Israëlitische gemeente, waartoe hijzelf behoorde. Voor deze gemeente zou hij de sjoel aan het Jacob Obrechtplein in Amsterdam-Zuid (1927-1928) ontwerpen. Tussen 1904 en 1932 heeft hij nog elf andere synagogen in en buiten de hoofdstad gebouwd of verbouwd.¹⁹⁵ Als architect van de Portugees-Israëlitische gemeente was hij ook verantwoordelijk voor de Snoge. Zijn werkzaamheden aan dit gebouw waren bescheiden van aard. In 1908 werd enig onderhoud en herstelwerk uitgevoerd.¹⁹⁶ In 1925 werd de mahamad ter gelegenheid van het 250-jarige bestaan van de synagoge gerenoveerd en van nieuw meubilair voorzien (afb. 99).¹⁹⁷

Vlak voor de oorlog werden achter de synagoge, naar Eltes ontwerp, twee sterk gelijkende woningblokken gebouwd, die aansluiten op de noord- en zuidvleugel van de dienstgebouwen. (afb. 100) De huizen aan de Muiderstraat dateren uit 1936-1937, die aan het Jonas Daniël Meijerplein uit 1939. Voor de woningen achter de Snoge moest, zoals gezegd, het oostelijk deel van de bebouwing van Nijhoff wijken, met daarin de woning van de chazan.¹⁹⁸ Het mikwa werd door Elte vernieuwd en in het complex geïncorporeerd. Het complex is zijn laatste realiseerde werk; deze begaafde architect kwam in 1944 om het leven in het concentratiekamp Theresienstadt.

DE SNOGE IN OORLOGSTIJD

Vanwege de oorlogsdreiging besloot de rijksoverheid in 1939 maatregelen te nemen ter be-

scherming van de Snoge. Ze belastte architect J. Roodenburgh met deze opdracht.¹⁹⁹ De Portugees-Israëlitische gemeente beschouwde samenwerking met haar eigen architect wenselijk. Elte kon echter geen vergoeding voor de extra werkzaamheden krijgen. Desondanks besloot hij zich niet aan deze taak te onttrekken, “daarbij geleid door zijn groote liefde voor het Gebouw”.²⁰⁰ Roodenburgh liet de zolder voorzien van een laag brandwerende verf en een dik pakket steenwol dat bescherming bood tegen brandbommen.²⁰¹

98 De bibliotheek Ets Haim in huidige toestand.

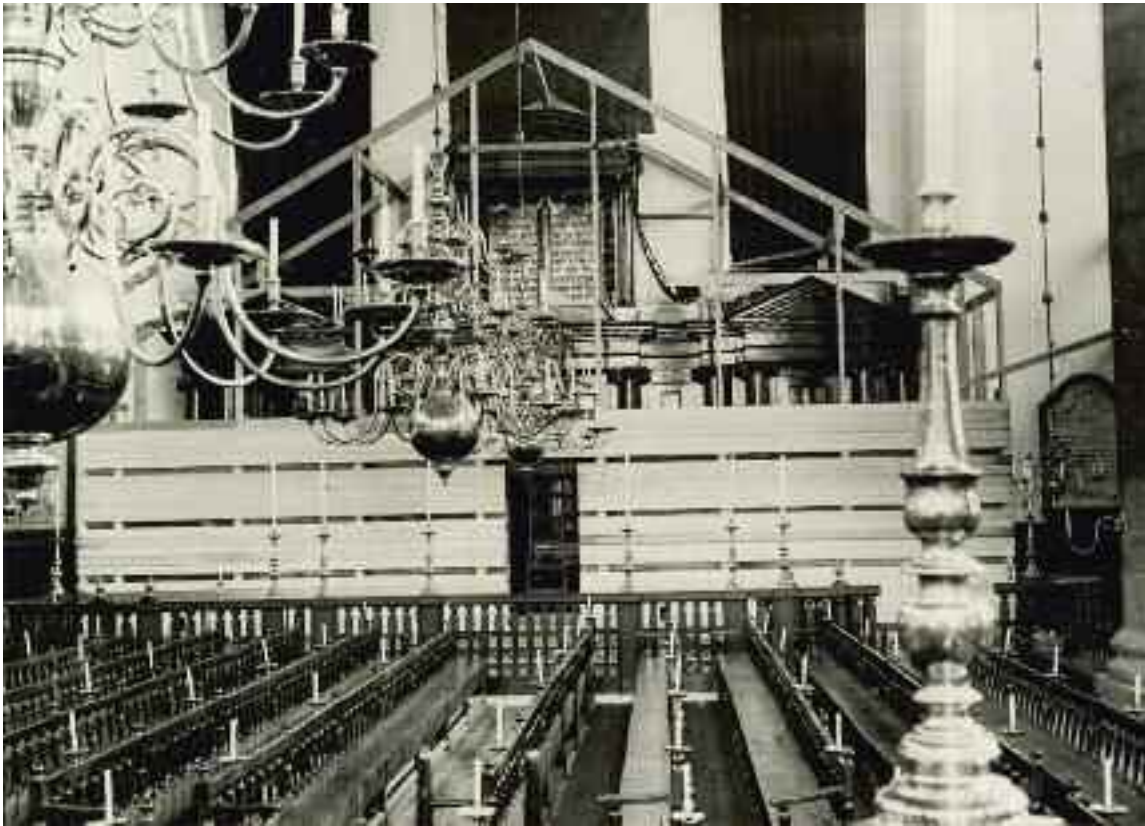
Andere maatregelen waren het aanleggen van brandblusleidingen en het plaatsen van brandtrappen tegen de achtergevel. De hechal werd ingepakt in een houten constructie met brandvrij gaas en aan de onderzijde een opeenstapeling van houten kisten gevuld met zand (afb. 101).²⁰²

De Snoge kwam nagenoeg ongeschonden uit de oorlog, wat helaas niet geldt voor de meeste synagogen en joodse instellingen en huizen, om maar te zwijgen van het lot van de bevolkingsgroep. Een gedenkwaardig, maar gezien de vele joodse slachtoffers ook zeer beladen moment was de eerste dienst na de oorlogsjaren, die op 9 mei 1945 door de Sefardische en Hoogduitse gemeenten gezamenlijk in de Snoge werd gehouden.

99 De mahamad in 1927: de voorzanger Jacob van David Blanes viert zijn 25-jarig jubileum. De korte wand aan de westzijde bevat gebogen kastdeuren in rococostijl.

100 De zuidzijde van het synagogecomplex met links de zeventiende-eeuwse zijingang, in het midden het door Nijhoff ontworpen mikwa en rechts de door Harry Elte ontworpen woningen.

101 Het interieur van de Snoge in 1939 tijdens het inpakken van de hechal.

DE RESTAURATIE VAN 1954-1959

In 1954-1959 vond een grote restauratie plaats onder leiding van Jac. S. Baars en J.W. Kuipers.²⁰³ Jacob Baars (1886-1956) was een van de weinige joodse architecten in Nederland die de Holocaust had overleefd. Voor de oorlog had hij de synagoge aan de Linnaeusstraat ontworpen (1927-1928, gesloopt in 1962). In 1925 had hij vergeefs meegedongen naar de functie van architect van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge in Amsterdam; Harry Elte trok in deze concurrentiestrijd aan het langste eind. Baars ontwierp buiten Amsterdam synagogen in Den Haag (1938) en Rotterdam (1954-1955). In 1956, tijdens de restauratie van de Snoge, overleed hij. J.W. Kuipers liet zich vanaf dat moment assisteren door zijn jongere broer W.J. Kuipers.

Uitgangspunt van de ruim vier jaar durende restauratie waren gevelherstel en het nieuw op metselen van de balustrade, het herstel van het meubilair en het vernieuwen van

de houten vloeren die tevens werden verhoogd.²⁰⁴ De onderzijde van de wandbanken werd als gevolg hiervan gewijzigd. De architecten werden echter ook geconfronteerd met onvoorziene zaken. De brandbeschermende maatregelen die in 1939 in de kappen en de goten waren aangebracht, hadden geleid tot ernstige vochtschade. Delen van de kapconstructie en de goten moesten worden vervangen.²⁰⁵

Een andere opgave van de restauratiearchitecten was het verhelpen van de gebreken aan de ijzeren (gevel)ramen. Dit resulteerde in het vernieuwen van nagenoeg alle brugijzers. De architecten lieten de – tegen de noordelijke wand geplaatste – parnasiembank demonteren en vervolgens verscheidene onderdelen ervan (met name het binnenwerk) vernieuwen. Op een gedetailleerde tekening gaven ze aan hoe de bank weer in elkaar gezet moest worden.²⁰⁶ Het meubel werd verder ontдаан van oudere verflagen bestaande

102 De westzijde van het synagogecomplex in het begin van de twintigste eeuw zoals afgebeeld in A. Loosjes, *Sprokkelingen in Nederland*.

103 De westgevel van de bijgebouwen. Goed is te zien dat het bouwdeel op de hoek met de Muiderstraat (links) tijdens de restauratie in 1954-1959 een gewijzigde vensterindeling kreeg.

uit diverse houtimitaties. Ook de hechal, teba, (muur)banken, scheidingshekken en het voorportaal ondergingen een opknopbeurt.

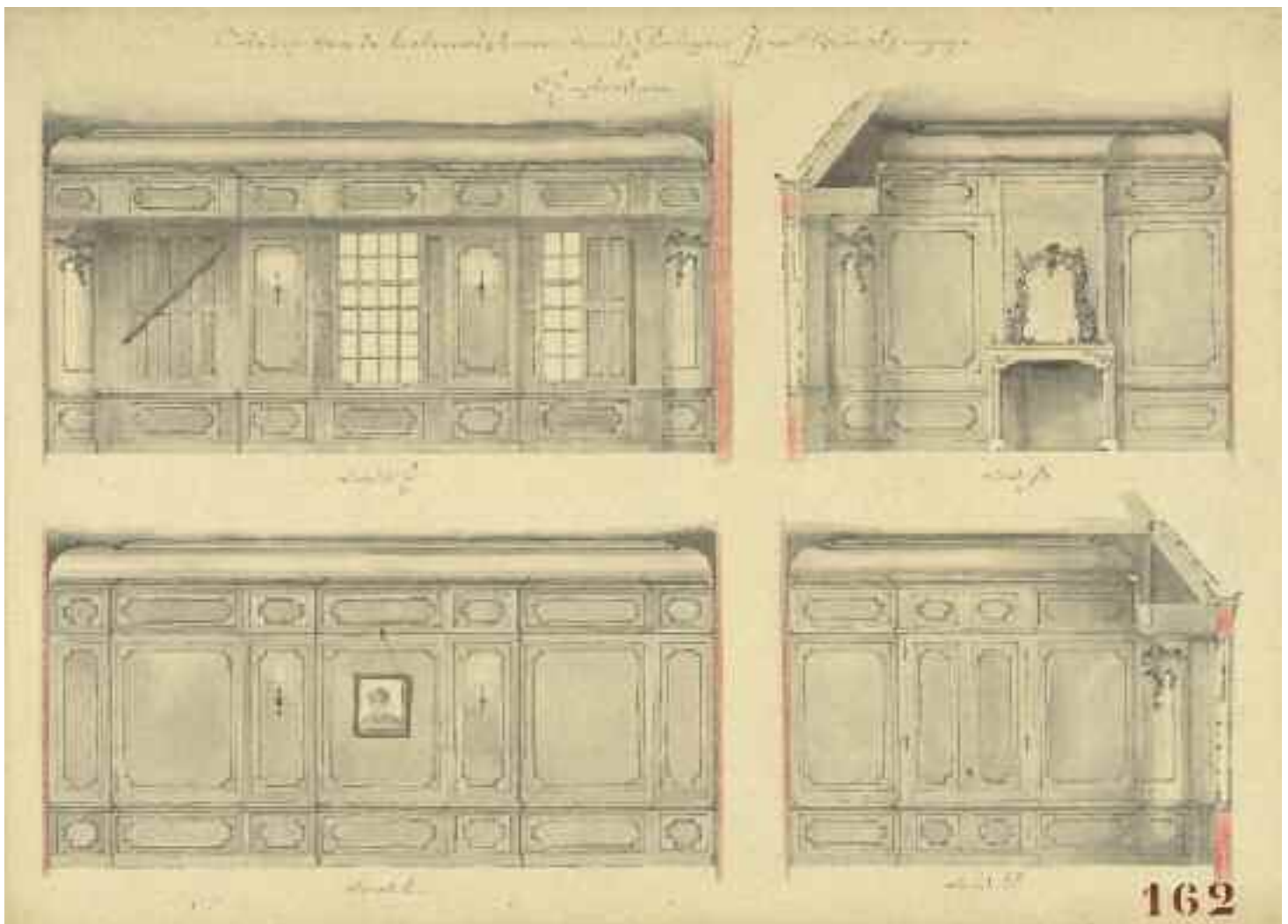
De restauratiearchitecten maakten bij voorkeur gebruik van oude bouwmaterialen. De materiaalschaarste speelde hierbij ongewijfeld een rol, maar ook het streven om de vernieuwde onderdelen zo authentiek mogelijk te laten lijken. De zandstenen buitentrap voor de hoofdingang werd vervangen en van een extra trede voorzien; de gebruikte treden van Naamse steen waren afkomstig uit het Maagdenhuis, dat rond diezelfde tijd een verbouwing onderging.²⁰⁷

Baars en Kuipers hadden, zoals veel tijdgenoten, een afkeer van de negentiende-eeuwse

toevoegingen, hoe bescheiden deze ook waren. Gelukkig verhinderde geldgebrek het ongelukkige plan om de gietijzeren ramen te vervangen.

Ingrijpend was de restauratie van de dienstgebouwen die door achterstallig onderhoud in slechte staat verkeerden. Alle ramen en deuren aan de straatzijde en de binnenplaats werden vernieuwd. De draairamen aan de binnenplaats, die vermoedelijk waren aangebracht in de negentiende eeuw, werden gewijzigd in schuiframen met roedenverdeling.²⁰⁸ De deurkozijnen met onderen bovenduren en de kelderkozijnen werden in dezelfde toestand hersteld. Aan de straatzijde werden de kelderkozijnen gereconstrueerd naar model van een bewaard gebleven

104 Jac.S. Baars en J.W. Kuipers. Ontwerptekening voor de huidige vergaderzaal (omstreeks 1953); wandaanzichten.

exemplaar aan het Jonas Daniël Meijerplein (afb. 102-103).²⁰⁹

In de dienstgebouwen werden vrijwel alle vloeren vervangen. Op de zolders verkeerden de balklagen en de spanten in een zorgwekkende toestand. In het restauratierapport valt te lezen: “Zonder uitzondering zijn dan ook deze zolderbalken, spanten, muurplaten en goten geheel vernieuwd.”²¹⁰ Het vervangen van zolderbalken en spanten had consequenties voor de mahamad. Baars en Kuipers lieten zonder pardon het negentiende-eeuwse tongewelf wegnemen, wat niet verwonderlijk is gezien hun aversie tegen de kunstuitingen uit die periode. Boven het huidige, vlakke stucplafond zijn de sporen van het verwijderde gewelf nog in het muurwerk zichtbaar (afb. 109). De architecten ontwierpen ter vervanging een stucplafond met koof (afb. 104).²¹¹ Waarschijnlijk handhaafden ze de gebogen kastdeuren aan de korte wand aan de westzijde in rococostijl, door deze te verplaatsen naar de tegenoverliggende wand (afb. 99). Voor de ruimte ontwierpen ze vensters met achttiende-eeuwse roedenverdeling en een wandbetimmering met panelen. Er werd een bijpassende schoorsteen met een spiegel in rococostijl aangekocht, waarschijnlijk afkomstig uit een grachtenpand.²¹²

Na de Tweede Wereldoorlog werd de madras, de gehoorzaal van het seminarium Ets Haim, als wintersynagoge gebruikt. In 1954-1959 onderging de ruimte aanpassingen ten behoeve van deze nieuwe functie; ze werd vergroot en voorzien van een vrouwengalerij.²¹³ Hier werden enkele banken van de zuidelijke vrouwengalerij van de Snoge geplaatst. De lijsten met namen van de leden van Ets Haim op de wanden zijn daarbij gehandhaafd (afb. 163). De ruimte kreeg een tochtportaal achter de toegangsdeur aan de binnenplaats.

De bibliotheek kreeg een nieuwe indeling. De galerij werd uitgebreid en ontsloten door een historiserende eikenhouten spiltrap. De daklichten werden in gewijzigde vorm ver-

nieuwd en nieuwe exemplaren toegevoegd. In de zuidelijke beuk langs het Jonas Daniël Meijerplein kreeg een deel van de gemetselde kelders nieuwe vloeren van beton.²¹⁴

Al snel na de oplevering kwamen bouwkundige problemen aan het licht. Ook waren er klachten over de kwaliteit van het geleverde werk. Zo moest al een paar jaar na beëindiging van de restauratie kapherstel plaatsvinden omdat onderdelen door zwam en houtworm waren aangetast.²¹⁵ D. Verheus, die later nog meer verbouwingen en herstellingen voor de Portugees-Israëlietische gemeente zou doen, werd in 1964 met de werkzaamheden belast, daarbij geassisteerd door W. de Leon, de bouwtechnische adviseur van de Portugese gemeente.²¹⁶

DE RESTAURATIE VAN 1991-1993
Vanaf 1978 – amper twintig jaar na de werkzaamheden van Baars en Kuipers – werden voorbereidingen getroffen voor een nieuwe restauratie.²¹⁷ Aanleiding was de slechte staat van het dak van de oostelijke aanbouw. Na een lange voorbereiding oordeelde de rijksoverheid in 1988 positief over de subsidieaanvraag en werd een start gemaakt met een succesvolle fondsenwerving.

De restauratiewerkzaamheden vonden plaats van 1991 tot 1993. De nadruk lag op het verhelpen van constructieve problemen. Door schimmels en insecten aangetaste onderdelen van de kap werden vervangen. Daarnaast vond er constructief herstel plaats aan de gevels. De natuurstenen dekplaten van de lisenen, die waren losgeraakt van het metselwerk, werden opnieuw bevestigd. Het gietijzer van de boogvormige ramen verkeerde in slechte toestand. De door roest aangetaste brugstaven waarmee de boogramen waren bevestigd werden vervangen door een roestvrij materiaal. De eveneens sterk verroeste muurankers hadden scheurvorming veroorzaakt en werden vernieuwd. Alle dakkapellen van de synagoge werden vervangen.

Een belangrijk onderdeel van de restauratie was de kleurstelling van het interieur.

Gerard de Klerk (1925-2003), was als advise-
rend architect ingeschakeld en legde het be-
stuur twee mogelijkheden voor.²¹⁸ Hij stelde
als eerste voor een eigentijds kleurenschema
aan te brengen met als doel het versterken
van de ruimtelijke verhoudingen en het plaat-
sen van accenten. Het alternatief was het her-
stel van de oorspronkelijke kleurstelling uit
1675. Het bestuur koos wijselijk voor de laat-
ste optie, wat echter wel ten koste ging van
de eikenhoutimitaties die in de negentiende
eeuw waren aangebracht. De Rijksdienst voor
de Monumentenzorg werd ingeschakeld voor
het doen van kleuronderzoek.²¹⁹ Ondanks de
keuze voor de zeventiende-eeuwse afwerking
speelden uiteindelijk esthetische overwegin-
gen een rol en werd de oorspronkelijke kleur-
stelling toch niet hersteld.²²⁰ In plaats van de
eerste grijze verflaag werd gekozen voor de
blauwgroene kleur uit de achttiende eeuw.²²¹
Voor het plafond onder de vrouwengalerij
werd de turquoise-groene kleur terugge-
bracht. De architraven boven de vier monu-
mentale zuilen in de middenbeuk werden in
bruine kleur gehouden, hetgeen conform de
bevindingen van de Rijksdienst was. Het
meubilair, waaronder de hechal en de teba,
als ook de kroonluchters werden gerepareerd
en schoongemaakt.

Ook de dienstgebouwen rond de Snoge
ondergingen een grondig herstel. De buiten-
gevels werden gereinigd, houten onderdelen
opnieuw geschilderd en de daken gerepa-
reerd en opnieuw gedekt met gebruikmaking
van de oude pannen. De daklichten van de
bibliotheek en wintersynagoge moesten

worden vernieuwd. De vrouwengalerij van
de wintersynagoge werd vergroot en voor-
zien van een extra bank. De bouwvallige
poort uit 1882 aan de Muiderstraat werd
afgebroken en opnieuw opgebouwd.

De voorhof werd ontsierd door een na
de Tweede Wereldoorlog gebouwde houten
cabane of loofhut, bestaande uit twee omge-
bouwde directieketen. Aangezien het jaar-
lijks opbouwen en verwijderen te kostbaar
was geworden, bleef de cabane de laatste
jaren voor de restauratie permanent staan.²²²
In 1991 werd echter besloten het bouwsel te
slopen. Een oorspronkelijke bergruimte ach-
ter de synagoge werd vergroot en geschikt
gemaakt als cabane. Het kreeg een te openen
dak en is nu nog als zodanig in gebruik.

Resumerend kan worden gesteld dat gedu-
rende een periode van bijna 350 jaar de werk-
zaamheden aan de Snoge voornamelijk be-
perkt bleven tot onderhoud en het verhelpen
van constructieve problemen. De Portugees-
Israëlitische Gemeente wenste het gebouw
met zijn rijke interieur zo goed mogelijk in
oorspronkelijke toestand te bewaren. Wat het
gebruik betreft ondergingen de bijgebouwen
weliswaar enige veranderingen, maar in de
synagoge lijkt de tijd stilgestaan te hebben.
Tot op de dag van vandaag ontbreken elektri-
sche verlichting en verwarmingsinstallaties.
Bovenal mag het een groot wonder heten, in
het licht van de catastrofale gebeurtenissen
in de jaren veertig van de twintigste eeuw, dat
het gebouw nog steeds voor hetzelfde doel
wordt gebruikt als waarvoor het is gesticht.

Herstel van het verleden en ruimte voor de toekomst

Kees Doornenbal

Sinds vele jaren bestond bij de Portugees-Israëlietische gemeente de behoefte de gebruiksvriendelijkheid van het synagoge-complex te verhogen en de toegankelijkheid voor het publiek te vergroten. Om deze behoefte te vervullen heeft het kerkbestuur in november 2006 een prijsvraag uitgeschreven, waarvoor vijf bureaus werden uitgenodigd. De deelnemers werd gevraagd een visie te geven op de ruimtelijke mogelijkheden en kansen binnen het bestaande complex en dit te visualiseren in een schetsontwerp. Het religieuze gebruik moest centraal staan en tegelijk moest de educatieve en museale functie worden uitgebreid, zodat het grote publiek hiervan kennis zou kunnen nemen. Bovendien bestond er de wens de bibliotheekruimten en studiefaciliteiten uit te breiden. Bovenstaande wensen moesten gecombineerd worden met restauratie en funderingsherstel van het gehele complex, wat urgent was.

De prijsvraag werd door Rappange & Partners architecten gewonnen vanwege onze visie op innovatief ruimtegebruik met respect voor de bestaande situatie. Na intensief overleg met de werk- en stuurgroep en de Stichting Cultureel Erfgoed Portugees-Israëlietische Gemeente zijn de definitieve gebruikscriteria voor het synagoge-complex vastgesteld. In dit artikel geef ik als architect mijn visie op de restauratie weer (afb. 105).

EEN RESTAURATIE MET RESPECT VOOR DE HISTORISCHE STRUC- TUUR EN ONTWIKKELINGEN

Uitgangspunt bij al onze keuzes was het respecteren van de historische structuur. De restauratie van de synagoge was erop gericht dit unieke complex in zijn waarde te laten.

Om deze reden hebben wij een terughoudende restauratie uitgevoerd met respect voor eerdere ingrepen. Nieuwe eisen en gebruiksfuncties moesten op inventieve en subtiële wijze en met respect voor de bestaande structuur worden ingepast.

Zowel de gebruiksgeschiedenis als de bouwhistorische ontwikkelingen zijn van groot cultuurhistorisch belang en moeten worden doorgegeven aan de toekomst. De toekomst moet het verleden in zich dragen. Bij nieuwe ingrepen was het uitgangspunt de referenties naar het verleden zo veel mogelijk in het zicht te houden of zichtbaar te maken. Voorbeelden hiervan zijn de negentiende-eeuwse archiefkasten met houtimitatie in de ruimte naast de poort in de zuidvleugel. Het plafond van deze ruimte bestaat (waarschijnlijk wegens brandtechnische of veiligheidsredenen) uit een tongewelf. Het gebruikte materiaal oogt als beton maar bestaat uit negentiende-eeuws gewapend pleisterwerk. De negentiende-eeuwse kluis staat op zijn hardstenen plaat en de ramen zijn afgesloten met stalen raamluiken (afb. 106). Een ander voorbeeld is de hoedenkast in de entree van de mahamad waarin de zijden hoge hoeden voor de voorgangers en het kerkbestuur die tijdens de dienst worden gebruikt, worden bewaard. Deze kast is vervaardigd van hergebruikt negentiende-eeuws hout en in de jaren tachtig van de vorige eeuw naar deze locatie verplaatst (afb. 107).

Daarnaast zijn ook veel kleine restanten uit het verleden bewaard. Hoe minimaal de historische sporen soms ook zijn, zij herinneren aan het voorgaande gebruik en versterken – alhoewel voor de bezoeker vaak onbewust – de historische beleving van het gebouw. Voor-

105 Art impression van de hoofdentree met daarin het glazen toegangsportaal.

106 De negentiende eeuwse archiefkamer met achterin twee brandkasten in houtimitatie met daarboven een gewapend tongewelf als plafond.

107 De kast voor de hoge zijden hoeden die tijdens de eredienst worden gedragen in de voorruimte van de mahamad.

108 De vloer van het souterrain is uitgediept. De oorspronkelijke vloer lag aan de onderzijde van de zeventiende-eeuwse ijzeren haardplaat en de onderkant van de witjes op de wand.

109 Restanten van het oorspronkelijke wandstucwerk van de mahamad. De vorm van het tongewelf is nog zichtbaar.

110 De voormalige studieruimte is in 1954-1959 verbouwd tot wintersynagoge.

beelden van deze historische restsporen zijn de witjes uit de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse keuken en de resten van de eveneens zeventiende-eeuwse schouwen in de kelder (afb. 108). Ook voor het publiek onzichtbare bouwdelen zoals bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse restanten van het plafond van de mahamad, zijn zo veel mogelijk intact geble-

ven (afb. 109). Van deze intrinsieke mogelijkheden van het gebouw hebben wij bewust gebruik gemaakt.

Om weloverwogen keuzes te kunnen maken in het uiteindelijke ontwerp, werd voorafgaand aan de restauratie een waardeanalyse uitgevoerd. Doel was het verkrijgen van inzicht in het complex. Het bouwhistorisch onderzoek richtte zich allereerst op de oorspronkelijke architectuur en de structuur van het gebouw in de periode rond de opening in 1675, alsmede op de betekenis die daaraan moest worden gehecht. De oorspronkelijke structuur werd voor zover te achterhalen op tekening vastgelegd. Aansluitend zijn de ontwikkelingen die zich in de loop der tijd hebben voorgedaan onderzocht en opgetekend. Er bleek dat in de loop der tijd het gebruik van de ruimtes in de bijgebouwen regelmatig is gewijzigd. Zo is bijvoorbeeld de locatie van het mikwa en de keukens diverse malen verplaatst. De voormalige studieruimte is sinds het eind van de jaren vijftig van de vorige eeuw in gebruik als wintersynagoge (afb. 110). Uit

veiligheidsoverwegingen was in de jaren tachtig van de vorige eeuw de hoofdpoot aan het Mr. Visserplein buiten gebruik gesteld voor bezoekers en de ingang verlegd naar de voormalige kosterswoning.

De vele ad hoc uitgevoerde wijzigingen waren verantwoordelijk voor het ondoelmatige gebruik van het complex tot aan de restauratie. De waardstelling van deze latere ingrepen was niet altijd eenvoudig. Ingrepen uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw die afbreuk deden aan de oorspronkelijke structuur werden laag gewaardeerd. De omgang met naoorlogse ingrepen die al een zeker historisch bestaansrecht hebben blijft echter complex en vroeg in alle voorkomende gevallen om een zorgvuldige afweging.

HEROVERWEGING VAN HET GEBRUIK, DE ONTWIKKELING VAN EEN NIEUWE ROUTING

Een zeer belangrijk instrument voor het ontwerp was de analyse van de routing. De bestaande gebruikersstromen binnen het complex zijn onderzocht en opgetekend. Deze gegevens vormden de basis voor de planvorming ten aanzien van het gebruik. Het ontwikkelen van een nieuwe, heldere en veilige routing voor de verschillende soorten gebruikers is één van onze voornaamste aandachtspunten geweest. Welke ruimtes moesten in de toekomst openbaar blijven voor bezoekers en welke ruimtes moesten voor de gelovigen toegankelijk zijn tijdens de sjabbat en de religieuze feestdagen (afb. 111)? De nieuwe routing moest voldoen aan de vraag zowel naar openheid die een organisch, gezamenlijk gebruik tussen de diverse gebruikersgroepen toelaat, als aan een mate van privacy ten behoeve van het religieuze gebruik.

Om het logistieke vraagstuk op te lossen hebben we de gebruikers opgesplitst in vier groepen: 1. de religieuze gebruikers, 2. de museumbezoekers, 3. de gebruikers van de kantoren en 4. de onderzoekers die de bibliotheek Ets Haim en de studieruimten bezoeken. Hierbij vormt het religieus gebruik van

111 De nieuwe toegang tot de vrouwengalerij in de wintersynagoge. Door deze ingreep is de vrouwengalerij logistiek gescheiden van de kantoorruimten.

zelfsprekend de hoofdfunctie. Er was grote behoefte om deze vier groepen en de daarbij behorende bezoekersstromen naast en met elkaar te laten functioneren zonder dat ze elkaar storen. Hierbij moesten keuzes worden gemaakt in de wenselijkheid tot publiekstoegankelijkheid van de ruimtes en moest bepaald worden op welk tijdstip, voor wie en in welke frequentie de diverse ruimtes toegankelijk moeten zijn. Hierbij moest worden meegenomen dat het religieuze gebruik van de Snoge voornamelijk plaatsvindt op sjabbat en religieuze feestdagen, terwijl ook met bruiloften en dergelijke rekening gehouden moest worden. De museumfaciliteiten, de studieruimten en de bibliotheek moesten de gehele week met uitzondering van sjabbat geopend zijn. Bovendien moest het complex gebruiksklaar worden gemaakt voor een hoger bezoekersaantal.

Inspiratie voor de nieuwe routing werd voor een belangrijk deel gevonden in de historische ontsluiting van het synagoge-complex. Om het gebouw meer openheid

112 De nieuwe beveiligde entree geeft tijdens openingsuren doorzicht naar de Snoge.

113 De mahamad met het fenikswapen van de Portugees-Israëlietische Gemeente in het tapijt.

te geven en toegankelijker te maken voor een groter publiek is ervoor gekozen de oorspronkelijke toegangspoort aan het Mr. Visserplein in ere te herstellen. Deze poort dient als ruime entree voor alle gebruikersgroepen. De grote houten deuren van de poort staan uitnodigend open en bieden zicht op de binnenplaats en de ingang van de synagoge. De beveiliging is opgelost door het plaatsen van een dubbel glazen portaal in de toegangspoort. Dit portaal is uitgevoerd in

kogelwerend glas (afb. 112). In de zijmuur van de poortdoorgang zijn twee sparingen gemaakt: één voor het glazen veiligheidsportaal ten behoeve van de bewaking en één na het beveiligingsportaal voor de kaartverkoop. Vanuit deze centrale ingang kan de bezoeker zich vrij over het terrein bewegen. De vier gebruikersgroepen komen met elkaar in contact op het voorplein, maar vervolgen daarna hun eigen weg die aansluit op het doel van hun bezoek.

HET RELIGIEUZE GEBRUIK VAN DE RUIMTEN

De Snoge en de wintersynagoge vormen de centrale religieuze ruimtes binnen het complex. In de bijgebouwen aan het voorplein zijn de vergaderruimte voor de mahamad en de keukens gevestigd (afb. 113). Het mikwa (religieus badhuis voor vrouwen) bevindt zich in de lage vleugel langs het Jonas Daniel Meijerplein, terwijl de cabane of loofhut achter de synagoge staat. Deze religieuze gebruiksruidtes staan niet in directe verbinding met de Snoge. Op sjabbat en religieuze feestdagen moeten deze ruimtes los van de overige gebruiksfuncties kunnen functioneren.

Het mikwa vraagt om privacy en moet afsluitbaar zijn. Bovendien moet er van het mikwa gebruik gemaakt kunnen worden tijdens sluitingstijd van het complex. Om deze reden heeft het mikwa haar eigen ingang aan het Jonas Daniel Meijerplein behouden. Van de vijf religieuze dompelbaden die in de negentiende eeuw zijn gebouwd is er na voorgaande restauraties slechts één behouden. Dit bad is nog steeds in gebruik. Bij de vorige restauratie is in een voormalig dompelbad een bassin aangelegd waarin het regenwater wordt opgevangen. Via een kleine opening is dit bassin met het dompelbad verbonden (afb. 114). Door deze toevoeging van regenwater aan het dompelbad wordt voldaan aan de religieuze voorschriften stromend water te gebruiken. Om tegemoet te komen aan moderne eisen is de ruimte van een douche en een bad voorzien. Als het mikwa niet in gebruik is, kunnen museumbezoekers via een afsluitbaar raam een blik werpen

114 Het dompelbad in het mikwa.

op het bad en van de religieuze achtergrond kennis nemen.

Omdat veel gemeenteleden verder wonen dan een sabbatsreis is bij grote feestdagen het gebruik ontstaan in de synagoge te overnachten. De slaappleaatsen zijn via de zelfde ingang als de mikwa toegankelijk gemaakt, zodat ze ook na sluitingstijd van het complex bereikbaar zijn.

KANSEN TOT HET CREËREN VAN NIEUWE RUIMTE

Voor de herbestemming van de bijgebouwen hebben we niet alleen de historische oorsprong van het gebouw zoveel mogelijk in acht genomen, maar hebben we ook zorgvuldig gekeken naar een optimale routing. Ruimtes als de bibliotheek, de wintersynagoge, de mahamad en de mikwa zijn verankerd in het gebouw en het religieus gebruik. De overige ruimtes waren door hun gebrek aan religieuze waarde geschikt voor herbestemming. In de bijgebouwen kon daarom de vraag naar wijziging van functies en naar uitbreiding van de ruimte op een inventieve wijze worden opgelost.

Om extra ruimte te winnen is bij de herfundering van de bijgebouwen het souterrain uitgediept en onder het poortgebouw een extra kelder gemaakt. De kelderruimtes zijn met elkaar verbonden tot één doorlopend geheel. Zo kon er een unieke, ondergrondse ruimte worden gecreëerd. Om het gebruik van de kelder te optimaliseren was het van groot belang een goede toegang te realiseren zonder de structuur van de begane grond aan te tasten. Met het aanleggen van een nieuwe buitentrapp op het voorplein werd het mogelijk deze ruimtes toegankelijk te maken. De nieuwe museale functie met depots en ontvangstruimte kon in deze nieuw verworven ruimte worden gesitueerd, evenals de garderobe en toiletten. Via de centrale ontvangstruimte leidt een nieuwe binnentrapp naar de bibliotheek, de studieruimte en de kantoren (afb. 115-116).

De nieuwe kelder speelt op deze manier

115 De nieuwe buitentrap was een grote bouwkundige ingreep.

een cruciale rol bij de nieuwe routing, evenals de nieuwe buitentrap. Door deze ingreep is het mogelijk grote groepen museumbezoekers te ontvangen. Zij kunnen de museumruimte vrijelijk betreden en verlaten wanneer zij dat wensen, waarna ze andere onderdelen van het complex kunnen verkennen. De kelder vormt eveneens het voorportaal voor de gebruikers van de kantoren en de bezoekers van Ets Haim: een nieuwe trap omhoog geeft toegang tot de kantoren en de bibliotheek.

116 Na realisatie vormt de nieuwe buitentrap een nauwelijks opvallende ingreep op de binnenplaats.

DE RESTAURATIE VAN DE SNOGE
Het ontwikkelen van een restauratievisie voor de Snoge was relatief eenvoudig. Het gebruik lag vast en zou ongewijzigd blijven. Onderhoud, conservering en veiligheidsaspecten van deze in aanleg gaaf bewaarde, zeventiende-eeuwse synagoge waren de voornaamste aandachtspunten.

Voor één aspect van de restauratie moest een moeilijke keuze worden gemaakt. De staat van de fundering baarde zorgen: er was geconstateerd dat de gevels van de Snoge harder zakten dan de vier kolommen in het gebouw. Moest de Snoge van een nieuwe fundering worden voorzien? Het constructiebureau EversPartners heeft een belangrijke rol gehad in het beoordelen van alle funderingsgegevens. Het gebouw wordt al meer dan dertig jaar op diverse plaatsen aan de buitenzijde en bij de kolommen aan de binnenzijde van het gebouw gemonitord. Zettingen van millimeters zijn met dit onderzoek vastgelegd en deze registratie geeft een goed beeld hoe de zettingsverschillen verlopen. Het feit dat een gebouw in Amsterdam als geheel iets zakt is normaal. Dit verschijnsel kan ook bij de Snoge worden geconstateerd. De eerste zandplaat, waarop het gebouw is gefundeerd, klinkt elk jaar iets in. De constatering dat de muren iets meer zakken dan de middenkolommen is logisch te verklaren. De belasting op de houten palen onder de zesenzeventig centimeter dikke bouwmuren is namelijk veel hoger dan die onder de natuurstenen kolommen (afb. 117). Als deze zetting de komende 50 jaar doorzet zullen de kolommen minder gezakt zijn dan de bouwmuren. De vervorming die daardoor in de kapconstructie optreedt kan echter zonder grote schade aan te richten door de houtconstructie opgevangen worden. Het uitvoeren van funderingsherstel zou grote gevolgen hebben voor de gemetselde tongewelven onder de Snoge (afb. 118). Doordat de zetting de komende jaren gering is en geen schade aan het gebouw zal opleveren, is ervoor gekozen nu geen funderingsherstel uit te voeren.

Doordat de Snoge een onbeschoten kap heeft is de kans op lekkage groot. We zijn zeer terughoudend te werk gegaan om de unieke historische kapconstructie zo goed mogelijk intact te laten. Op een groot aantal plaatsen hebben we delen van de houten kapconstructies echter moeten vervangen (afb. 119). Vooral op moeilijk bereikbare plaatsen tussen de kap en het gewelfbeschoot en tegen de tongewelven was de conditie van de kapconstructie slecht. De dakdekking is vrijwel ongewijzigd. De onbeschoten kap is gehandhaafd en er is geen folie onder de pannen aangebracht zodat de ventilatie in de kap aanwezig blijft. Een groot deel van de dakpannen moest opnieuw worden gelegd om een betere sluiting en waterdichting te verkrijgen (afb. 120).

Grote problemen waren er bij de zandstenen kroonlijst van de Snoge. Bij een voorgaande restauratie is gebruik gemaakt van een verkeerd verfsysteem. Hierdoor bleek de zandsteen te verzanden. Om dit probleem te verhelpen is de gehele Snoge in de steigers gezet, het natuursteen- en metselwerk gedegegen nagelopen en gerepareerd (afb. 121). De gietijzeren ramen uit 1854 vroegen extra aandacht en behandeling omdat het roestend ijzer een grote bedreiging vormde. Door roest verzesvoudigt ijzer zich in omvang, waardoor metselwerk en glas stukgedrukt waren (afb. 122).

Een ander probleem lag binnen de vocht-huishouding. De Snoge is onverwarmd waardoor de temperatuur en het vochtgehalte zich vertraagd aan het buitenklimaat aanpassen. Hierdoor kan schimmelvorming in het hout en stucwerk van de Snoge ontstaan. De te hoge vochtigheid van de ruimte onder de gemetselde tongewelven legde een extra vochtbelasting op het interieur van de synagoge. Het vochtgehalte in de hechal was te hoog voor de Torarollen en het goudleer. Deze vochtproblematiek stond vermoedelijk in verband met de bij de restauratie van 1991-1993 aangebrachte ventilatieopeningen onder de vloer van de Snoge. Warme vochtige

lucht kwam in aanraking met de koudere gemetselde constructie waardoor de ventilatielucht condenseerde. Door de recent aangelegde ventilatie openingen weer dicht te zetten is de oorspronkelijke vochtbalans hersteld die eeuwenlang goed heeft gefunctioneerd.

117 De gemetselde tongewelven onder de Snoge met de gemetselde voet van de kolom die het gewelf doorsnijdt.

118 De gemetselde tongewelven onder de Snoge waarop de aftekening van de formelen goed te zien is.

119 Balkherstel in de kap van de Snoge.

121 Het uithakken van voegen en oude reparaties aan de zandstenen onderdelen van de balustrade.

120 Het herleggen van de dakpannen op de Snoge. Op de gording is het jaartal 28 september 1788 zichtbaar.

122 Herstel van de gietijzeren ramen van de Snoge.

DE RESTAURATIE

VAN DE BIJGEBOUWEN

De gevels van de bijgebouwen hebben in de loop der tijden diverse veranderingen ondergaan. De van oorsprong open galerijen zijn in de loop der tijd grotendeels dichtgezet. De noordgevel aan de Muiderstraat is in de negentiende eeuw voor een groot deel vervangen. De oorspronkelijke kruiskozijnen in de gevels van de bijgebouwen zijn vervangen door schuiframen en diverse kozijnen zijn bijgeplaatst.

De meest opvallende gevel van de bijgebouwen is zichtbaar aan het Jonas Daniël Meijerplein. Deze gevel is in de loop der tijd vervormd en helt ongeveer dertig centimeter achterwaarts (afb. 123). Dit is curieus omdat gevels in het verleden wel iets naar voren hellend werden gebouwd, maar nooit achteroverhellend. Aan deze gevel zijn op een aantal plaatsen penanten gemetseld die eveneens achterwaarts hellen. Doordat er geen scheurvorming zichtbaar is lijkt het aanneemelijk dat de gebouwen in de loop der eeu-

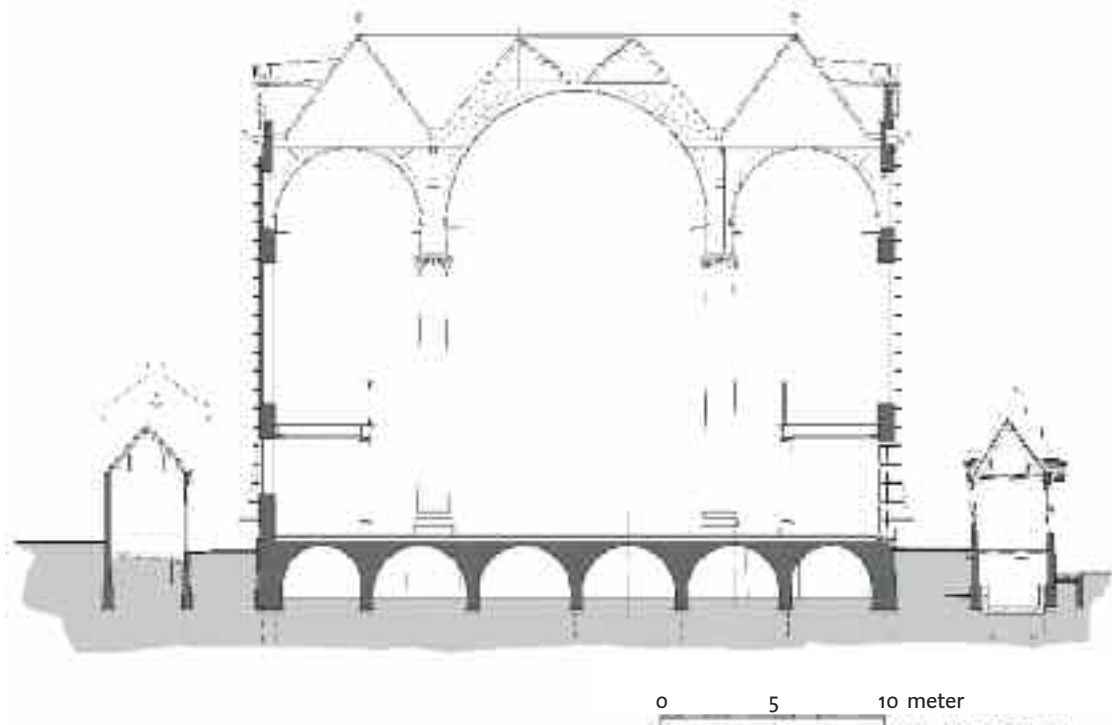
wen in een zeer traag tempo zijn vervormd. Deze vervorming is waarschijnlijk veroorzaakt door een samenspel van factoren. Eén van deze factoren was vermoedelijk het verstenen van de open galerij en het gelijktijdig aanbrengen van een houten vloer ter vervanging van een klinkerbestrating op zand. Het extra gewicht veroorzaakte een verzakking aan de fundering van dit bouwdeel waardoor het als een kaartenhuis scheef is gezakt. Een bijkomende reden kan de zakking van het grondniveau van het voorplein zijn. Het grondniveau van het voorplein is sinds de bouw hoger dan de bestrating aan het Jonas Daniël Meijerplein. Deze verhoging veroorzaakt een extra belasting op de fundering aan de binnenzijde van het bouwdeel (afb. 124). Waarschijnlijk is het voorplein later diverse malen opnieuw opgehoogd, waardoor de fundering aan de binnenplaatszijde langzaam bleef doorzakken.

In de kelder van de zuidvleugel zijn de gemetselde penanten en zijn twee spaarbogen zichtbaar (afb. 125). Het is niet bekend waar-

123 De extreem naar achter hellende gevel aan de zuidzijde van het complex.

124 Dwarsdoorsnede van het complex. Het maatverschil tussen de Snoge en de bijgebouwen is duidelijk zichtbaar. De rechterzijde toont de naar de binnenplaats hellende gevels van de zuidvleugel en het hoogteverschil tussen het binnenterrein en de straat.

125 Funderingsherstel in de zuidvleugel. Aan de linkerkant zijn de dubbele spaarbogen onder de gevel aan de binnenplaats zichtbaar.

om gekozen is voor deze verdubbeling gezien het feit dat slechts één spaarboog noodzakelijk was voor het dicht metselen van de galerij. Alle bijgebouwen hebben een nieuwe fundering gekregen. De eeuwenlang durende vervorming van de scheefgezakte gevel is hierdoor definitief tot stilstand gebracht. De scheefstand is behouden en blijft een markant overblijfsel van een langdurig proces. Tijdens het maken van de kelder stuitten we op een waterkelder, die onder de toegangspoort gesitueerd was. Het bestaan van deze waterkelder was ons tijdens de planvorming niet bekend. Het was niet mogelijk het plan van de nieuwe kelder aan te passen en de waterkelder te sparen (afb. 126).

126 Twee waterreservoirs die tijdens de bouw werden aangetroffen.

ZICHTBAAR MAKEN VAN DE DEPOTS EN KLIMATOLOGISCHE OPLOSSINGEN

Het tonen van de unieke collectie jудаїca aan het publiek is niet alleen een kwestie van tentoonstellen, maar vooral ook van het creëren van een omgeving waarin de kunstvoorwerpen niet achteruit zouden gaan. De aard van de collectie en met name het grote aantal textiele objecten stelt hoge klimatologische eisen aan de ruimte waarin zij wordt opgesteld. De luchtvochtigheid en temperatuur moet zoveel mogelijk stabiel blijven en mag slechts geringe fluctuaties ondergaan. Een aantal wanden van de ondergrondse depots waarin de collectie is ondergebracht is van glazen wanden voorzien. Met het plaatsen van deze transparante wanden werd het mogelijk de collectie zichtbaar te maken voor het publiek en de ontstane binnenruimte klimatologisch optimaal te beheersen. Deze ruimte is ingericht door het bureau Kossmann.deJong (afb. 127-128).

Het interieur van de bibliotheek Ets Haim is tijdens deze restauratie niet gewijzigd. Bij de vorige restauratie is het interieur aangepast aan de hoogwaardige klimaatseisen. De bibliotheek moest tijdens deze restauratie echter wel op de vernieuwde klimaatinstallatie aangesloten worden. In de kapverdieping is ruimte gevonden voor een uitbreiding van de studieruimte ten behoeve van de bibliotheek.

INSTALLATIES, EEN CONFLICT TUSSEN DE HISTORIE EN DE MODERNE TECHNIEK

De moderne installaties die de gewenste luchtvochtigheid en temperatuur in de bibliotheek Ets Haim, de depots en de museale ruimte moesten regelen, hadden een uiterlijk dat in conflict kwam met de historische structuur en de gewenste uitstraling van het synagoge-complex. Het streven was de installaties op een onzichtbare wijze weg te werken is gerealiseerd door de plaats van de installatiekasten zorgvuldig te bepalen en het leiding-

127 De schatten van de Snoge zijn door middel van glazen wanden zichtbaar gemaakt voor het publiek: het textieldepot.

128 Het zilverdepot in het souterrain van de voorgebouwen.

129 Ook in installatieruimten zijn oude details zichtbaar gelaten, zoals blijkt uit het restant van de schouw.

verloop in te passen in de bestaande structuur. Vanaf het eerste moment is de installatie meegenomen in de ontwerpfase. Wij hebben ons laten adviseren door Karel Hubolt die ook primair vanuit het standpunt van het gebouw werkte en installatietechnische overwegingen hieraan probeerde aan te passen. De nieuwe kelder in het souterrain bood plaats aan de volumineuze installatiekasten (afb. 129). Ten behoeve van de koelunits moest een locatie worden gezocht met direct contact tot de buitenlucht. Plaatsing op het dak was uitgesloten, omdat zij het historische beeld zouden

verstoren. We hebben dit opgelost door de koelunits verdiept in het dakvlak te plaatsen. Over de units is een geluidsabsorberend paneel geplaatst, waardoor ze van buitenaf onzichtbaar zijn geworden en het daklandschap niet is ontsierd. We zijn erin geslaagd het historische beeld te behouden en hebben kans gezien geavanceerde apparatuur opvallend binnen de structuur te plaatsen.

BESLUIT

Het is voor ons bureau Rappange & Partners architecten een bijzonder uitdagende opdracht geweest de Portugees-Israëlietische Synagoge in haar monumentale kracht en waarde te bewaken. We hebben de kwaliteit kunnen bewaken door niet alleen de restauratieplannen en het ontwerp te maken, maar ook door de door aannemersbedrijf Konst & Van Polen uitgevoerde werken te begeleiden. Hierdoor kon het op 25 januari 2010 begonnen werk op 20 december 2011 worden opgeleverd en bleef de bouwsom van €5.700.000 binnen het van tevoren gestelde budget. De synagoge is na de restauratie toegankelijker dan voorheen: bezoekers en geïnteresseerden worden door de nieuwe ontsluiting van het gebouw uitgenodigd zich te verdiepen in de joodse cultuur, de geschiedenis van het gebouw en de religieuze gebruiken.

De feestelijke inwijding van de Esnoga in 1675

Mirjam Knotter²²³

“Dits, ’t leerhuys van de Wet, ’t gebedenhuys der Jooden,
Een Boumans Meesterstuck,²²⁴ de eer van ’t nieuwe werck
Aen d’Amstel en het Y; dees Godt geweyde kerck
Vreest geen geweeten – dwang noch pijnningen noch dooden.
Wast eedle Judaesstam en laet u looten bloeyen.
Wat doet de kracht van ’t lant als borgers aenwas groeyen.”²²⁵

Romeyn de Hooghe (1675)

SJABBAT NACHAMOE:

DE INWIJDINGS DAG

Op vrijdag 10 Menachem 5435 (2 Augustus 1675) verzamelde zich tegen vijf uur in de namiddag, bij het ingaan van de sjabbat, een feestelijk geklede menigte in de met ruim 800 kaarsen verlichte Esnoga voor de plechtstatige inwijding van het nieuwe, grote gebedshuis (afb. 130). Een hoogtepunt in de geschiedenis van de Portugees-joodse gemeenschap dat in schrift en beeld werd vereeuwigd en tot op vandaag de dag wordt herdacht.²²⁶ De inwijdingsdatum was zorgvuldig uitgekozen, want het was ingaande Sjabbat Nachamoe, de sjabbat van de vertroosting, de eerste sjabbat die volgt op Tisjnga Beab (TisjaBeav), de negende dag van de joodse maand Ab (Av). Tisjnga Beab is een dag van diepe rouw waarbij de verwoesting van de eerste en tweede Tempel van Jeruzalem en de ballingschap van het joodse volk wordt herdacht. Na deze dag – die joodse gemeenschappen over de hele wereld ieder jaar gedenken met een vastendag waarbij in enkele gemeenschappen de synagoge geheel in het zwart is gehuld – breekt met Sjabbat Nachamoe een periode van troost aan. De zeven volgende sjabbatdagen wordt na de Toralezing uit de ‘troostprofeet’ Jesaja gelezen, als troost en ter verzekering

dat de Tempel herbouwd zal worden.²²⁷

Nachamoe is het eerste woord van Jesaja, “Troost, troost mijn volk” (Jesaja 40:1). Nog jaarlijks herdenkt de Portugeese gemeente op Sjabbat Nachamoe de inwijding van de Esnoga.²²⁸

DE INWIJDING EN DE MEMORIAS VAN DAVID FRANCO MENDES

De bouw en inwijding van het veelgeroemde gebedshuis, toen de grootste synagoge ter wereld, markeert het hoogtepunt van de gouden eeuw van de Portugees-joodse gemeenschap in de Nederlanden. De inwijding van de synagoge was een gelegenheid waar men vanaf de eerste bouwhandeling in 1671 naar had uitgekeken en kosten noch moeite waren gespaard om uitdrukking te geven aan de grote vreugde. Reeds in maart 1671 had de feestelijke inwijding van de nieuwe Grote Synagoge van de Hoogduitse joden op nog geen steenworp afstand plaatsgevonden en nu was het de beurt van de Portugees-joodse gemeenschap. De bouw van deze twee grote synagogen was beslist opmerkelijk in een tijd waarin katholieken, doopsgezinden en remonstranten zich moesten behelpen met diensten in schuilkerken.

De leden van de joodse gemeenschap wa-

130 Romeyn de Hooghe. Interieur van de Portugese Synagoge te Amsterdam tijdens de inwijding in 1675.

ren zich terdege bewust van de bijzondere positie die zij in de Republiek en in het bijzonder in Amsterdam hadden verworven en vierden hun verworven positie als nieuwe, welkome ingezetenen van de stad. Men er-voer letterlijk hetgeen de bekende rabbijn Menasse ben Israel (1604-1657) in 1642 in zijn feestrede voor stadhouder Frederik Hen-drik en koningin Henriëtte Maria, tijdens hun bezoek aan de oude synagoge had ver-woord: “Want wij en houden niet meer Casti-lien oft Portugael, maer Hollandt voor onse Vaderlant.”²²⁹ Voor dit laatste was er geen groter en tastbaarder symbool dan de feestel-ijke inwijding van de Esnoga in aanwezig-

heid van bijna het voltallige Amsterdamse stadsbestuur. Dit alles niet zonder groot besef aan de kant van de Portugees-joodse gemeenschap van het verlies van de Tempel, de ballingschap van het joodse volk en de verbanning van de Sefardiem van het Iberisch schiereiland en de vervolgingen door de in-quisitie. Want hoe verheugd de Portugees-joodse gemeenschap ook was, de feestelijk-heden vonden plaats “met een ernst passende bij onze staat van ballingschap”, zoals histo-ricus David Franco Mendes (1713-1792) het in zijn *Memorias* omschreef.²³⁰

Deze vertaler, dichter en geschiedschrijver van de Portugees-joodse gemeenschap was in

1767 begonnen aan zijn kroniek over de geschiedenis van de Amsterdamse Sefardische joden tot aan 1772 onder de titel *Memorias do Estabelecimento e Progresso dos Judeos Portuguezes e Espanhoes Nesta Famosa Citade de Amsterdam*. In dit (onvoltooide) manuscript beschrijft Franco Mendes ook de aanloop naar de bouw en de inwijding van de Esnoga in detail.²³¹ Het is niet bekend waarom Franco Mendes dit werk niet voltooide, maar zijn manuscript is in Bibliotheek Ets Haim bewaard gebleven, evenals een ongepubliceerde Nederlandse vertaling uit 1872 van de *Memorias* van de hand van historicus, oudheidkundige en jудаïcaverzamelaar David Henriques de Castro (1826-1898).²³² De laatste was tevens auteur van het veel geciteerde *De Synagoge der Portugees-Israëlitische Gemeente te Amsterdam* uit 1875 dat in 1950 ter gelegenheid van het 275-jarig bestaan van de Esnoga onder redactie van Jaap Meijer, toenmalig bibliothecaris van Ets Haim, in herdruk verscheen.²³³

Alhoewel Franco Mendes in zijn *Memorias* de inwijding van de Esnoga bijna honderd jaar na dato beschrijft, doet hij dit alsof hij zelf aanwezig was. Zo vertelt hij hoe in de namiddag de nieuwe Esnoga volstroomde met genodigden, waaronder de burgemeesteren en schepenen van Amsterdam: “allen waren gekleed in feestgewaad en legden een onuitsprekelijke vreugde, doch tevens ernst aan den dag.”²³⁴ We lezen hoe in alle koperen kronen en kandelaars de lichten waren ontstoken en in de nieuwe mahamad een groep uitverkorenen zich had verzameld om de Torarollen in een feestelijke processie via de voorhof en de zijingang aan de zuidzijde het nieuwe heiligdom in te brengen. Voorop liep één van de initiatiefnemers tot de bouw, chacham Isaac Aboab da Fonseca (1605-1693) met de eerste Torarol, gevolgd door de bestuurders van de genootschappen Ets Haim en Bikkoer Choliem, gevolgd door de ‘velhos’, de ouderlingen van de gemeente, ieder voorafgegaan door een daartoe aangewezen gemeentelid met een brandende waskaars of fakkel.²³⁵ In

dit feestelijke geheel maakten zij in processie drie rondes door de synagoge met de in zilver- en goudbrokaten mantels gehulde Torarollen, getooid met vergulde en zilveren siertorens en kronen. (afb. 131) De senior chazan Jozef Cohen Faro (ca. 1606-1681) sprak namens de gemeente het ‘Sjehechejanoe’ uit (letterlijk: Die ons heeft doen leven), een bijna 2000 jaar oud dankgebed dat onder meer wordt uitgesproken als men een huis betreft of voor bewoning heeft gekocht of gebouwd.²³⁶ Zijn collega voorzanger Imanuel Abenatar Mello reciteerde vervolgens het ‘haNoten Tesjoenga’, het gebed voor de overheid en het stadsbestuur dat tot op vandaag iedere sjabbat, feestdagen en bij koninklijk bezoek wordt uitgesproken.²³⁷ Onder zang van het ‘Jimloch’ – het gebed dat men zingt voor de Torarol naar de hechal wordt teruggebracht – en het ‘Mizmor-le-David’ – Psalm 29, een psalm van David over de almacht van de Eeuwige – werden vervolgens de Torarollen in de schitterend bewerkte hechal van palissanderhout geplaatst (afb. 132). Hierop

131 De Torarollen van de gemeente werden op de eerste inwijdingsavond na drie omgangen in de hechal geplaatst (detail van vorige afbeelding).

132 De plaatsing van de Torarollen in de hechal (detail van afb. 130).

volgden psalmen en andere geestelijke gezangen en de gebeden voor het ingaan van de sjabbat. Met deze feestelijke eerste dienst begon de inwijding van de Esnoga, die in navolging van de inwijding van de Tempel van Jeruzalem maar liefst acht dagen duurde. Een historische gebeurtenis die tot op vandaag de dag van grote betekenis is.

DE INWIJDINGSPREKEN EN HUN BETEKENIS

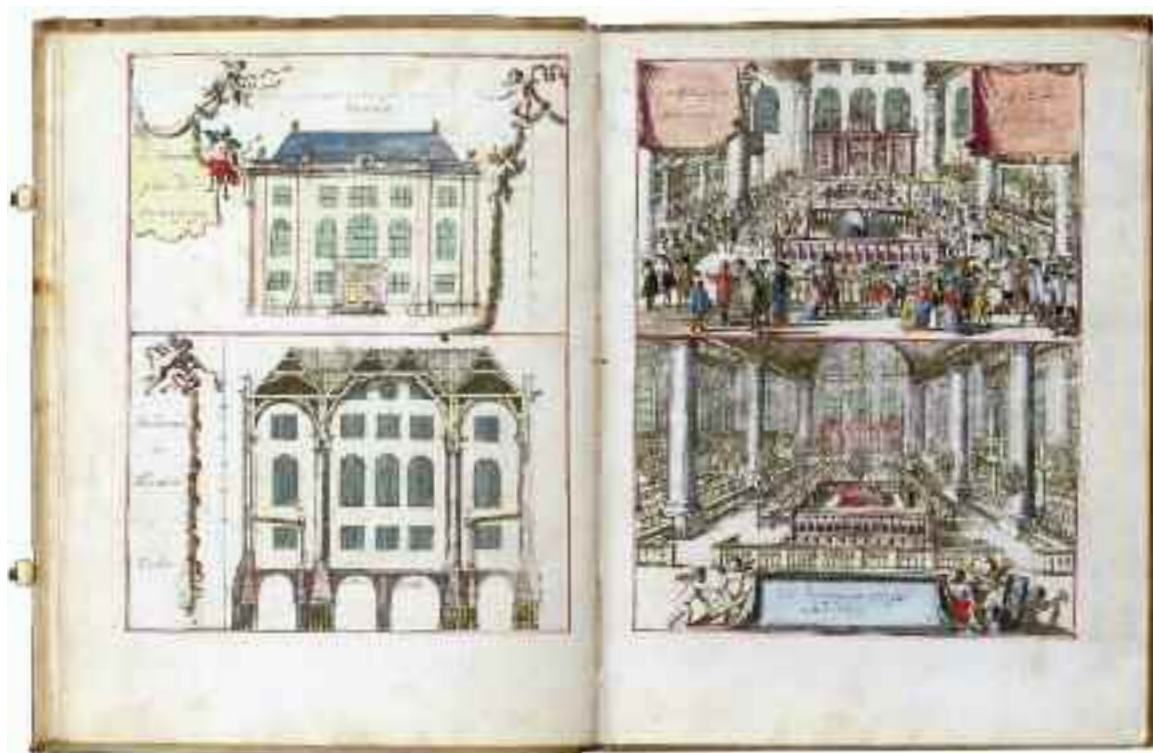
Het besef dat de bouw van de synagoge een gebeurtenis van groot historisch belang was, leidde ertoe dat kosten noch moeite gespaard werden om de inwijdingsfeestelijkheden in beeld en geschrift vast te leggen. Voor de weergave van de feestelijkheden in zijn *Memorias* stonden Franco Mendes diverse bronnen tot zijn beschikking. Als honorair secretaris van de gemeente had Franco Mendes toegang tot de archieven van de Portugese gemeente waaruit hij een verzameling van historische documenten had samengesteld waar hij vaak aan refereert in zijn *Memorias*. Deze in groen vellum gebonden documenten zijn in 1899 voor het laatst vermeld in de veilingcatalogus van de bezittingen van David

Henriques de Castro en sindsdien verdwenen.²³⁸ De voornaamste bron van Franco Mendes was het voorwoord op de bundel van Portugese inwijdingspreken, die in 1675 onder de titel *Sermoes que pregaraõ os Doctos Ingenios do K.K. de Talmud Torah, desta Cidade de Amsterdam* was verschenen bij de Sefardische drukker en uitgever David de Castro Tartas (1630-1698) (afb. 133).²³⁹ Het werkje is een toonbeeld van zorg in zijn uitvoering. L. Fuks, oud-bibliothecaris van Ets Haim, omschreef het als een “typografisch juweel, behorend tot de mooie voorbeelden van zeventiende-eeuwse drukkunst in Amsterdam.”²⁴⁰

Deze bundeling van preken is belangrijk voor ons begrip van de betekenis die door de Portugees-joodse geleerden van die tijd aan de Esnoga werd toegekend. De top van wat de Portugees-joodse gemeente aan geleerden had voorgebracht, ijverde zich om met mooie voordrachten en uitleggingen de inwijding van het nieuwe godshuis te vieren en de vreugde te verhogen. De Castro Tartas was

133 Titelpagina van de *Sermoes*, de bundel met inwijdingspreken uit 1675.

134 Romeyn de Hooghe (toeschrijving). De handgekleurde illustraties in de *Sermoes*.

zelf bij de inwijding aanwezig geweest en beschreef de inwijding in zijn voorwoord. Een bijzonder exemplaar van de *Sermoes* met enkele bijgebonden handgeschreven pagina's met een overzicht van de bouwkosten van de Esnoga en handgekleurde illustraties bevindt zich in de bibliotheek Ets Haim (afb. 134).²⁴¹ Na het voorwoord en de opdracht volgen vier pagina's met steeds twee boven elkaar geplaatste illustraties. Ze tonen de teba en de hechal, de plattegrond van het nieuwe gebouwencomplex en een gezicht in vogelvluchtperspectief op het complex met de scholen en open zijgalerijen, een frontaal aanzicht op de voorgevel en een dwarsdoorsnede van het gebouw met de gewelven, het interieur van de synagoge tijdens de inwijding en het lege interieur met de ornamenten.²⁴² De toeschrijving van deze illustraties aan de bekende graveur Romeyn de Hooghe wordt door sommige auteurs betwijfeld, in de *Sermoes* wordt de vervaardiger van de illustraties niet vermeld.²⁴³ De acht prentjes werden eveneens verenigd in een bijzondere éénbladsdruk, omringd door een rand van bloemen, vruch-

ten en korenaren, die symbool staan voor de groei en bloei van de joodse gemeenschap (afb. 44).²⁴⁴

De inwijdingspreken die ons in de *Sermoes* zijn overgeleverd bieden een aardig beeld van de verschillende religieuze uitleggingen en betekenissen die aan het nieuwe gebouw werden gegeven door de rabbijnen en geleerden van de gemeente.²⁴⁵ Iedere preek werd voorafgegaan door een opdracht van de uitgever, gewijd aan een voor de gemeenschap belangrijk individu. De eerste preek werd op sabbat gegeven door de toen reeds 70-jarige chacham Isaac Aboab da Fonseca, één van de belangrijkste initiatiefnemers tot de bouw van de nieuwe synagoge, wiens naam om die reden ook in het Hebreeuwse opschrift boven de ingang van de Esnoga is verwerkt (afb. 49). In zijn preek vergelijkt hij de wonderbaarlijke omstandigheden rond de bouw van de Tempel, met die van de Esnoga. Ook benadrukt hij dat er bij de bouw wellicht de wens bestond om de Eeuwige iets te geven, maar dat dat niet nodig was, omdat zowel de Tempel als de

Esnoga bedoeld waren om in aanwezigheid van de Eeuwige mensen in vreugde bij elkaar te brengen. De erefunctie om de nieuwe hechal te openen voor het uithalen van de Torarollen was gegeven aan parnaas Mozes Curiel, die het kostbare jacarandahout had geschonken. Diverse andere gemeenteleden kregen de eer de Torarol naar de teba te dragen, op te heffen, de haftara voor te dragen en Mozes Pereira was aangewezen om ‘kaddiesj’, uit te spreken.²⁴⁶ Mogelijk was hij de schenker van het antieke kleed dat volgens de overlevering tijdens de inwijding de teba bekleedde (afb. 139).

De tweede preek werd gegeven op zondag door chacham Selomoh de Olivera, die een variatie had gemaakt op het thema van de mens als microkosmos in relatie tot het heelal, hier vertaald naar de synagoge als ‘Mikdasj meat’, klein heiligdom, in relatie tot de Tempel van Salomo, het grote heiligdom. Hij omschrijft de bezoekers van de Esnoga als bloemen – een metafoer die vaker binnen de Sefardische gemeente werd gebruikt (afb. 44) – en spreekt de wens uit dat deze naar de “heilige grond” zullen worden getransplanteerd.²⁴⁷ De derde spreker was Isaac Saruco. Deze geleerde sprak onder meer over de drie pijlers die God met de mensen verbindt en benadrukt van ieder het goddelijke en aardse aspect. De eerste is de Tora (de Wet), spiritueel en hemels in mysterie en aards in de voorschriften. De tweede is de eredienst, waarbij Saruco uitlegt dat de gebeden in de Esnoga als offers moeten worden beschouwd en deze gebeden goddelijk zijn, maar de Esnoga aards. De derde is de liefdadigheid die zowel goddelijk als aards is omdat iedereen haar nodig heeft. Hiernaast benadrukte Saruco dat de Esnoga in haar weelde een uniek fenomeen was in de zeventiende-eeuwse diaspora en sprak de verwachting uit dat dit de laatste in ballingschap gebouwde synagoge zou zijn.²⁴⁸ De vierde spreker, Isaac Nieto, ging vooral in op de kracht van gebed en het belang van de synagoge als plaats voor de gebeden van de gemeente die tot de liefde van God leiden.

De vijfde preek was van Eliyau Lopes.²⁴⁹ Lopes gaat dieper dan de andere rabbijnen in op het gebouw en haar betekenis. Volgens Lopes is de pracht van de Esnoga in twee belangrijke aspecten te ontdekken. De eerste is de opvallende volkomenheid van de Esnoga vanuit de joodse wet, waarbij haar hoogte (het hoger zijn dan de omringende bebouwing) en licht essentieel zijn. Lopes verklaart de benaming Esnoga dan ook als een samenvoeging van de Hebreeuwse woorden ‘esj’ (vuur, het element dat het hoogste reikt) en ‘noga’ (licht), omdat het Huis van God zo helder moet zijn dat er niets anders is dan het licht zelf. Het tweede belangrijke punt volgens Lopes is dat de Esnoga eigenschappen van de Tempel heeft. Lopes baseert dit op de door God verordende dieldeling van de Tempel: het voorhof in de open lucht, het iets intiemere en overdekte Heilige en het Heilige der Heiligen als de meest eerbiedwaardige plaats. Vervolgens legt hij de in de synagoge gebouw bekende verbanden tussen voorhof, de binnenruimte met het reukaltaar-hier gesymboliseerd door de teba vanwaar de Tora wordt gelezen, en vervolgens het Allerheiligste waar de Ark met de Wetstafelen in de Tempel zich bevond, hier gerepresenteerd door de grote kast, hechal, waar de Torarollen worden bewaard. Deze symbolische afspiegeling van de Tempel was volgens Lopes buitengewoon geslaagd bij de Esnoga. Ook stelt hij de maatvoering van de synagoge tegenover die van de Tempel: “De proporties van dit gebouw overschrijden de perfectie van een Esnoga [d.w.z. een synagoge], het is vergelijkbaar met die van een Tempel.”²⁵⁰ Het minime verschil in deze proporties verklaarde Lopes als de mysterieuze wijsheid van God, zodat geen enkel gebouw exact gelijk is aan de Heilige Tempel van Jeruzalem.

De zesde (en langste) preek was van Isaac Vellozino, toen slechts 21-22 jaar oud. Hij deelde de gemeente in vier categorieën in van arm tot rijk, die alle meehielpen het gebouw te realiseren. Ook ging hij in op het verhaal uit de Midrasj dat de Eeuwige meerdere

werelden verwierp voordat Hij de huidige koos, zoals de Portugese gemeente de drie vroegere Amsterdamse synagogen verwierp om tot de huidige, perfecte synagoge te komen.²⁵¹

De zevende en laatste preek van de toen 25-jarige David Sarphati de Pina ging in op de historische tegenstelling tussen religie en politiek, die door de mahamad geslecht zou zijn. Tegenstanders van de bouw van de Esnoga vergelijkt hij met de lasteraars van Mozes.²⁵² Met deze preek kwam een eind aan de inwijdingsweek van erudiete preken waarvan de inhoud dankzij de *Sermoes van De Castro Tartas* voor latere generaties bewaard is gebleven.

DE INWIJDINGSPRENT: ROMEYN DE HOOGHE EN MOZES CURIEL

Naast historische beschrijvingen en documenten zal Franco Mendes' beschrijving van de inwijdingsfeestelijkheden gevoed zijn door de beeldende weergave van de inwijding door de bekende graveur Romeyn de Hooghe. Deze grote inwijdingsprent met het opschrift "De Tempel der Jooden tot Amsterdam" stamt uit 1675 en is in diverse uitgaven verschenen (afb. 130)²⁵³ Naast de papieren uitgave werd de prent in een zeer beperkte oplage op witte zijde gedrukt en volgens overlevering in 1675 exclusief aan de leden van de bouwcommissie geschonken; een uniek exemplaar werd in 1982 aan het Joods Historisch Museum nagelaten door de familie Mendes da Costa (afb. 135).²⁵⁴ Ook waren er exemplaren op blauwe zijde gedrukt, wat zo mogelijk nog kostbaarder was.²⁵⁵

De keuze voor deze niet-joodse kunstenaar was niet toevallig. Zijn band met leden van de gemeenschap dateert al van voor 1668, het jaar waarin hij een grote tekening van een besnijdenis in het huis van een Portugees-joodse familie vervaardigde en hierin duidelijk een aantal leden van de Portugees-joodse gemeenschap lijkt te portretteren.²⁵⁶ Verschillende onderzoekers hebben gepoogd de familie te identificeren, waarbij ook de naam van Mozes Curiel, agent van de koning van Portugal en bestuurder van de Portugees-joodse gemeente ten tijde van de inrichting genoemd wordt.²⁵⁷ Dezelfde Curiel was één van de vier eerste steenleggers van de Esnoga en in het voorwoord op de *Sermoes* beschrijft De Castro Tartas dat de hechal en teba waren geschonken "door de hele nobele heer Mozes Curiël, met zo veel generositeit, dat hij [tijdens de inwijding] ieders applaus ontving, het werk bijna naar hem vernoemend."²⁵⁸ Ook komen we Curiel onder zijn alias Jeronimo Nunes da Costa tegen in een door uitgever Pieter Persoy aan hem opgedragen werk met illustraties van de Tempel van Salomo, dat van de hand van De Hooghe was en deel uitmaakte van het werk van de Tempelreconstructies door rabbijn Jacob Jehuda Leon.²⁵⁹ Gezien alle

135 Romeyn de Hooghe. De speciale afdruk van de inwijdingsprent op zijde voor leden van de bouwcommissie (1675).

136 Romeyn de Hooghe.
 "Hof van den Ed. Heer
 D' Acoste", tegenwoordig
 Nieuwe Herengracht 49
 (ca. 1695).

137 Romeyn de Hooghe.
 "T Profil van de Kerk"
 (na 1675).

banden ligt het voor de hand dat De Hooghe via Curiel is aangetrokken om de inwijding op de etsplaat te vereeuwigen. Deze banden zijn van lange duur geweest want rond 1695 verbeeldde De Hooghe in een serie 'joodse' prenten ook het woonhuis van Curiel met het opschrift "Hof van den Ed. Heer D'Acoste"; mo-

gelijk is het Curiel zelf die op de stoep van zijn grachtenpand staat (afb. 136).²⁶⁰

De Hooghes inwijdingsprent is niet alleen een nauwkeurige uitbeelding van de feestelijkheden, maar tevens een expliciete verbeelding van de krachten die de bouw van de Esnoga mogelijk hadden gemaakt. Het interieur van de synagoge wordt overkoepeld door een zinnebeeldige voorstelling die de banden tussen de joodse gemeenschap, de stad Amsterdam en de Republiek weerspiegelt. Rechts zien we de Verenigde Provinciën (met sjerp en de zeven wapenschilden), de Amsterdamse Stedenmaagd (met de drie Andreaskruisen) en links de joodse gemeenschap, gesymboliseerd door de vrouwelijke figuur van de Synagoge met de stenen Wetstafelen en de hogepriester Aäron met een geopende Torarol (afb. 130).²⁶¹ Het Latijnse onderschrift "Libertas conscientiae incrementum reipublicae" (Vrijheid van geweten, de groeikracht van de Republiek) verwoordt het gedeelde belang van deze banden. Als eerbetoon aan al diegenen die zich voor de verwezenlijking van de Esnoga hadden ingezet, tonen de medaillons aan weerszijden van de voorstelling de namen van de parnasiem (bestuurders), de leden van de bouwcommissie

en de financiële commissie, de regenten en van diegenen die erefuncties tijdens de inwijding vervulden. Er werden verschillende varianten op deze prent vervaardigd, zo bevatten enkele op papier gedrukte exemplaren onderschriften met een korte, lovende beschrijving van de synagoge in het Nederlands, Spaans en Frans, benevens vijf gesigeneerde gedichten in Nederlands, Spaans, Hebreeuws, Latijn en Frans waarin de Esnoga en de stad Amsterdam geprezen worden, onder meer van de hand van de dichter en schrijver Daniel Levi de Barrios. Hiernaast vervaardigde De Hooghe nog een prent van het exterieur van de Esnoga met geopende poorten en toestromende bezoekers, onder de titel “T Profil van de Kerk”, voorzien van een legenda en een inzet met de plattegrond van het gebouwencomplex (afb. 137).²⁶²

GEDICHTEN EN MUZIKALE OMLIJSTING

Veelzeggend voor de directe betrokkenheid van De Hooghe bij de Esnoga, haar bezoekers en de feestelijke inwijding van het gebouw is dat hij ook gedichten over de inwijding heeft geschreven waarin hij de betekenis van de zinnebeeldige voorstelling boven zijn inwijdingsprent verklaart:

“De tyrannie der inquisiteurs woedt tegen al de uwen, o Juda, met schatting, vuur en zwaard, en niet is het genoeg dat gij u schuil houdt. Geen enkele veiligheid kent ge aan de oevers van de Seine of aan de oevers van de Taag. Wijzer is de stad aan de Amstel: zij erkent en koestert openlijk uw synagogen binnen haar muren.”²⁶³

De inwijding werd muzikaal omlijst door een koor en door ingehuurde muzikanten. In de financiële boekhouding van de gemeente zien we dat via (wederom) parnaas Mozes Curiel een bedrag van f 37-16 wordt afgerekend van kosten voor “los tanedorez flamen-cos” die op de eerste dag van de inwijding muziek in de Esnoga maakten.²⁶⁴ De compo-

nist van de muziek voor de inwijding was Salomo van Raphael Senior Coronel. Noch bij De Barrios, noch bij Franco Mendes wordt zijn naam aangetroffen. Maar hoe belangrijk deze taak in zijn leven is geweest, blijkt wel uit het feit dat op zijn grafsteen op de Portugees-joodse begraafplaats Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel vermeld staat dat hij de muziek gemaakt had die tijdens de inwijding werd uitgevoerd.²⁶⁵

Niet alleen De Hooghe had zich door de bijzondere gelegenheid tot dichtregels laten inspireren. In zijn *Memorias* beschrijft Franco Mendes hoe het door instrumenten begeleide koor “eene zeer fraaye en aangename melodie” aanhief toen de processie met de feestelijk aangeklede Torarollen de synagoge binnenkwam. En hij vervolgt: “Het gedicht was door den chacham vervaardigd en zo verheven van inhoud en vorm dat het onwillekeurig de ziel verhief.”²⁶⁶ Franco Mendes refereert hier aan het gedicht Chesjki Chizki (Hebt zin en weest sterk), geschreven door opperrabbijn Isaac Aboab da Fonseca, die

138 Firma J.D.J. Teixeira de Mattos en Zoon. De linker gedenksteen uit 1875 met de namen van de bouwcommissie en Elias Bouman.

139 Dit tebakleed is volgens de overlevering bij de inwijding van de Esnoga gebruikt.

diverse Hebreeuwse gedichten ter gelegenheid van de inwijding vervaardigde.²⁶⁷ De huidige bekende melodie werd in de achttiende eeuw door componist Abraham de Casseres (c. 1690-1744) gecomponeerd en wordt op belangrijke gelegenheden en bij de herdenking van de inwijding, nog altijd door het Portugees-joodse mannenkoor Santo Servizio gezongen.

De prenten, documenten en geschriften waarin de gemeente de omstandigheden rond de bouw en de feestelijkheden rond de inwijding vastlegden, droegen bij aan het besef van de latere generaties met welke inspanning de bouw van dit gebedshuis mogelijk was gemaakt. In 1875 werd het 200-jarig bestaan uitbundig gevierd en de schenking van een gemeenschappelijk gedenkteken werd in werk gezet door de feestcommissie. De keuze viel op de plaatsing van gedenksteden aan weerszijden van de hechal. In

de twee stenen van Carrara-marmer, gevat in lijstwerk van Napoleon-rosé marmer, zijn vergulde inscripties aangebracht (afb. 138).²⁶⁸

Nog jaarlijks wordt de inwijding van de Esnoga op Sjabbat Nachamoe tijdens een speciale dienst herdacht. De teba werd tot in de jaren negentig van de vorige eeuw nog jaarlijks gedekt met het bijzondere inwijdingskleed, dat volgens de overlevering de teba gedurende de inwijding had gesierd en tot in de jaren negentig van de vorige eeuw nog jaarlijks werd gebruikt (afb. 139).²⁶⁹ Het uiterst fragiele kleed wordt nu nog slechts ééns in de 25 jaar op hele bijzondere gelegenheden uit de depots gehaald: zo was het afgelopen 20 december 2011 bij de herinwijding van de gerestaureerde Esnoga in de nieuw gebouwde schatkamers in de gewelven onder de bijgebouwen te zien als waardige herinnering aan de inwijding in 1675.

De Esnoga en de snogeiros: functie en inrichting van de synagoge en haar bijgebouwen

Mirjam Knotter en Eloy Koldewey²⁷⁰

In de petitie die chacham Isaac Aboab da Fonseca (1605-1693) op 16 november 1670 bij de bestuurders van de Portugees-joodse gemeente indiende, verzocht hij – en met hem een aanzienlijk aantal gemeenteleden – om een synagoge van toereikend formaat “voor allen om gezamenlijk de goddelijke majesteit om vergeving van onze zonden te kunnen bidden.”²⁷¹

Aboab verzocht om te voorzien in een adequaat gebedshuis (‘beet tefila’) zodat de eerste en belangrijkste functie van een synagoge, het gebed, naar behoren kon plaatsvinden. De dagelijkse gebeden behoren immers tot de verplichtingen van het religieuze jodendom. Sommige kunnen alleen bij een quorum van tien in religieus opzicht volwassen mannen worden verricht. Volgens de traditie heeft het gemeenschappelijke gebed meer waarde dan het individuele gebed. De tweede functie is huis van samenkomst (‘beet haknesset’). In Bijbelse tijden kwam men al bijeen voor

publieke lezing uit de Tora waaruit zich later de eredienst in de synagoge ontwikkelde. De derde functie is leerhuis (‘beet midrasj’), want naast gebed en gezamenlijke lezing is de studie van de Tora, de Tenach en de commentaren een levenstaak in het jodendom. Hiernaast zijn er enkele andere essentiële voorzieningen voor de joodse gemeenschap, die, in een ideale situatie bij de synagoge worden gerealiseerd: zoals rituele baden, scholen en ruimten voor religieuze, secretariële en sociale functies rondom geboorte, huwelijk en overlijden. Met de bouw van de nieuwe, grote Esnoga gebruikte de Portugees-joodse gemeente de kans om een aantal van deze functies van de synagoge en de joodse gemeenschap in één gebouwencomplex onder te brengen.

DE INDELING VAN HET INTERIEUR

Na het verlies van de Tempel van Jeruzalem in het jaar 70 en de ballingschap van het joodse volk werd de synagoge de plaats van samenkomst en gebed en een afspiegeling van de Tempel en de Tempeldienst. Deze functie is symbolisch in het interieur gerepresenteerd, evenals de herinnering aan de verwoesting van de Tempel. Deze is in iedere synagoge aanwezig in de vorm van een onvolkomenheid in het gebouw, het ‘zecher lechoerban’ dat letterlijk herinnering aan de verwoesting betekent. De vroege rabbijnen hadden als teken van rouw over het verlies van de Tempel ingesteld dat in ieder nieuw gebouwd huis iets onaf gelaten moest worden, zoals een stukje pleisterwerk. In de Esnoga is dit teken aangebracht in de vorm van een onafgewerkt stukje in de balk onder de rechter damesgalerij (afb. 140).

140 Het zecher lechoerban: in elke synagoge herinnert een onvolkomenheid aan de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem.

141 Het interieur van de snoge bij kaarslicht met de hechal aan de oostzijde en de teba aan de andere zijde.

De symbolische afspiegeling van de Tempeldienst in het interieur van de synagoge komt onder meer tot uitdrukking in de Hebreeuwse benaming en functie van de hechal (ark) en de teba (verhoging voor lezing van de Tora), de twee belangrijkste inrichtingselementen van de synagoge waartussen zich de eredienst beweegt. In Bijbels Hebreeuws betekent hechal letterlijk paleis of tempel. Deze bewaarplaats voor de Torarollen bevindt zich in de wand van de synagoge die op Jeruzalem is gericht. In de synagoge representeert de hechal de Bijbelse ‘aron hakodesj’, de heilige ark waarin de stenen Wetstafelen bewaard werden in de Tabernakel en later in het Heilige der Heiligen van de Tempel. De teba (bij Hoogduitse synagogen de biema genoemd) is het podium vanwaar de dienst wordt geleid en waar de Tora wordt gelezen.

In Bijbels Hebreeuws wordt het woord teba gebruikt voor zowel een paleis als voor de Ark van Noach. De Hoogduitse benaming van deze verhoging, biema, betekent in Bijbels Hebreeuws cultische verhoging of offerplaats. De teba symboliseert dan ook de offerplaats uit de Tabernakel en Tempel.

Het interieur van de Esnoga (afb. 141) is naar Sefardisch gebruik ingedeeld, wat inhoudt dat de teba zich aan het uiteinde van de ruimte bevindt in plaats van in het midden zoals gebruikelijk is in Hoogduitse synagogen. Hiertussen is het bankenplan opgezet in twee lengteassen waardoor de synagogebezoeker nooit met de rug naar de hechal of teba gekeerd zit. Deze indeling ontstond in navolging van het zestiende-eeuwse commentaar *Kesef Misjna* van Jozef Caro (1488-1575) op de eerdere voorschriften van de jood-

se wetsgeleerde Maimonides (1153-1204) die uitging van een centrale teba. Caro stelt echter dat de teba waar dan ook in de ruimte geplaatst kan worden. Dit deed hij om redenen van praktische aard in de periode van ballingschap van de Iberische joden waarbij op nieuwe locaties met ruimte geschipperd moest worden om kleine ruimtes als synagoge in te delen. Een plaatsing aan de westzijde was veelal de beste oplossing, een traditie die in West-Sefardische kringen werd nagevolgd zoals in synagogen in Italië en de Provence.²⁷² Dit was ook de indeling die in de vroegste Amsterdamse Sefardische synagogen werd toegepast en gehandhaafd bleef toen ruimtegebrek geen rol speelde. Ook bij latere Sefardische synagogen in Den Haag, Curaçao en Londen is deze indeling aangehouden.

DE HECHAL VAN MOZES CURIEL

De imposante hechal van de Esnoga neemt nagenoeg de gehele onderzone van de oostwand van het middenschip in beslag; het meubel is ongeveer 11,20 meter breed, 2,50 meter diep en ruim 8 meter hoog (afb. 142). De hechal heeft de klassieke vorm van een tempel met frontons die de drie 'kronen der wet' dragen. Deze kronen verwijzen naar de kronen waarmee Israël is gekroond: "Drie kronen zijn er: de kroon van de Tora (Keter Tora), de kroon van het priesterschap (Keter Kehoena) en de kroon van het koningschap (Keter Malchoet)."²⁷³ De kroon in het midden draagt de hebreeuwse tekst "Kroon van de Tora", de kronen aan weerszijden respectievelijk "Gedenk de leer van Mozes mijn knecht" en "die ik hem op Horeb heb geboden" (links en rechts). Deze teksten zijn afkomstig uit Maleachi 3:22 en verwijzen naar de navolging van de Tora.

Het verhoogde middendeel met de zuilen en pilasters met Korintische kapitelen waarop het gebogen fronton rust, overhuift de twee imposante, door bloemfestoenen omhulde rechthoekige Wetstafelen met de (oorspronkelijk) vergulde Hebreeuwse letters van de verkorte versie van de Tien Geboden

(afb. 52).²⁷⁴ Dit is een vroege toepassing van de Wetstafelen met de Hebreeuwse (verkorte) tekst van de tien geboden op een hechal, hetgeen later gemeengoed is geworden. Mogelijk hebben enkele Italiaans-Sefardische hechalot hiervoor als inspiratie gediend, zoals die in de synagoge te Urbino uit 1551 waarvan de binnenkant van de deuren in 1622/23 zijn voorzien van de Wetstafelen met de Tien Geboden.²⁷⁵ De Wetstafelen verwijzen naar de eerste en belangrijkste functie van de hechal als bewaarplaats van de Tora. Door deze functie is de hechal een heilig object dat met veel respect wordt behandeld. Bij de afbraak van een Sefardische synagoge werd de hechal ontmanteld en in delen bewaard voor hergebruik in een andere synagoge, of begraven op de joodse begraafplaats, zoals de traditie is met heilige voorwerpen die uit gebruik worden genomen.

De Torarollen staan opgesteld achter de vijf grote deuren van de hechal. Deze perkamenten Wetsrollen, bevestigd aan staven met houten of zilveren handvaten ('atsee chajiem') (letterlijk: levensbomen) zijn gehuld in kostbare textiele mantels en bekroond met zilveren ornamenten. De Torarollen zijn rechtop opgesteld op een met rood fluweel beklede steunconstructie en geplaatst in met fluweel beklede ronde houten schijven.²⁷⁶ Bij het openen van de hechal is het gebruik dat alle gemeenteleden opstaan en zich in de richting van de hechal keren. Ook bij diverse andere gelegenheden wordt de hechal symbolisch geopend, zoals bij het in de Esnoga wekelijks uitgesproken gebed voor het koninklijk huis. In vroegere tijden gebeurde dit tevens bij het uitspreken van de 'cherem', de banvloek over gemeenteleden die buiten de wetten van de gemeenschap waren getreden, of bij de overdracht van de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de hechal bij de aanstelling van een nieuwe chazan.²⁷⁷ Ook gebeurde dit bij andere bijzondere momenten, zoals bij de benoeming van Willem Karel Hendrik Friso tot stadhouder in 1747,²⁷⁸ of bij zorgelijke situaties, zoals in

142 De monumentale palissanderhouten hechal uit 1675 is één van de grootste in zijn soort.

1728 bij de ziekte van chacham Salomon Aelyon (ca. 1664-1728) waarbij de vijf deuren werden geopend en de volledige gemeente het gebed voor de zieke uitsprak.²⁷⁹

De hechal bestaat uit een eikenhouten kern die geheel met palissander is gefineerd; enkele onderdelen zoals de kapitelen, de basementen en het snijwerk zijn in massief palissander uitgevoerd. Deze Braziliaanse houtsoort, door de Portugezen aangeduid als jacarandahout, was in de zeventiende eeuw bekend als sakkerdaan en tegenwoordig als Rio palissander. Schenker hiervan was de parnaas, koopman en consul Mozes Curiel, alias Jeronimo Nunes da Costa.²⁸⁰ Curiel had een monopoliepositie in de Nederlanden op de invoer van deze kostbare houtsoort. Dat voor de hechal deze harde houtsoort is gebruikt, één van de meest kostbare houtsoorten die beschikbaar waren,²⁸¹ is niet vreemd. De Sefardische gemeenschap in de Nederlandse Gouden Eeuw kenmerkte zich immers als opdrachtgever door in alle gevallen te kiezen voor het mooiste en het beste dat er

te verkrijgen was. Bovendien waren ook de hechalot van twee van de vroegere Amsterdamse Sefardische synagogen van palissanderhout vervaardigd. De hechal in de synagoge van Beth Israel uit 1620 was ook van jacarandahout gemaakt en had verguld bronzen lijstwerk.²⁸² In de synagoge van de oudste gemeente Beth Jacob, in 1614 ingericht op de verdieping van het huis Antwerpen aan de Houtgracht, het huidige Waterlooplein, stond volgens een notariële acte van 22 januari 1630 een “Groote Casse, van Saradahout met zyn aenkleven, een groote schapraij [teba] van wagenschot.”²⁸³

De meubelmaker en houtsnijder van de hechal zijn helaas onbekend, maar dit moet voor hen een fenomenale opdracht zijn geweest. Dit meubel behoort tot de allerbeste en meest exceptionele ooit in Nederland gemaakt. Het architectonische ontwerp van dit enorme meubel met de zuilen, halfzuilen, pilasters, obelisk en frontons is van hoge kwaliteit en het vakmanschap waarmee het is gemaakt is groot: nu bijna 300 jaar na zijn

ontstaan, verkeert het nog altijd in een bijzonder goede conditie. De kwaliteit van het finerwerk in open boek-patroon met zijn spiegelbeeldige tekening van het hout en de lengte van de gebruikte finerstroken is uitzonderlijk. Om de hoge zuilen en halfzuilen met finer te kunnen bekleden, zijn gebeeldhouwde bloemenkransen toegepast die de overgang tussen de finerstroken verbloemen (afb. 142-143).

De deuren en de wanden van de onderkassen hebben ijzeren platen tussen het houtwerk. Deze zijn al van origine aanwezig vanwege de functie van de hechal als kluis: hier werd het kostbare zilver en textiel van de gemeente opgeborgen. De gepantserde deuren zijn zelfs van dievenklauwen voorzien en

143 Detail van één van de zuilen van de hechal met het gespiegelde finerpatroon en bloemenkrans.

144 Bernard Picart. De Haagse synagoge Beth Jacob. Op het podium voor de hechal staan de kohaniem (de afstammelingen van hogepriester Aäron) zonder schoenen en met bedekt gelaat. Voor de rituele handwassing voorafgaand aan de zegening werden zilveren kannen en schalen gebruikt, waarbij - net als in de Esnoga - het water in een loden bak onder de vloer werd opgevangen.

hebben in de meeste gevallen meerdere sloten met eigen sleutels. Een aantal van deze sloten zijn geplaatst na de diefstal uit de hechal van enkele Tora-ornamenten in april 1775 en een tweede diefstal uit de synagoge in april 1777 waarbij een zilveren kan en enkele kostbare stukken textiel zijn ontvreemd.²⁸⁴ In de zijkasten van de hechal werden vroeger ook de twee chataniembanken bewaard en tot in de jaren negentig van de vorige eeuw dienden de zijkasten en onderkast tevens als opbergplaats voor Toramantels en ander ceremonieel textiel.

Het verhoogde gebied vóór de hechal, de 'doechan', is een gewijde plek, hier afgebakend door een balustrade met acht grote en zes kleinere koperen kandelaars en viertal koperen bollen. Bij de vastendagen Tisjnga Beab (Tisja Beav) en Jom Kipoer was het gebruik de grote kandelaars voor de hechal te verwijderen. Tegenwoordig worden ze op Tisjnga Beab afgedekt met zwarte voiles en worden de kandelaars enkel nog op Kipoer afgenomen en vervangen door grote rechthoekige koperen blokken met pen voor de grote kaarsen die de gehele Kipoer, dus meer dan 24 uur lang, branden. De zware balustrade dateert uit de bouwtijd 1671-1675, maar het podium is vermoedelijk omstreeks 1778 aangepast of misschien zelfs geheel vernieuwd.²⁸⁵ Dit in de constructie aangetroffen jaartal verklaart ook het motief van de 'lopende hond' in de stootborden van de trap, een motief dat in die tijd veel is gebruikt. Vanaf de doechan wordt iedere sjabbat en elke feestdag door de kohaniem, de afstammelingen van de tempelpriester Aaron, de oude priesterzegen over de gemeente uitgesproken, zoals te zien is op een prent van Bernard Picart uit 1725 (afb. 144).

HET GOUDLEER IN DE HECHAL EN LANGS DE WANDEN

Bij opening van de hechal valt direct het schitterende goudleer op dat de binnenzijde bekleedt. De bouwrekeningen bevatten in 1675 een grote post van f 448 voor de aanschaf er-

van, samen met een hoeveelheid goudleer voor de versiering van de wanden bij bijzondere gelegenheden.²⁸⁶ Al dit goudleer werd opmerkelijk genoeg in Antwerpen aangekocht en niet in Amsterdam, waar op dat moment vier succesvolle en elkaar beconcurrerende goudleermakerijen bestonden met een breed aanbod van producten.²⁸⁷ Deze aankoop in Antwerpen zal dan ook verklaard moeten worden uit persoonlijke of zakelijke relaties met de leverancier in die stad.²⁸⁸

Het goudleer dat ter bekleding van de wandlambriserings werd aangeschaft staat omschreven als 184¹/₄ el "Ako doro Pinsel" in de kleuren groen en goud. Op de inwijdingsprent en op enkele andere prenten is dit goudleer zichtbaar (afb. 130). Het werd zowel langs de oostwand aan weerszijden van de hechal aangebracht, als langs de noord- en zuidzijde op de lambrisering boven de wandbanken. Het patroon van dit goudleer is niet exact identificeerbaar, maar het lijkt een groot arabeskenmotief te hebben (afb. 148). Dit goudleer behangsel dat waarschijnlijk circa honderd jaar heeft gediend, is op een onbekend moment door een nieuw goudleer behangsel met een neoclassicistisch patroon vervangen.²⁸⁹ Deze goudleer panelen toonden een tuinvaas met aan weerszijden, voortkomend uit een krul, een hoge vaas met bloemen; het onbeschilderde goudkleurige fond is met handstempeltjes bestempeld (afb. 147).²⁹⁰ Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren deze wandbehangsels in de kluizen van de Kas Associatie opgeborgen. Van hieruit zijn deze helaas door de bezetter afgevoerd en vervolgens bij een brand op 22 maart 1944 in het Institut zur Erforschung der Judenfrage te Frankfurt verloren gegaan.²⁹¹

Het gebruik van goudleer voor de aankleding van het interieur was een oude Sefardische traditie. Uit de oude synagoge te Nice zijn vijf grote goudleerpanelen bekend.²⁹² In de zestiende-eeuwse Spaanse synagoge van Venetië, de zustergemeente van Amsterdam, bleven enkele goudleerfragmenten

145 De geopende hechal met achter de aangeklede Torarollen het rood-gebloemde goudleren behangsel uit 1675.

bewaard.²⁹³ In de vroegste Amsterdamse synagogen waren al schilderijen, textielen en leren behangsels ter versiering van de wanden toegepast.²⁹⁴

Het goudleer dat in 1675 werd aangekocht om de binnenzijde van de hechal te bekleden was van een kostbaarder type dan het goudleer dat voor de wanden was gekocht. Het kostte 27 stuivers per el en was daarmee 4¹/₂ stuiver duurder dan het goudleer langs de wanden. Grote delen van dit goudleer hebben de tand des tijds wel doorstaan. Door het stabiele binnenklimaat van de synagoge en de hechal en doordat het nauwelijks aan daglicht is blootgesteld is het in een uitzonderlijk goede conditie bewaard gebleven. Dit goudleer is om verschillende redenen zeer uniek: behalve de fraaie toestand is het één

146 Het goudleren behangsel uit 1675 met het oorspronkelijke boord aan de bovenzijde.

van de zeer zeldzame bewaard gebleven zeventiende-eeuwse behangsels in ons land en bovendien het enige dat nog op de oorspronkelijke plaats hangt, zelfs met bijbehorende randstukken, de zogeheten boord.²⁹⁵ Beide patronen zijn karakteristiek voor de tijd: een bonte schakering van strooibloemen

147 De oudste interieurfoto van de Snoge, gemaakt ter gelegenheid van de viering van het 200-jarig bestaan in 1875. Duidelijk zichtbaar zijn het eind achttiende-eeuwse goudleren behangsel langs de wanden en het gemeentewapen - de pelikaan met haar drie jongen – boven de hechal. Foto C.L.C. Voskuil.

op de vellen en een doorlopende bladrank met een viertal bloemen op de boord. De uitvoering is bijzonder omdat voor een vlak goudleer is gekozen, terwijl het merendeel van de modieuze patronen op dat moment het zogeheten ‘verheven’ goudleer betrof: goudleer met patronen in reliëf dat zo veel faam heeft gebracht voor de Noord-Nederlandse goudleermakers. Ook de specifieke uitvoering met wolvlak is zeldzaam; het in rode wolvlak uitgevoerde bloemenpatroon tekent zich scherp af tegen het goudkleurige fond dat met behulp van handstempeltjes met verschillende vormen is gedecoreerd. Elk van deze gestempelde vormen heeft een andere lichtweerkaatsing en daardoor een andere glans. Door enkele wijzigingen aan de binnenzijde van de hechal is op verschillende

148 Romeyn de Hooghe. Detail uit de ‘Tempel der Joden in Amsterdam’ (ca. 1695) met de goudleren wandbekleding uit 1675.

plaatsen het zeventiende-eeuwse goudleer aangevuld met hergebruikt vroeg achttiende-eeuws goudleer, waarmee ook beide zijkasten zijn bekleed.²⁹⁶

Ook in het midden van de achttiende eeuw was het nog gebruikelijk een hechal met goudleer te bekleden, zoals blijkt uit de hechal in de wintersynagoge en twee soortgelijke meubelen. Dit wordt bovendien bevestigd door de grote hechal van de Sefardische Bevis Marks synagoge te Londen, die aan de binnenzijde eveneens een midden achttiende-eeuwse goudleren bekleding heeft.²⁹⁷

DE TEBA, LESSENAAR EN CHACHAMBANK

Net als de hechal is ook de teba een gewijde plaats, hier naar gebruik afgebakend door een balustrade. Om deze reden werd ook de teba bij voorkeur na afbraak van een synagoge ontmanteld om te begraven of hergebruikt te worden. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de teba van de gemeente Beth Jacob. Deze werd na de samenvoeging van de drie Amsterdamse Sefardische gemeenten in 1639 samen met de hechal van de synagoge van Neve Sjalom na enige reparaties naar de joodse gemeente Tsur Israel in Brazilië verscheept.²⁹⁸

In de bouwrekeningen van de Esnoga zijn kosten opgenomen voor het maken en aanpassen van de teba.²⁹⁹ Dit impliceert dat de

oudere teba van de synagoge die tot 1675 dienst deed, verplaatst is naar de Snoge en aangepast is aan de nieuwe situatie. Inderdaad werpt de complexe samenstelling van de teba met het podium, de balustrade en beide trappen allerlei vragen op die door hergebruik verklaard zouden kunnen worden. Het hergebruik van de leestafel – waarvoor ook het woord teba wordt gebruikt – is zeer waarschijnlijk: de reeds aanwezige zeer kostbare tebakleden van de gemeente konden dan ook in de nieuwe Esnoga gebruikt worden. Een prent van het interieur van de synagoge aan de Houtgracht geeft een goed beeld van de hergebruikte teba (afb. 9). De oorspronkelijke teba uit de synagoge van 1639 had twee inwendige trapjes in het podium. Het is het aannemelijk dat de huidige, uitwendige trappen van de teba rond 1675 zijn gemaakt. De

trapleuning met zware buikbalusters wijken af van de oorspronkelijke balustrade met haar slanke klassieke zuilen en zijn kenmerkend voor de tijd van de bouw van synagoge (afb. 149). Deze situatie is ook zichtbaar op een prent van Romeyn de Hooghe.

Evenals de hechal is de teba en het podium waarop deze staat met palissander gefineerd. De lessenaar zelf is bovendien met ebenhout afgewerkt, een andere kostbare houtsoort. Hiermee onderscheidt dit meubel zich in rijkdom van alle andere meubelen in de Esnoga, hetgeen nog benadrukt wordt door de zuilen met koperen ringen en Dorische kapitelen op de vier hoeken van zowel de lessenaar als het podium. De lessenaar is een gesloten blokvormig meubel met een licht oplopend bovenblad om het lezen van de Torarollen te faciliteren. De vier zijden van

149 De teba.

de lessenaar hebben panelen met kussens met aan beide lange zijden in het midden een halfronde nisje met schelpmotief. Het meubel wordt afgedekt door een los tebakleed, bevestigd door vier grote koperen knoppen met getordeerde punten op de hoeken. Voor deze tafel is nog een kleine lessenaar aangebracht waar de chacham zijn preek houdt. Het podium wordt omrand door een balustrade, waarbij vier grote kandelaars op de hoeken en de koperen bollen aan weerszijden van beide trappen het belang van de teba benadrukken.

Vanaf de teba wordt de dienst door de chazan geleid. Via het looppad aan de noordzijde worden de Torarollen van de hechal naar de teba gebracht en na afloop van de Toralezing via het looppad aan de zuidzijde teruggebracht. Om die reden heeft de teba twee trappen. Op de teba worden de Toramantels afgenomen en over de grote koperen bollen gehangen. De zilveren siertorens worden op de daarvoor aangebrachte houten staven op de

150 Chacham Salomon Aäron Rodrigues Pereira in ambtsgewaad op de chachambank in 1957.

balustrade gezet. De perkamenten Torarol wordt volgens eeuwenlange traditie uitgerold op de tafel die met één van de kostbare tebakleden van de gemeente is gedekt. De teba had van oudsher ook een publieke functie, namelijk, als de plek waarvandaan belangrijke afkondigingen van besluiten van de mahamad aan de gemeente werden en worden gedaan.³⁰⁰

Tegen de voorzijde van de teba is een klein bankje met lessenaar en kandelaars geplaatst, dit is de zitplaats van de chacham, de opperrabijn van de gemeente (afb. 150). De vormgeving en de uitvoering van de chachambank sluit aan bij de teba, met name door de vormgeving van de hoekzuilen. Achter de teba staat het bankje voor de 'abeliem', de gemeenteleden die in rouw zijn. Het bankje is aan de voorzijde uitklapbaar zodat er – zoals in de joodse traditie gebruikelijk is – lagere zittingen ontstaan opdat de rouwendenden dichtbij de grond kunnen zitten.

DE SYNAGOGEBANKEN

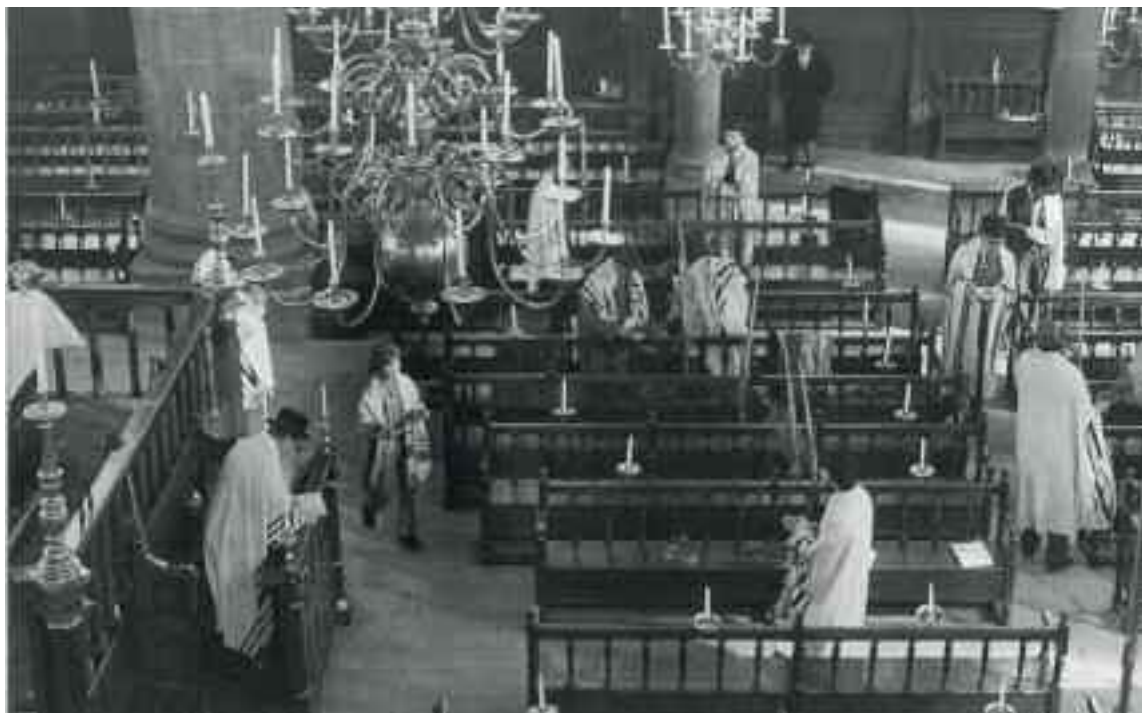
De vele tientallen banken die in de twee lengteassen tussen de hechal en teba staan, konden oorspronkelijk aan 1200 mannen plaats bieden. Er was een strikte plaatsverdeling die nauwgezet door de bestuurders werd bewaakt en nog altijd heeft men vaste zitplaatsen. Volgens de sinds 1660 in Amsterdam woonachtige Spaanse jood Abraham Idaña, alias Gaspar Méndez del Arroyo die in 1686 in een brief de Esnoga uitgebreid beschreef, waren er banken met rugleuningen en laden voor de gehuwde gemeenteleden en gladde banken voor de ongehuwde jongemannen.³⁰¹ De prominente bankrijen tussen de grote zuilen waren volgens besluit van de parnasiem in 1680 strikt voorbehouden aan lidmaten van 50 jaar en ouder en vanaf 1701 mochten hier ook functionarissen van de gemeente zitten.³⁰² De orde werd tijdens de dienst strikt bewaard, zo verboden de parnasiem leden nog langer te blijven staan als ze moesten zitten op koste van f6 boete per overtreding van dit besluit dat vanaf de teba was afgekond-

151 De banken met de afsluitbare bergruimten of gavetas om persoonlijke objecten in op te bergen en waarvoor ieder gemeentelid zijn eigen sleutel heeft.

digd.³⁰³ De zitbanken hebben zoals Idaña hierboven beschreef tevens een bergfunctie: in de afsluitbare opbergruimten ('gavetas') in het zitvlak kan men persoonlijke bezittingen zoals gebedskleden, gebedenboeken en gebedsriemen bewaren (afb. 151). Door de voetregels en de open arm- en rugleuningen ogen deze zwaar uitgevoerde meubelen lichtig. De ruimtelijke werking wordt versterkt door het visuele spel van de gedraaide balusters in de rugleuningen en de zware knoppen op de bovenregels. De hoofdropzet van al deze banken is identiek, maar in detaillering zijn er diverse onderlinge verschillen in lengte, uitvoering en slijtage. De langste banken meten meer dan tien meter. Kleine verschillen in uitvoering zijn er onder meer in de knoppen op de rugleuningen, de balusters en de armlenun-

gen, maar ook zijn er verschillen in hoogte en een sterk uiteenlopende mate van slijtage van de voetregels.³⁰⁴ In de rugleuningen van de banken zitten gaten waarin uitneembare ronde koperen blakers kunnen worden gestoken voor het plaatsen van kaarsen, waarin tijdens het Loofhuttenfeest ook de bundels met palmtakken ('loelabiem') kunnen worden gestoken (afb. 152).

152 Tijdens het Loofhuttenfeest wordt een rondgang gemaakt met plantebundels, de loelabiem. In de openingen voor de blakers worden om en om plantebundels geplaatst.

153 De parnasiembank, ontworpen door architect Elias Bouman, biedt plaats aan de bestuurders van de gemeente, de mahamad.

DE BANKEN VOOR DE PARNASIEM EN REGENTEN

De bestuurders van de gemeente, de mahamad, hebben zoals in de oude synagoge een eigen bank aan de noordzijde. Deze parnasiembank staat recht voor de noordelijke zijingang die nooit heeft gefunctioneerd als toegang (afb. 153). Dit architecturaal vormgegeven, meer dan manshoge meubel is een van de belangrijkste zitmeubelen van de Esnoga. De plaatsing van deze majestueuze parnasiembank gaat terug op de situatie in de vorige synagoge (afb. 9).

De kroonlijst van het hoge rugschot wordt gedragen door pilasters van de Ionische orde die visueel doorlopen in de uitzwenkende steunberen tegen het voorschot van de bank. De driedeling van de bank wordt geaccentueerd door de ronde togen en het snijwerk in de zwikken van het rugschot, de beide zijkanten worden beëindigd door omgekeerde hoornen des overvloeds met muntstukken. De acht kandelaars op het voorschot bena-

drukken de status van hen die in deze bank zitting hebben. Vroeger was dit meubel beschilderd, maar bij de grote restauratie in de jaren 1954-1959 zijn alle kleurlagen verwijderd en is een gedeelte van het binnenwerk vernieuwd.

De mahamad stelt één van de parnasiem aan als parnaas van eredienst en hij is verantwoordelijk voor het verloop van de eredienst in de synagoge, zoals het uitdelen van de erefuncties tijdens de dienst. Hierin wordt hij geassisteerd door de samaas – in vroeger tijden zelfs twee – voor wie de banken bestemd zijn die tegen de parnasiembank staan.

Recht tegenover de imposante bank voor de mahamad werd eens per jaar tijdens Sjaboengot (Sjavoeot, het Wekenfeest en Feest van de Wetgeving) voor de ingang aan de zuidzijde een bank voor de regenten van het seminarium Ets Haim geplaatst ter viering van hun oprichtingsdag op 4 Sivan 5376 (20 mei 1616). Deze bank die tegenwoordig op de verdieping in de achteruitbouw staat, bevat nog het pakket van de oude kleurlagen.

De bank van de mahamad wordt ook gebruikt als zitplaats voor bezoekende hoogwaardigheidsbekleders, zoals burgemeesters en ambassadeurs. In 1768 werd de bank feestelijk aangekleed als zetel voor Prins Willem v van Oranje Nassau en zijn echtgenote prinses Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen tijdens hun bezoek op 30 mei 1768. Franco Mendes, die deze gelegenheid van nabij meemaakte, vermeldt de aankleding van de bank die voorzien werd van purper fluweel met gouden franjes en versierd met een geborduurde letter W tussen twee palmtakken, gedekt door een geborduurde koningskroon en versierd met bloemtakken van linten en koorden van goud. Na de dienst en het gebed voor de overheid en bestuurders werd, aldus Franco Mendes, het prinselijk paar door de parnasiem uitgenodigd de hechal en de canapés (chataniembanken) op het podium voor de hechal te gaan bezichtigen.³⁰⁵

154 Een van de twee notenhouten chataniembanken uit 1741 met in de rugbekleding de signatuur van de tapisseriehandelaar Dessarteaux uit Aubusson.

155 De tweede notenhouten chataniembank uit 1741, uitgevoerd in de zo karakteristieke midden-achttiende-eeuwse rococostijl.

DE CHATANIEMBANKEN EN KALASTOELN

De schenking van deze bijzondere Aubusson canapés vond plaats op 30 september 1741, drie dagen voor aanvang van de feestdag Simchat Tora, waarbij gevierd wordt dat de gehele Tora is uitgelezen en de cyclus van jaarlijkse Toralezingen weer opnieuw begint (afb. 154-155).³⁰⁶ Voor deze feestdag wordt de hechal gevuld met minimaal dertien Torarollen, allen feestelijk aangekleed in brokaten mantels en getooid met zilveren en vergulde kronen en siertorens. Tijdens de dienst worden alle vijf deuren geopend, zoals te zien is op de prent van Bernard Picart uit 1725 (afb. 156). Voor deze gelegenheid worden ieder jaar twee gemeenteleden aangewezen als ‘bruidgommen der wet’ waarbij de ‘chatan Tora’ (bruidegom van de Tora) de laatste passage van de Torarol leest en de ‘chatan beresjiet’ (bruidegom van het begin) het begin van de nieuwe Torarol. Het toegewezen krijgen van deze functie is een bijzondere eer en wordt bij voorkeur toebedeeld aan mensen die eerder dat jaar in het huwelijk zijn getreden. De ban-

ken waren dan ook voor deze speciale dag bedoeld, en wel als zetel voor de bruidgommen gedurende Simchat Tora op het podium voor de hechal. Voor de vrouwen van de bruidgommen der wet worden de twee schitterende vroeg negentiende-eeuwse empire ‘kalastoelen’ op de damesgalerij neergezet, letterlijk bruidsstoelen.³⁰⁷ Het was gebruik dat de

156 Bernard Picart. 'Simcha Tora ou loye pour la Loy': De Bruidgommen der Wet en een parnas voor de geopende hechal met de aangeklede Torarollen.

157 Detail van de rugleuning met het vergezicht waarbij het torenkruis op de kerktoren is uitgehaald.

bruidgommen der wet ter gelegenheid van hun benoeming een schenking aan de synagoge deden, geldelijk of in de vorm van een object, zoals blijkt uit vele schenkingen in het verleden³⁰⁸ De schenking van de Aubusson canapés door een anoniem gemeentelid, drie dagen voor Simchat Tora, zal dan ook mogelijk door één of beide chataniem van dat jaar

gedaan zijn, helaas zijn hun namen onbekend.³⁰⁹

De rococostijl van het houtsnijwerk van deze banken was in 1741 zo modieus dat zij nog niet in Nederland, maar alleen in Frankrijk vervaardigd kunnen zijn.³¹⁰ Bijzonder is dat deze banken bijna direct na hun fabricage demontabel zijn gemaakt. Bij de schenking inbegrepen waren twee speciale kisten om de meubels in gedemonteerde toestand in te bewaren. Dat gebeurde eerst op de vrouwengalerij en in latere jaren ook in de zijkant van de hechal. Doordat deze meubelen de rest van het jaar waren opgeborgen, en in de recente tijd door stofhoezen worden afgedekt, is de originele bekleding ervan in uitzonderlijk goede staat bewaard gebleven. Dit geldt zowel voor de zijden stoffen aan de buitenzijde van de banken, als het tapijtwerk op de zittingen. In het tapijtwerk van één van beide canapés is in de voet van een vaas het signatuur "DESARTEAUX" ingeweven.³¹¹ Dit is de naam van Samuel of Mathieu Dessarteaux, vader en zoon, tapisseriehandelaars uit Aubusson. Vooral nog zijn deze banken

het enige bekende werk van deze belangrijke handelaren met een winkel in Parijs en werkplaatsen in Aubusson en Parijs.³¹² De geweven patronen van beide banken tonen vazen, schalen en korven met natuurgetrouwe bloemen en vruchten, dieren en dorpen. Deze patronen hebben niets te maken met de joodse eredienst en zullen vanwege de schoonheid en kostbaarheid zijn uitgekozen. Eén kleine aanpassing voor het joodse gebruik is er wel gemaakt: op de bank zonder signatuur is het torenkruis op de afgebeelde kerktoren uitgehaald (afb. 157).³¹³ Sinds het bezoek van Willem V in 1790 worden beide banken ook als zetel voor koninklijk bezoek of staatshoofden gebruikt. Gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn de banken door de bezetter naar Duitsland overgebracht en na vele omzwervingen op 4 december 1946 weer op hun oorspronkelijke plaats teruggekeerd.³¹⁴

DE CHOEPA VAN LION MORPURGO
Huwelijken vonden in vroegere tijden niet in de synagoge plaats, maar in speciaal daartoe bestemde lokalen, waaronder de vroegere synagoge aan de Houtgracht. Pas na de Tweede Wereldoorlog trouwde men in de Esnoga en werd voor dit doel een van tropisch hardhout vervaardigde choepa geschonken, die rond 1955 gereed kwam. De schenker hiervan was Lion Morpurgo (1900-1957), antiquair en conservator van het Joods Historisch Museum (afb. 158). De gemeente kocht er zelf vier stoeltjes bij. Bij huwelijken wordt de choepa van de zijkant van Esnoga naar het middenpad verplaatst, prominent voor de hechal. Kleinere huwelijksplechtigheden vinden plaats in de Wintersynagoge, alwaar voor dat doel een baldakijn van textiel opgehangen wordt.

KOPEREN KRONEN, WANDARMEN EN HET NEER TAMIED
De koperen kaarsenkronen werden al in de zeventiende eeuw door bezoekers bewonderd, zoals ook door de eerder genoemde Idaña. Hij schreef over de “zeer grote luchters

van geel koper [...] die zo schitteren dat ze van goud lijken te zijn.”³¹⁵ Nog altijd heeft het schijnsel van de kaarsenkronen en de brandende kaarsen bij avond een effect dat ook door de hedendaagse bezoekers en gebruikers van de Snoga wordt geroemd. In het midden hangen vier enorme bolkronen van drie hoogten, elke hoogte met maar liefst tien armen met kaarsenhouders. De grote kroon direct voor de hechal heeft in een van de onderste armen het ‘neer tamied’, het eeuwig brandende licht (afb. 159). Dit refereert naar het eeuwig brandende licht in de Tabernakel als symbool van de eeuwige aanwezigheid van God. Vanaf de zestiende eeuw behoort dit tot de essentiële onderdelen van elke synagoge.³¹⁶ Het gebruik en de vormgeving van deze lamp voor het eeuwig brandende licht is nergens specifiek voorgeschreven, waardoor deze in allerlei gedaantes voorkomt.³¹⁷ Evenmin is er een vaste plek voorge-

158 De choepa tijdens het huwelijk van Anny Morpurgo, dochter van de schenker Lion Morpurgo, met Henk Wafelman in 1957.

159 De koperen bolkroon direct voor de hechal met het eeuwig licht, het neer tamied.

schreven, maar meestal is het neer tamied bij de hechal en soms bij de ingang te vinden.

Ter weerszijde van deze grote bolkronen hangt een reeks van vier kronen van twee hoogten, elke hoogte met zes armen. Samen met beide reeksen van zeven bolkronen van een enkele hoogte met zes armen onder beide vrouwengalerijen, komt het totale aantal kronen op maar liefst 30 stuks. De grotere kronen van twee en drie hoogten zijn zeer verwant aan de kaarsenkronen zoals die zijn

160 Hans Rogiers (toeschrijving). Een van de kleinere kaarsenkronen afkomstig uit een van de drie oudere Sefardische synagogen. De armen tegen de muur dateren waarschijnlijk van omstreeks 1675.

161 Zandstenen zuil met koperen wandarm uit omstreeks 1675 met bevestigingspunten voor de houten omerborden en rosj chodesj borden.

gemaakt door de befaamde gelijknamige Amsterdamse geelgieters vader en zoon Elias Eliasz. van Vliet (resp. ca. 1607-1652, 1634-1672) die gewoon waren hun kronen te signeren.³¹⁸ Gezien hun nauwe familierelatie met Elias Bouman – resp. oom en neef van de architect – en hun grote faam zal al dit geelgieterswerk zeer waarschijnlijk uit hun gieterij ‘De Gecroonde Kerckkroon’ afkomstig zijn.³¹⁹

Echter enkele van de kleinste kronen hebben afwijkende stammen die op stilistische gronden in de eerste helft van de zeventiende eeuw moeten worden gedateerd.³²⁰ Deze vertonen grote verwantschap met de kronen zoals die door de Amsterdamse gieter Hans Rogiers van Harelbeke (werkzaam vanaf 1598-†1638) zijn vervaardigd.³²¹ Omdat bekend is

dat Rogiers kronen voor de drie oudere Sefardische synagogen heeft geleverd³²² en enkele kronen zijn meegekomen naar het nieuwe gebedshuis, kunnen deze aan Rogiers worden toegeschreven (afb. 160). De armen van deze kronen zullen waarschijnlijk allemaal zijn vernieuwd omstreeks 1676 omdat deze sterk afwijken van die van Rogiers, maar zeer verwant zijn aan de armen van alle andere kaarsenkronen en de 18 losse wandarmen tegen de zuilen en oostwand. De koperen haakjes onder deze wandarmen aan de zuilen en de spijkers erboven dienen om aankondigingsborden op te hangen. De rosj chodesj-borden om het begin van de nieuwe maand aan te duiden en omerborden om aan te duiden hoeveel dagen tussen Pesach en het Wekenfeest zijn verstreken (afb. 161).

De bijgebouwen

DE SCHOLEN (WINTERSYNAGOGES) EN DE ‘SUYVERPLAATSEN’

Al bij de eerste plannen voor de bouw van de synagoge had de bouwcommissie voorstellen gedaan tot het onderbrengen van een aantal functies in de bijgebouwen van de synagoge. Zo had men aanbevolen te voorzien in woningen voor de voorzangers en scholen binnen het gebouwencomplex. In zijn brief uit 1686 beschrijft de eerder genoemde Abraham Idaña eveneens de scholen in de bijgebouwen: “Op die binnenplaats [...] bevinden zich zes scholen, waar men de kinderen vanaf hun vierde jaar Hebreeuws leert lezen, dat wil zeggen in vijf ervan in opklimmende graad, en in de zesde, de zogenaamde Grote School, discussiëren de reeds volleeerde mannen over de geheimenissen van de wet, en zij hebben tot hoofd en leermeester een groot bejaard geleerde die de gesprekken leidt”.³²³

Idaña beschrijft hier de scholen van het seminarium Ets Haim (levensboom) dat voorzag in het (godsdienst)onderwijs van de Sefardische jongens, waarvan de bibliotheek tot op vandaag de dag in het synagoge-com-

plex is gevestigd.³²⁴ Bij de vestiging in de Esnoga kregen de scholen de beschikking over meerdere klaslokalen voor de lagere klassen, ‘medrasim’, en een lokaal voor de hoogste klas, de ‘Grote Medraas’ die kort na de bouw van de Esnoga op de vierde sabbat van 1676 werd ingewijd.³²⁵ Het woord medraas is ontleend aan het Hebreeuwse woord midrasj dat interpretatie betekent; een ‘beet hamidrasj’ is een leerhuis. Er werden leraren aangesteld en iedere leraar kreeg voor zijn klas de beschikking over een handbibliotheek. Op de vrij zeldzame prent ‘De scholen en de suyverplaatsen etc.’ van Romeyn de Hooghe die rond 1695 door Pieter Persoy werd uitgegeven zien we de drukbevolkte binnenplaats met de toegang naar de scholen (afb. 162).

De Grote Medraas was de ruimte die tegenwoordig als Wintersynagoge dienst doet (afb. 163). Langs de wanden hangen nog altijd panelen met de namen van de donateurs van Ets Haim vanaf de oprichting van haar voorganger Talmoed Tora in 1616. De oude eikenhouten banken zijn volgens overlevering afkomstig uit de vroegere synagoge

162 Romeyn de Hooghe.
 'De scholen en de
 suyverplaatsen etc.':
 leerlingen van de scholen
 komen uit de klaslokalen,
 wandelen met boeken in
 de hand of spreken met
 leraren op de binnen-
 plaats van de Esnoga.

163 De medraas (de huidige wintersynagoge) met tegen de wand de naamborden van Ets Haim (1910).

aan de Houtgracht. Zij stonden aanvankelijk aan de westzijde van de Esnoga en werden in 1955 bij de inrichting van de Medraas tot (verwarmde!) Wintersynagoge hiernaartoe overgebracht. Het neer tamied in de Wintersynagoge is volgens overlevering een bij de inrichting van de Wintersynagoge in 1955 gemaakte kopie van het neer tamied in de arm van de voorste zeventiende-eeuwse kaarsenkroon in de Esnoga. De teba werd bijgemaakt volgens de maten van de teba van de Haagse Portugese Synagoge, zodat de gewijde kleden die van de Haagse gemeente naar de Amsterdamse Portugese gemeente waren overgebracht aldaar gebruikt konden worden.

De kleine hechal in de Wintersynagoge is afkomstig van de vereniging Keriat Sefer Tora (Lezen uit de Tora), opgericht in 1828, die gehuisvest was in een lokaal van het Ge-

sticht voor Portugees-Israëlietisch Gehuwde Oude Lieden aan de Muiderstraat.³²⁶ Maar zoals uit het meubel zelf en het opschrift aan de bovenkant blijkt, is de hechal beduidend ouder. In de Hebreeuwse tekst van Exodus 20:1: “Toen sprak God deze woorden” is door middel van accenten op een aantal letters de getalswaarde van het jaartal 5504 (1744) verwerkt. Zonder twijfel is dit de datering van dit notenhout gefineerde meubel dat veel gelijknissen toont met de karakteristieke Nederlandse achttiende-eeuwse kabinetten. De verhoudingen ervan verraden echter dat het geen gewoon kabinet betreft: het is een relatief smal meubel ten opzichte van de hoogte. Deze maatverhouding komt vaker voor en lijkt karakteristiek te zijn voor verenigings- en huisarken.³²⁷ De binnenkant van de bovenkast is bekleed met kostbare goudleervellen met een op dat moment gangbaar patroon en karakteristieke kleurstelling.³²⁸ Dit is ook het geval bij twee soortgelijke meubelen waarvan door de maatverhoudingen, de goudleren binnenbekleding en het ontbreken van planken in de bovenkast verondersteld kan worden dat dit van origine arken zijn geweest, alhoewel ze al jaren niet meer als zodanig in gebruik zijn.³²⁹

DE WASPLAATS, DE RITUELE BADEN EN DE JADRIECH

Het jodendom kent diverse reinheidsvoorschriften in cultische zin, zoals het ritueel wassen van de handen, het onderdompelen van het lichaam in een ritueel bad (mikwa) of de wassing van het lichaam van een overledene ('tahara'). Deze wassingen hebben een gewijd karakter en dienen als verheffing uit het aardse of onreine.³³⁰ Voor de handenwassing was inderdaad ten tijde van de vervaardiging van de prent “een waterback met verscheide kooperen kraanen” geplaatst onder de galerijen op de buitenplaats, zoals we kunnen lezen in Caspar Commelin's in 1693-1694 verschenen *Beschrijvinge van Amsterdam*.³³¹ Deze bevindt zich nog altijd aan de noordzijde onder de galerij (afb. 45).

Het rituele bad of mikwa is een essentieel onderdeel van het joodse leven en de Portugeese gemeente zal zeker – net als de Hoogduitse gemeente dat in de uitbouw aan de voorzijde van de naburige Hoogduitse synagoge had gedaan – voorzien hebben in een mikwa voor haar leden. Het is echter niet bekend waar en of het mikwa van de Portugeese joden zich vroeger binnen de gebouwen bevond of dat men al daarbuiten een voorziening had aangebracht. De enige ons bekende schriftelijke bron hierover is wederom de brief van Idaña uit 1686: “Ook zijn er reinigingsbaden voor de vrouwen wanneer ze gemenstrueerd hebben, waarna ze zich weer bij hun mannen mogen voegen, en dat gebeurt iedere maand. Deze baden staan met verlof van de regenten onder toezicht van weduwen, en die krijgen salaris.”³³² Helaas rept Idaña niet over de precieze locatie van de baden, noch of zij binnen of buiten het gebouwencomplex gelegen waren. In het bouwbesluit uit 1671 komt het mikwa in elk geval niet voor; op een plattegrond uit 1872 staat het mikwa ingetekend in de zuidvleugel aan de oostzijde (afb. 92), terwijl de huidige voorziening op ongeveer dezelfde plaats in hoofdopzet uit 1891 stamt.

Op de voorgrond van de prent van Romeyn de Hooghe zien we twee mannen die een lijkbare de binnenplaats opdragen. De rituele wassing (tahara) van overledenen vond mogelijk in (de kelderruimtes van) de bijgebouwen plaats, waar zich tevens allerhande spullen voor dit doel bevonden als emmers, lakens en mortalhas (lijkwades). Ook was er een ruimte voor de lijkbaren, de baarkleden voor over de kist en de kleding en hoeden van de 'cargadores', de dragers.³³³ De tahara wordt door liefdadige mannen- en vrouwenverenigingen volgens nauwkeurige voorschriften uitgevoerd.³³⁴ In de jaren vijftig werd voor dit doel de 'jadriech', een rouwkamer en tahara-ruimte in de noordelijke bijgebouwen ingericht met een marmeren vloer, een groot marmeren blok voor de baar, voorzieningen voor aan- en afvoer van water en het neer tamied, het eeuwig licht, dat volgens de traditie tot

164 Bernard Picart.
 “Les ACAFOTH ou les sept tours, autour du CERCUEIL” : leden van de Portugese Gemeente maken in het reinigingshuis op de begraafplaats Beth Haim de ‘rodeamentos’, de zeven omgangen rond de baar voorafgaand aan de begrafenis (1723).

aan de begrafenis bij het stoffelijk overschot moet blijven branden. Tegenwoordig vindt de tahara plaats in het gebouw van de vereniging ‘Het Joodse Begrafeniswezen te Amsterdam’ op Ter Kleef en slechts bij zeer hoge uitzondering binnen het gebouwencomplex van de Esnoga.

Blijkens een Portugese inscriptie op de gedenksteen die is ingemetseld in de oostwand van de latere tahararuimte in de bijgebouwen aan de noordzijde, had de mahamad kort na het verschijnen van de prent (afb. 162) een vertrek voor deze broederschap laten inrichten dat op Rosj Hasjana 1697 werd geopend.³³⁵ De overledene werd vervolgens per trekschuit over de Amstel naar de begraafplaats Beth Haim gebracht. In het Rodeamentoshuis (het huidige gebouw dateert uit 1705) vonden de rituele omgangen rond de baar plaats alvorens het lichaam werd begraven.³³⁶ De benaming van het gebouw is ontleend aan het ge-

bruik om vlak voor de begrafenis zeven rituele ommegangen (in het Portugees ‘Rodeamentos’) rond de lijkbaar te maken (afb. 164). Illustratief voor de rituelen rond het overlijden van een hoge functionaris van de gemeente is het in zijn *Memorias* opgetekende verslag door de geschiedschrijver van de gemeente, David Franco Mendes, van de handelingen rondom het overlijden en begraven van chacham Salomon Aelyon op 7 april 1728.³³⁷ Hierin beschrijft Franco Mendes dat de begrafenis van de chacham nog op diezelfde dag zou plaatsvinden, waarna de bestuurders van Ets Haim het lijk van zijn huis naar de Grote Medraas overbrachten, het onder herhaalde gebeden op de studietafel werd gelegd en vervolgens klaagliederen werden gezegd. Daarop werden de grote deuren van de Esnoga geopend en de overledene voor zijn zitplaats gelegd, met de voeten naar de hechal.³³⁸ Na gebeden door chazzan S. Rodrigues Mendes beklom

rabbijn Israel Athias, rabbijn van de tweede Medras, de teba en hield een lijkrede en scheurde een 'kria' (scheur als teken van rouw) in zijn kleding. Vervolgens droeg men het lijk naar de Amstel en werd deze in een in het zwart gehulde trekschuit over de Amstel naar de begraafplaats in Ouderkerk gebracht. Dit terwijl zijn leerlingen en de geleerden van de gemeenten tot aan de aankomst bij de begraafplaats klaagliederen zongen. De boot werd gevolgd door nog zes boten en een stoet van 28 koetsen. Na een lijkrede door chacham Isaac Abendana de Britto en de Rodeamentos, de omgangen rond de baar, werd de chacham begraven, zonder kist, zoals hij zelf had bepaald.³³⁹

DE MAHAMAD

In de zuidwestelijke hoek van het gebouwencomplex is de mahamad, de vergaderzaal van het bestuur van de gemeente gevestigd (afb. 99, 113). Dit is een Talmoedische term die bij Sefardisch-joodse gemeenten wordt gebruikt voor het bestuursorgaan van de gemeente dat bestond uit voornamen leden van de gemeenschap, het college van parnasiem. Hun macht was groot waarbij zij in het verleden de cherem, bij herhaling toepasten om gemeentelieden te dwingen zich aan te passen aan hun besluiten. De bevoegdheden en besluiten van de mahamad betroffen zowel de zaken van de eredienst, als de onderhandeling met het stadsbestuur over zaken die de joodse gemeenschap aanging, als ook de individuele leden en hun gedrag of zelfs over zaken als al te opzichtige kleding.³⁴⁰ Hierbij werd de mahamad ook geleid door groot besef van het uiterlijk vertoon en de indruk die de gemeenschap op de haar omringende stedelingen maakte.

De mahamad is een veelgebruikte vergaderzaal. Hier vindt de wekelijkse kidoesj (samenkomst na de eredienst) op sjabbatmorgen plaats, evenals bijeenkomsten voor het huwelijk, besnijdenissen en andere evenementen. Het interieur is het resultaat van vele verbouwingen en herinrichtingen (afb.

104). De vloer is bedekt met een rood tapijt uit 1975 met het gemeentewapen: de mythische feniks die uit de as herrijst.³⁴¹ Het reliëf boven de spiegel toont het andere wapen van de gemeente: de pelikaan die zichzelf in de borst pikt om haar drie jongen te voeden. Dit is ook het motief dat de rugleuning van de achttiende-eeuwse stoel van de voorzitter van het college van parnasiem bekroont. Zowel de feniks die uit de as herrijst als de pelikaan die zichzelf in de borst pikt om haar drie jongen met haar eigen bloed te voeden, zijn op verschillende momenten in de geschiedenis van de Portugese gemeente als embleem in gebruik geweest. Beide zijn oude, christelijke symbolen zonder joodse connotatie. Dit vormt geen enkele belemmering in de beeldtaal van de Amsterdamse Sefardische joden die gekenmerkt werd door een bijzonder open houding ten opzichte van niet-joodse symboliek, zelfs voor objecten die voor ceremoniële doeleinden in gebruik zijn genomen.³⁴² De feniks komt voor het eerst voor in 1612 als embleem op het Spaanstalig gebedenboek van de tweede Sefardische gemeente Neve Sjalom.³⁴³ De interpretatie van dit symbool als de joodse gemeente die uit de as (de brandstapelen van de Inquisitie) herrijst, is aannemelijk. Mogelijk bleef de feniks als symbool in gebruik tot 1743, het jaar waarin Franco Mendes in zijn *Memorias* melding maakt van een wijziging in het zegel van de gemeente.³⁴⁴ De pelikaan met haar drie jongen staat als het embleem van de gemeente op een priesterkan uit 1780 en op diverse negentiende-eeuwse ceremoniële objecten. Ook is het gebruikt bij de jubilea van de synagoge in 1875 en 1925.³⁴⁵ In de jaren 1930/31 echter verschijnt een uitgave van de Portugees-Israëlietische gemeente onder de titel *De Phoenix*, met op de kaft een voorstelling van de Portugese Synagoge met de Feniks als symbool, ontworpen door Fré Cohen. Voor sommigen was dit embleem passender, zoals J.S. da Silva Rosa het verwoordde: "Het symbool van den Phoenix: de Joodsche Gemeenschap, die na haar ondergang in Spanje en

Portugal op Amsterdams gezegenden bodem als het ware uit haar asch is herrezen, spreekt veel duidelijker dan het Katholieke symbool der Pelikaan.”³⁴⁶ Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog lijkt de feniks definitief als embleem te zijn teruggekeerd, als symbool voor de herrijzenis na de Holocaust.

HET COUTINHOUHUISJE

Onderdeel van de bijgebouwen waren de woningen voor de functionarissen. Idaña noemt in zijn brief uit 1686 “twee woningen waar de voorzangers huizen” op de binnenplaats.³⁴⁷ Ook noemt hij “een Christen, een Hollander, die tot taak heeft de synagoge aan te vegen en schoon te houden, en op de Sabbat en feestdagen de kandelaars aan te steken en te doven, want dan mogen Joden dat niet doen, en die man noemen ze de Casero [opzichter]”.³⁴⁸ Oorspronkelijk waren er twee functionarissen: de samaas van de eredienst die de dienstdoende parnaas eredienst assisteerde en de samaas van de kerk, die als koster belast was met toezicht op de gebouwen. Tegenwoordig is er nog één samaas die zich bezighoudt met het klaarzetten van de gewijde voorwerpen voor de eredienst en tijdens de dienst toezicht houdt op het verloop van de orde.

SLOT

In tegenstelling tot de bijgebouwen die door de eeuwen heen veelvuldig in uiterlijk en functie wijzigden, is het interieur van de Esnoga tot vandaag de dag in nagenoeg ongewijzigde zeventiende-eeuwse staat bewaard gebleven: onverwarmd en enkel verlicht door het schijnsel van vele honderden kaarsen in de geelkoperen kaarsenkronen, kandelaars en wandarmen tegen de zuilen en wanden.

De authenticiteit van deze plek is uniek. Dat is een klein wonder: in de late negentiende en vroege twintigste eeuw zijn serieuze voorstellen gedaan om gasverlichting of elektriciteit in de kaarsenkronen aan te brengen, verwarmingsradiatoren te plaatsen en alle zeventiende-eeuwse zitbanken te vervangen.³⁴⁹ Voor het 250-jarig bestaan van de Snoge in 1925 ontwierp J. de Casseres een preekstoel, maar hiervan werd afgezien na een negatief advies van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.³⁵⁰

Tegenwoordig huisvest de Portugese Synagoge de grootste verzameling zeventiende-eeuwse meubelen van het land. Dat de banken nog bestaan is te danken aan enige gemeenteleden en deskundigen die de vervanging van deze meubelen in 1913 op het laatste moment hebben vrijdeld, ondanks het feit dat de meerderheid van het dagelijks bestuur vóór vernieuwing was. Doorslaggevend was hiervoor de opinie van deskundigen die op verzoek van enkele gemeenteleden waren ingeroepen.³⁵¹ Al eerder, op 1 augustus 1910, had de toenmalige directeur van het Rijksmuseum, B.W.F. van Riemsdijk, in een brief “het grootsche van den aanblik” van het interieur van de Snoge en het belang van de authentieke banken benadrukt. Hij had dringend verzocht om af te zien van plannen tot het plaatsen van nieuwe banken die in zijn woorden “nimmer dat onmiskenbaar karakter van oudheid verkrijgen, de glorie van dezen Synagoge.”³⁵² Maar het feit dat dit unieke interieur uit de Gouden Eeuw nog altijd bestaat, en nog altijd als synagoge wordt gebruikt, is bovenal te danken aan de vele generaties van de Portugees-joodse gemeenschap die dit gebouw al eeuwenlang koesteren.

De ceremoniële kunstschaten van de Esnoga

Mirjam Knotter³⁵³

Al in de vroege joodse bronnen worden de begrippen schoonheid en pracht gebruikt in relatie tot de objecten met een rituele functie.³⁵⁴ De eerste ceremoniële objecten werden gemaakt voor de dienst in de Tabernakel en later in de Tempel, waarbij deze objecten volgens specifieke voorschriften en van hoogwaardige materialen werden uitgevoerd. Voor de ceremoniële objecten uit latere tijden die een rituele functie thuis en in de synagoge vervullen bij de uitvoering van de geboden, gelden veel minder regels met betrekking tot hun vorm of de materialen waarvan zij gemaakt werden, waardoor een enorme variëteit in joodse ceremoniële kunst ontstaan is.

Eén van de eerste indrukken wanneer men de schatkamers van de Esnoga betreedt is de hoge kwaliteit van de daar aanwezige ceremoniële voorwerpen: de objecten weerkaatsen de glans van het verleden van deze gemeenschap die haar grootste bloeiperiode in de Gouden Eeuw beleefde (afb. 128). De omvangrijke collectie van ongeveer 800 voorwerpen omvat topstukken van edelsmeedkunst uit de zeventiende en achttiende eeuw en schitterende textilia. Het geheel getuigt van de welvaart en vele internationale contacten van deze gemeente in haar grootste bloeiperiode.

Ondanks de grote materiële waarde die deze collectie vertegenwoordigt, ligt voor de Portugees-joodse gemeenschap de grootste waarde van de voorwerpen in de vervulling van de ceremoniële functie waarvoor zij door de eeuwen heen door gemeenteleden geschonken werden.³⁵⁵ De collectie is – met uitzondering van de te fragiele stukken – nog altijd actief in gebruik in de synagoge.

De datum en gelegenheid van gebruik werden bij de schenking van de objecten bepaald en vastgelegd door de parnasiem die de objecten in ontvangst namen, zoals bijvoorbeeld bij de schenking van een zilveren Chanoeikalamp (afb. 165) waarover de parnasiem in 1877 noteerden: “Een antiek zilveren Hanuca-Lamp van de dames H. S. en R. Lopes-Salzedo, ter voldoening aan het verlangen van hare tante, wijle mejuffraou. H. I. Lopes-Salzedo, welke donatie is aangenomen, met bepaling, dat deze Lamp op de vier eerste dagen van het Hannucaleest zal worden gebruikt.”³⁵⁶ Dit leidde tot een veelomvattend systeem waarbij door het gehele joodse jaar heen specifieke objecten gebruikt dienen te worden. In vroegere tijden was de voorzanger degene die hierover de verantwoording droeg, evenals over de conditie van de objecten.³⁵⁷ Later nam de samaas deze functie over. Alle gebeden en gebruiken van de Portugese gemeente zijn door de eeuwen heen in diverse handleidingen door voorzangers en kosteren (chazaniem en samasiem) vastgelegd, inclusief aanwijzingen over de te gebruiken ceremoniële objecten en aan de correcte uitvoer werd en wordt groot belang gehecht. Tegenwoordig is nog altijd het ‘seder chazanoet’ (volgorde van de gebeden) van voorzanger Isaac Oëb Brandon van kracht, hetzij in een aan de huidige situatie aangepaste vorm.³⁵⁸ Ook legde Brandon een aparte geïllustreerde handleiding aan voor het gebruik van alle dekkleden voor de teba, waardoor van het merendeel het gebruik en/of de schenker nog bekend is.³⁵⁹ Hoe complex dit systeem was blijkt wel uit de aanwijzingen voor het seferdekje dat als illustratie in Brandons handleiding opge-

165 Isaac van Wijk. Zilveren Chanoekalamp met voorstelling van een man die een Chanoekakandelaar aansteekt (Amsterdam 1770).

nomen en gebruikt moest worden op de sjabbat van het nieuwe maansfeest, tenzij er een bar mitswa was, omdat dan een ander kleedje gebruikt moest worden (afb. 166).³⁶⁰

HIDOER MITSWA: DE VERFRAAIING VAN HET GEBOD

Bij de bewondering van de ceremoniële schatten van de Esnoga is het besef van hun functie essentieel. Hun schoonheid staat ten dienste van hun functie: het object is een instrument om de rituele handelingen zo mooi mogelijk uit te voeren. Dit concept heet ‘hidoer mitswa’ (verfraaiing van het gebod) en

wordt beschreven in de Talmoed.³⁶¹ Rabbijn Ismael, één van de grootste geleerden van de tweede eeuw, vroeg zich af hoe een menselijk wezen de opdracht uit Exodus 15:2 (“Hij is mijn God, hem wil ik eren”) kon vervullen en suggereerde dat de mooiste objecten gebruikt zouden worden bij de uitvoering van de geboden. Ook de verfraaiing en bescherming van de Wet zelf, door de aankleding en versiering van de Torarollen met de mooiste zilveren en textiele voorwerpen, is in navolging van deze opdracht.

De rituele functie van de objecten verlenen deze – net als de hechal en de teba in de synagoge – een gewijde status: het zijn heilige voorwerpen, die na ingebruikname niet meer voor profane doeleinden gebruikt mogen worden.³⁶² Omgekeerd kan een profaan object wel in gebruik genomen worden als cere-

166 Illustratie van een seferdekje, geschonken door A. Teixeira in 1870 uit de handleiding van voorzanger Brandon.

167 De verguld zilveren schaal met bovenin de rand een jachtscène met een wild zwijn (omgeving Lissabon, midden 16de eeuw, diameter 49 cm).

monieel object. Dit was het geval met één van de oudste objecten uit de collectie: de priesterschaal die Sara Cohen de Herrera na het overlijden van haar echtgenoot Abraham mede uit zijn naam tussen 1635 en 1640 aan de vroegere Sefardische gemeente Neve Sjalom schonk (afb. 167).³⁶³ De vergulde schaal met jachtscènes was rond het midden van de zestiende eeuw in Portugal vervaardigd en is waarschijnlijk vandaar door de Cohen de Herrera's mee naar Amsterdam meegekomen. Net als Abraham Cohen de Herrera, die

in Amsterdam terugkeerde naar de religie van zijn joodse voorouders, werd de schaal in Amsterdam joods. Abrahams afstamming van het priestergeslacht uit de tijden van de Tempel van Jeruzalem wordt benadrukt in de graving in de vorm van twee zegenende handen met gespreide vingers zoals de kohaniem dat tijdens de priesterzegen doen. Deze werd bij de schenking op een plaatje in het midden van de schaal aangebracht en voorzien van de inscriptie: "Heilig geschenk [van] Abraham en Sara Cohen de Herrera."

DE TORA EN HAAR TEXTIELE
OMHULSELS: DE SANDAAL,
FAIXA EN CAPA

In de Esnoga bevindt zich het grote aantal van 68 Torarollen. Het merendeel is zeventiende- of achttiende-eeuws en Sefardisch. De grote uitzondering is de middeleeuwse Torarol die de eerste (Hoogduitse) rabbijn van de Portugese gemeente Uri Halevie achterliet toen hij naar zijn geboortegrond Oost-Friesland terugkeerde (afb. 5).³⁶⁴ Een Torarol wordt volgens strikte regels door een wetsrolschrijver ('sofer') geschreven, zoals beschreven in de Talmoed: "in goede inkt, met goede pennen, door competente wet-

168 Faixe gemaakt van een hergebruikte jurk van een modieuze zijde (Engels of Nederlands, 1719-1723).

169 Faixe van Indiaas borduurwerk op fluweel (Zuid India, ca. 1625, 384 x 17 cm).

schrijvers en bedekt met fijne zijden."³⁶⁵

De tekst van de Tora wordt nooit geornamenteerd of van punctuatie voorzien en al eeuwenlang in exact dezelfde vorm gekopieerd. Ter verfraaiing en bescherming wordt de Torarol in kostbaar textiel gekleed en van ornamenten voorzien.

De ornamenten voor de Torarollen zoals we ze nu kennen, lijken pas vanaf de late middeleeuwen te zijn ontwikkeld; er zijn geen vroegere exemplaren bekend of bewaard gebleven. De vorm en de materialen van joodse ceremoniële objecten zijn grotendeels bepaald door de cultuur waarbinnen deze objecten werden vervaardigd en in Nederland is sprake van een eigen ontwikkeling van joodse ceremoniële kunst die met de vestiging van de eerste joodse gemeenschappen in Nederland vanaf de zestiende eeuw is ontstaan.³⁶⁶ Hierbinnen zijn twee tradities die een aantal duidelijke verschillen maar ook overeenkomsten vertonen: de Hoogduitse en de Sefardische traditie. De ceremoniële objecten in de Esnoga zijn te typeren als Nederlands-Sefardisch, herkenbaar aan een combinatie van vorm en gebruikte materialen, alsmede aan de representatie van de schenkers op het object.

Het grootste deel van de collectie bestaat uit textiel voor de aankleding van de Torarollen. In de Portugese Gemeente is het gebruik om de Torarol in een fijne zijden lap ('sandaal') van enkele meters lengte mee te wikkelen zodat het perkament geheel beschermd is en niet aangeraakt wordt, hetgeen niet geoorloofd is. De twee rollen worden vervolgens bijeengebonden door een lange smalle Torawikkel ('faixa'). De Sefardische faixes zijn gemaakt van uiteenlopende materialen, waaronder kostbare exemplaren van goud- en zilverbrokaat die ten tijde van chazan Brandon (ambtsperiode 1861-1902) in een aparte doos in de hechal bewaard werden.³⁶⁷ Textiel was kostbaar: naast het uitermate kostbare brokaat zijn vele exemplaren van zijden jurkstoffen gemaakt, waarbij soms ook letterlijk

170 Sefardische sandaals en faixes in het textieldepot met op de voorgrond de Hoogduitse Torawikkel (linnen, katoen en zijde, Amsterdam (?) 1606, 244 x 14,5 cm).

sporen van hergebruik zichtbaar zijn: in een Torawikkel uit het begin van de achttiende eeuw zijn maar liefst 37 stukjes zijde verwerkt (afb. 168).³⁶⁸ Het hergebruik van een jurk of zelfs een herenjas voor dit doel was heel normaal, soms zelfs een eer, en vele objecten vertonen dan ook sporen van eerder gebruik als kledingstuk. Ook hier geldt dat een profaan object tot ceremonieel object gemaakt kan worden, maar niet andersom; wel kon de opbrengst van een overbodig ceremonieel object worden ingezet voor bijvoorbeeld de bouw van een synagoge. Andere exemplaren zoals zeventiende-eeuwse wikkels van Indiaas borduurwerk reflecteren de internationale contacten van de gemeenschap (afb. 169).³⁶⁹ De enige Hoogduitse wikkel in de collectie is van ongebleekt linnen en voorzien van veelkleurig borduurwerk met geornamenteerde letters, dieren en florale motieven. De datering 1606 maakt een verband met de vroegste geestelijk leider van de gemeente, de Hoogduitse rabbijn Uri Halevie, aannemelijk (afb. 170).³⁷⁰

Vervolgens wordt de omwikkelde rol gehuld in een Sefardische Toramantel of 'capa',

171 Monogram op een Sefardische Toramantel.

172 Sefardische Toramantels met hun ornamenten, waaronder de gouden kronen gemaakt in 1775 door Wilhelmus Angenendt en Wijnand Warnecke. Op de voorgrond de kan en wasbekken voor de handenwassing van de kohaniem.

duidelijk herkenbaar aan het wijd uitlopende model, samengesteld van brede panelen van brokaat of zijde, veelal afgewisseld door drie verticale banen fluweel met reliëfborduurwerk met onder meer monogrammen en joodse symbolen zoals granaatappels (vruchtbaarheid) en zuilen (de Tempelzuilen Jachin en Boaz) (afb. 172). Waar op Hoogduitse Toramantels prominente Hebreeuwse teksten met de namen van de schenkers en de gelegenheid van schenking staan, zijn op Sefardische mantels familiewapens en monogrammen aangebracht (afb. 171). Aan de voorzijde is een split die het mogelijk maakt de mantel over de staven van de Torarol te plaatsen waarvoor openingen in de bovenkant zijn gemaakt.

ZILVEREN TORAORNAMENTEN:
RIMONIEM, KRONEN EN HET
ZILVEREN SCHILDJE VAN TIRADO

Op de handvaten van de 'atsee chajiem' van de Torarollen die door openingen uit de bovenkant van de Toramantels steken, worden zilveren ornamenten geplaatst, die 'rimoniem' (granaatappels) heten. Dit oude joodse symbool representeert vruchtbaarheid en versierde in Bijbelse tijden onder meer de Tempel en het gewaad van de hogepriester.³⁷¹ Vanaf de zestiende eeuw konden deze Tora-ornamenten ook een architectonische torenvorm met belletjes krijgen, ook wel aangeduid als 'siertorens'. Sommige exemplaren werden naar specifieke torens ontworpen, zoals de Westerkerktoren waarvan de Portugese gemeente ook een paar in haar bezit had.³⁷² In dit kader is het van belang op te merken dat joden in Nederland tot aan de burgerlijke gelijkstelling van 1796 niet als zilversmid werkzaam konden zijn en joods ceremonieel zilver overwegend door niet-joodse zilversmeden is gemaakt. Een aantal van deze smeden lijkt zich duidelijk op joods zilver toegelegd te hebben, waarbij de voor kerkelijk zilver nagenoeg onbekende Pieter Jansz van Hoven (werkzaam 1682-1735) vooral voor joodse opdrachtgevers lijkt te hebben

gewerkt.³⁷³ Het gebruik om monogrammen en familiewapens af te beelden zien we ook terug op de Sefardische siertorens, zoals in een paar geschonken door de familie Teixeira de Mattos rond 1770 (afb. 173).³⁷⁴ Een kleiner type torens, de zogenaamde tilrimoniem, treffen we enkel aan in Portugese synagogen. Deze kleine torens met belletjes vervangen de grote siertorens bij het tonen van de Tora, voorafgaand aan de lezing daaruit tijdens de dienst (afb. frontispice).

Een ander type Toraornament is de 'keter Tora', een zilveren of gouden kroon die over de staven van de Torarol geplaatst wordt.

173 Het gebruik om monogrammen en familiewapens af te beelden zien we ook terug op de Sefardische siertorens, zoals in een paar geschonken door de familie Teixeira de Mattos rond 1770.

174 Zilveren Toraschild, geschonken door Jacob en Rachel Tirado (Amsterdam 1606).

De Esnoga bezit meerdere exemplaren die op speciale feestdagen in gebruik zijn.³⁷⁵ De twee ‘gouden kronen’ hebben de vorm van een priesterkroon en een koningskroon en werden in 1775 besteld ter vervanging van oudere ontvreemde exemplaren (zie afb. 7).³⁷⁶

Anders dan in Asjkenazische synagogen waar een zilveren schild aan een ketting tot de standaardversiering van de Torarol behoort, wordt dit in Sefardische synagogen in Nederland alleen gebruikt om de rol te markeren waaruit op ‘rosj chodesj’ (de eerste dag na nieuwe maan) gelezen wordt. Dit is ook de functie van het enige Toraschild uit de collectie dat in 1606 door Jacob en Rachel Tirado werd besteld bij de uit Emden afkomstige zilvermid Leendert Claesz (ca. 1581-na 1612). Het feit dat de eerste rabbijn van de gemeente, Uri Halevie, zelf ook uit Emden afkomstig was, zal hierbij een rol hebben gespeeld (afb. 174).³⁷⁷

HET TEBAKLEED,
PRESIDENTSKLEEDJE
EN DE PONTEIRO

De Tora wordt gelezen vanaf de teba, die bedekt is met kostbare kleden. De gemeente bezit enkele antieke tapijten voor de teba,

zoals een belangrijk zijden Perzisch tapijt, mogelijk gemaakt in de Shah Abbas werkplaatsen in Kashan (Centraal Perzië) in de tweede helft van de zestiende eeuw,³⁷⁸ en het ‘inwijdingskleed’, een Mogul tapijt dat volgens de overlevering de teba tijdens de inwijding sierde (afb. 175).³⁷⁹ Andere exemplaren zijn van zijde of fluweel; ook hier waren geen voorschriften voor vorm of materiaal en werd de stof gekozen op basis van de heersende mode. De kleden worden op de hoeken vastgezet met koperen knoppen die ’s avonds worden verruild door kandelaars en op feestdagen door de zilveren knoppen of kandelaars die Nathan Dias Brandon bij zijn afscheid als parnaas in 1870 schonk.³⁸⁰

De plechtige opening van de hechal tijdens de dienst is een erefunctie die aan gemeenteleden wordt toegekend, evenals het in- en uithalen van de Torarollen, het begeleiden daarvan naar de teba, het op- en afhalen van de textiele omhulsels en zilveren bekroningen van de Torarollen tijdens het gebruik in de eredienst en het tonen van de Wetsrol aan de synagogebezoekers. Deze erefuncties of ‘mitswot’ worden vooraf bepaald door de parnaas eredienst en worden aangeduid met Portugese benamingen; het op- en afhalen van de Toraornamenten gebeurt meestal door jongens onder de dertien jaar. De Tora wordt gelezen met behulp van een ‘ponteiro’, een aanwijsstokje met een klein handje aan het uiteinde zodat de tekst van de Tora niet aangeraakt hoeft te worden (beter bekend als ‘jadje’). Een bijzondere ‘gouden ponteiro’ met diamantjes wordt op de Hoge Feestdagen en op iedere bar mitswa gebruikt (afb. 176).³⁸¹ Als men niet leest, wordt de tekst afgedekt met een klein kleedje, ook wel seferdekje, subirkleedje of presidentskleedje genoemd. Van deze kleedjes bevinden zich vele schitterende exemplaren in de collectie, vaak ook bijpassend bij een tebakleed gemaakt. Een heel apart exemplaar uit 1909 beeldt zelfs een geopende Wetsrol af met passages uit het Bijbelboek Genesis (afb. 177).³⁸²

CEREMONIËLE OBJECTEN VOOR
DE FEEST- EN VASTENDAGEN
IN DE ESNOGA

In de collectie van de synagoge zijn rituele objecten voor alle feestdagen aanwezig. Zo zijn er kidoesjbekers voor de wijn voor de inwijding van de sjabbat en feestdagen, kandelaars en een hexagonale kruidenbus als houder voor de welriekende kruiden waarmee men afscheid neemt van de sjabbat. In 1711/1712 doneerde Elias Gabay Henriques deze uiterst zeldzame zilveren houder met voorstellingen van de vijf zintuigen in hun Portugese benamingen en gekoppeld aan joodse voorstellingen en rituelen (afb. 178).³⁸³

Voorafgaand aan de priesterzegen op sjabbat worden de handen van de kohaniem gewassen door de Levieten, die afstammen van de Tempeldienaren (afb. 144). Voor dit ritueel worden zilveren en vergulde schalen en kannen gebruikt: op de feestdagen Rosj Hasjana

(Nieuwjaar), Jom Kipoer (Grote Verzoendag), Pesach, Sjaboengot (Sjavoeot of Wekenfeest), Soekot (Loofhuttenfeest) en de verjaardag van de Esnoga (Sjabbat Nachamoe) waren dit de bijzondere Augsburgse pronkstukken, zoals de verguld zilveren schaal met een in hoog reliëf gedreven voorstelling van het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo (afb. 179).³⁸⁴ De bijbehorende waterkan werd in 1780 besteld ter vervanging van de bij de eerder genoemde diefstal ontvreemde waterkan en vervaardigd door Hendrik Nieuwenhuys (werkzaam 1763-1803) (afb. 128).³⁸⁵

Een tweede set dateert eveneens uit de zeventiende eeuw, een schaal met de mythologische voorstelling van het Paris oordeel en de bijbehorende kan in de vorm van een Nereïde die een schelp torst, beide getuigend van de tolerante houding van de gemeenschap ten opzichte van niet-joodse voor-

175 Het inwijdingskleed, zoals tentoongesteld bij de opening van de schatkamers van de synagoge op 21 december 2011.

stellingen op hun ceremoniële objecten (afb. 171).³⁸⁶ Deze kannen en schalen worden tegenwoordig op de feestdagen als pronkschaal en rechtopstaand voor de hechal gebruikt; de handenwassing vindt plaats boven een moderner exemplaar.

Op alle feestdagen zijn er speciale dekkleden voor de teba, zoals de gele zijden exemplaren voor Pesach en het Loofhuttenfeest, met bijbehorende dekkleedjes voor de Torarollen.³⁸⁷ Voor het Loofhuttenfeest bevinden zich meerdere houders voor de etrog in de collectie, waaronder een prachtig kistje van zilver filigrein (afb. 180).³⁸⁸ De etrog is een welriekende citrusvrucht en symboliseert samen met een plantenbundel de verschillende elementen. Voor de plantenbundel of 'loelab' (loeav) is er een zilveren houder die in het bankje van de chacham past en waarin de plantenbundel gestoken kan worden.³⁸⁹

Voor het ontsteken van de lichtjes tijdens Chanoeka (herinwijding tweede Tempel) zijn twee bijzondere Chanoekalampen gedurende de acht dagen van het feest in gebruik. De oudste is van geel koper en werd in 1629 geschonken door gemeentelid Abraham Pharar en voorzien van een Portugese schenkerstekst en de Hebreeuwse tekst uit het boek

Spreuken die naar het licht van de geboden verwijst en veelvuldig op dergelijke lampen voorkomt.³⁹⁰ Deze wordt de tweede helft van Chanoeka gebruikt, voor de eerste helft is het eerder genoemde zilveren exemplaar van Lopes Salzedo in gebruik (afb. 165).

Voor het vrolijke Poerimfeest, waarbij het boek Ester wordt gelezen en waarin de ontsnapping van het joodse volk aan de snode plannen van de boze Haman ten tijde van het Perzische Rijk herdacht wordt, is een speciaal tebakleed in gebruik dat intern wel het harlekijnskleed wordt genoemd vanwege de vrolijke kwasten langs de randen (afb. 181).³⁹¹ Ten behoeve van de collecte op de vastendag Ester voorafgaand aan Poerim werden in 1684 vier zilveren tazza's geschonken door Jacob Abenijacar Pimentel. De schalen die in verschillende jaren door zilversmeden in Amsterdam, Haarlem en Schoonhoven waren vervaardigd, zijn niet als set, noch voor dit doeleinde gemaakt. Uiteindelijk werden ze bij collectes op vastendagen en bij huwelijken gebruikt.³⁹²

Op twee momenten in het joodse jaar zijn er specifieke kleuren in gebruik. De eerste is de negende dag van de maand Ab (Av) of Tisjnga Beab, de vastendag waarop om het

176 Onbekende zilversmid (AW). De 'Gouden Ponteiro', geschonken door de Londense zuster-gemeente bij het 200-jarig bestaan van de Esnoga in 1875 (verguld zilver en diamant, Londen 1875).

177 Seferdekje met de tekst: "De wet van God is volmaakt: levenskracht voor de mens" (Psalm 19:8) "in het jaar ter ere van de Tora 5669" (1909) en: "Het gebod van God is helder: licht voor de ogen" (Psalm 19:9) (zijde, fluweel en metaaldraad, 68 x 61 cm, Nederland 1909).

178 Onbekende zilversmid. Kruidenbus voor het afscheid van de sjabbat met voorstellingen van de vijf zintuigen (zilver, Amsterdam, vóór 1712).

179 Johann Beckert III. Kohaniemischale met het bezoek van de koningin van Sheba aan koning Salomo, geschonken door Imanuel Levy Mendez en zijn vrouw Constanca Levy Duarte in 1694 (verguld zilver, 91 x 107 cm, Augsburg 1694).

180 Onbekende zilvermid. Filigrein doosje voor de etrog (Nederland, achttiende eeuw?).

181 Het 'harlekijnskleed' met de vier tazza's tijdens een tentoonstelling in het Joods Historisch Museum in 2011.

verlies van de Tempel en de ballingschap van het joodse volk wordt gerouwd. In de Esnoga, waar in tegenstelling tot Hoogduitse synagogen normaliter geen gordijn ('parochet') voor de hechal wordt gehangen, is dit de enige dag waarop een (zwart) voorhang wordt gebruikt (afb. 183). Voor de hechal worden de grote koperen kandelaars met voiles afgedekt. De Torarollen zijn in zwarte sandaals, wikkels, mantels en siertorens gehuld en de teba is afgedekt met een zwart kleed. De koperen tebaknoppen en kandelaars worden vervangen door zwarte knoppen. Ook is er een zwarte ponteiro voor de Toralezing in gebruik.

Wit is de kleur van de Hoge Feestdagen, deze periode vangt aan met het joodse Nieuwjaar, Rosj Hasjana waarna een periode van tien dagen van inkeer volgt die eindigt met Jom Kipoer waarin de verzoening met God wordt voltooid en afgesloten wordt op Hosjanganana Raba (Hosjana Raba), de laatste dag van het Loofhuttenfeest. In deze periode zijn de synagogen in het wit gehuld. Op beide dagen van Rosj Hasjana wordt door de sjofarblazer op de sjofar (ramshoorn) geblazen, evenals bij de afsluiting van Jom Kipoer en Hosjaganana Raba (afb. 100). De teba en de lessenaar zijn evenals de Torarollen en haar textiele omhulsels in wit textiel gehuld. In de Esnoga gebruikt men bij voorkeur siertorens van filigrein, vanwege de witte kleur van het zilver. Een zeer uitzonderlijke ivoren ponteiro in de collectie was voor deze feestdagen in

gebruik, maar is te fragiel voor gebruik geworden (afb. 182).³⁹³

De kleur oranje is niet aan enig religieus feest verbonden, maar in de Esnoga in gebruik sinds het bezoek van koning Willem III op 31 maart 1883. De set van kleden die voor deze gelegenheid werd vervaardigd is van oranje zijde en bekleed met antiek kant en werd blijkens Brandon sindsdien op Sjabbat Sjemini ter herinnering aan dit koninklijk bezoek gebruikt.³⁹⁴ Tegenwoordig wordt het tebakleed en seferdekje gebruikt op de sjabbat die het dichtst bij Koninkinnedag (30 april) valt en bij koninklijk bezoek aan de Snoge, zoals bij het bezoek van H.M. Koningin Beatrix op 21 december 2011, waarbij de nieuwe schatkamers in gebruik werden genomen.

Naast de eeuwenlange rituele gebruiksfunctie van deze en vele andere objecten uit de Esnoga kan het publiek door de openstelling van de collecties kennis nemen van dit tot dusver min of meer verscholen erfgoed. Hiernaast heeft het Joods Historisch Museum samen met de Portugees-Israëlietische Gemeente de niet eenvoudige, maar belangrijke taak op zich genomen dit erfgoed te beschermen, maar tegelijk het gebruik ervan zoveel mogelijk te faciliteren. Deze gebruiksfunctie is dan ook zichtbaar in de schatkamers, waar gedurende het hele joodse jaar de objecten worden klaargezet die volgens de tradities in de Esnoga op specifieke dagen in gebruik waren en zijn.

182 Ivoren Ponteiro, voorheen in gebruik op de Hoge Feestdagen.

183 Op de negende dag van de joodse maand Ab (Av) wordt de verwoesting van de Tempel van Jeruzalem met een vastendag herdacht. De Eshnoga is in het zwart gehuld: de koperen kandelaars voor de hechal zijn met zwarte voiles afgedekt en de hechal zelf is voorzien van een zwart voorhang.

2 184 Het interieur van de Snoge, gezien naar het oosten met het karakteristieke zand op de vloer dat het binnengelopen vuil van de bezoekers opneemt (1936).

185 Deze foto uit de jaren vijftig is genomen tijdens een proefdienst voor de bar mitswa van Jaap Wegloop (Allegro). Hij leest dan de haftara, een stuk uit de profeten, nadat uit de Tora is gelezen. De bar mitswa-jongen zelf is niet zichtbaar, maar wel zijn leraar, de heer Jacques Pais, de eerste godsdienstonderwijzer en tevens eerste secretaris van de Portugese gemeente na de Tweede Wereldoorlog. De twee jongens zijn de 'padrinhos', de jongere vrienden van de bar mitswa-jongen die hem op deze heugelijke dag vergezellen: links Max Nebig en in het midden David Cohen Paraira, medeauteur van het eerste hoofdstuk. Foto Frits Lemaire.

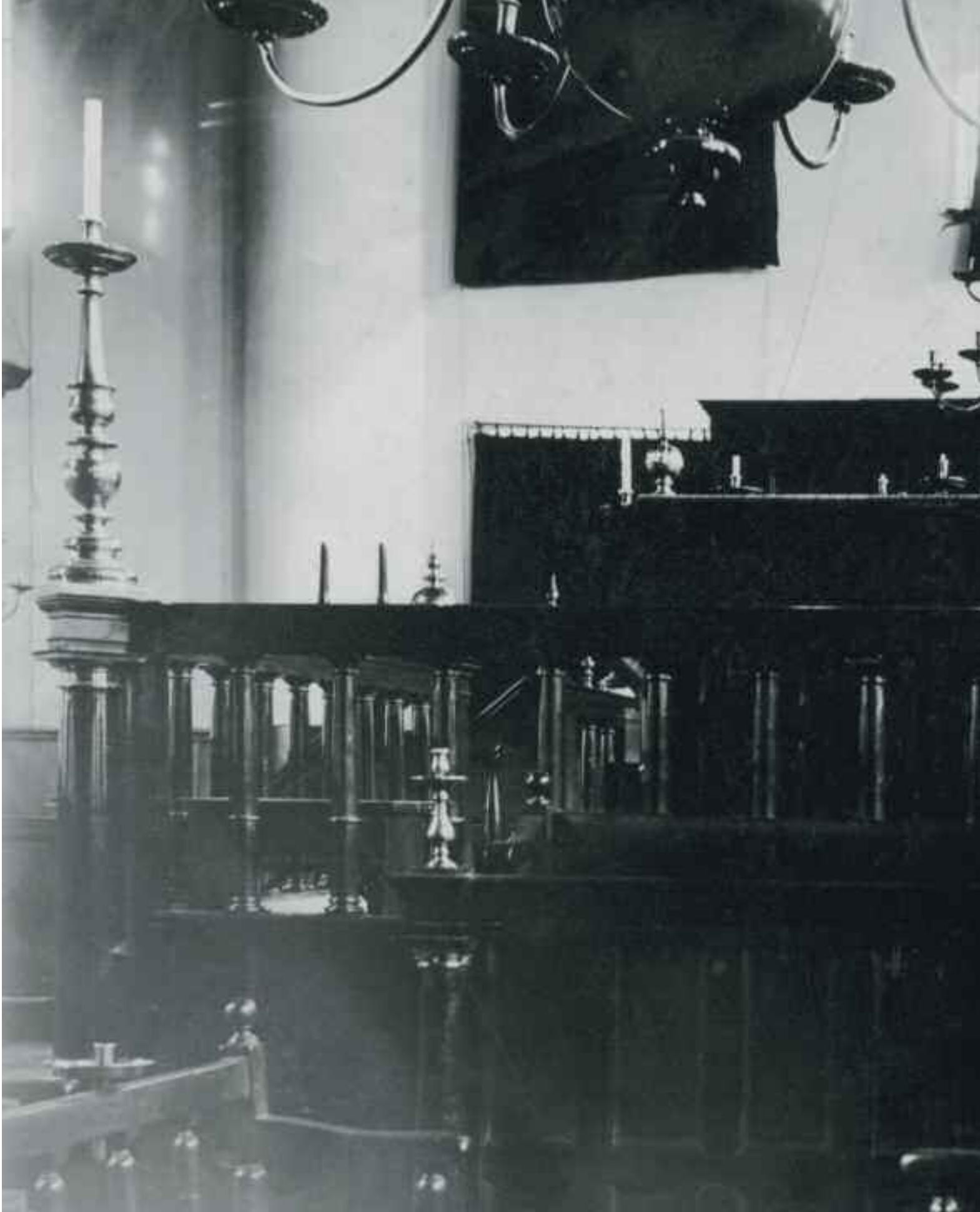

186 Simon van David Duque (1897-1945), de in 1923 benoemde chazan of voorganger met talliet (gebedsmantel) en steek, de hoed die door de eredienstfunctionarissen in de Portugese Synagoge wordt gedragen.

187 Het Loofhuttenfeest, waarbij de snogeiros een rondgang maken met hun loelab (tweigenbundel met onder andere een palmtak en een etrog). Foto Albertine Ooiman.

188 Rabbijn Barend Drukarch (1917-1998) bij zijn benoeming tot rabbijn van de Portugees-Israëlietische Gemeente in 1968. Hij was de tweede Hoogduitse rabbijn; de eerste was Uri Halevie, de allereerste rabbijn van de Portugese joden in Amsterdam. Aan het eind van zijn carrière is rabbijn Drukarch benoemd tot chacham (opperrabbijn). In de chachambank zit rabbijn Aron Schuster (1907-1994), de toenmalige opperrabbijn van de Hoogduitse Gemeente van Amsterdam.

189 Tokeang Levie (Louis) a'Cathan die op de sjofar (ramshoorn) blaast, staande op de teba in de Snoge (ca. 1930).
Tokeang is de benaming voor een persoon die op de sjofar blaast.

190 De geopende hechal met de vele Torarollen.
Voor de hechal staat chazan Jacob van David Blanes
(1877-1943) die sinds 1902 als chazan was aangesteld
en daarnaast op vele gebieden actief was voor de
joodse gemeenschap als godsdienstonderwijzer,
besnijder, Toraschrijver en als bestuurslid van diverse
verenigingen. In 1927 en in 1942 vierde Blanes zijn
respectievelijk 25-jarig en 40-jarig jubileum als chazan.
Foto S.A.L. Montezinos.

191 Begrafenisstoet van een onbekende door de poort van de Snoge, vermoedelijk ergens in het eerste kwart van de twintigste eeuw.

192 Het interieur van de Snoge, gezien naar het westen (1936).

Bijlagen

Pieter Vlaardingerbroek

BIJLAGE I: BOUWREKENING

SAA, archief 334, inv.nr. 174, boeknummer 321/320, p. 1148-1149.

Laus Deo Amsterdam a 7 De Nisan 5436 Anos

Fabrica da esnoga nova deve por Ysha de Pinto f163.512-7-: por loz Gattos siguentez que fezendha

fabrica como Pareze de dha Conta a senhores

Por estacaz para los fundamentos da esnoga

Por tabuaz

Por Kal

Por Bussar y Busio de meter las estacaz

Por area

Pago a el mestre Harman Busenshut Carpintero

De cavar os fundamentos

De tellaz vidradaz

Pago a Harque Tol guardian

Pago pregos y otras ferramentaz y fechaduraz

Pago de simente

Pago Pregos de Pao

Pago a Xilez van de Ven, mestre carpintero

Pago engoniez de bronse para las Puertaz

Pago piedra blanca y feitos de o mestre van Koyk

Pagos de bidrazaz y bidrios

Pago de beberetez a los ofisialez y mosos

Pago de cunbos y chunberos

Pago de cobre en laminas para les Resaz

Pago de maderaz de Diversos

Pago de mopaz y tifolo

Pago de pintar

Pago de acaretar terra

Pago de cavar os fundamentos da obra nova

Pago Abram Ger salarios

Pago a mester Barent escultor

Pago a mester Jaen y confraters carpinteros

Pago de cobrez y lanpadarios

Pago por el nuevo ehal

Pago sisternas fuera del acuerdo

Pago de bidrios de la obra de a fuera

Pago de dorar las rosas y bolaz de los alanpadaries

Pago no feitio y conserto de la tebat

Pago materiaiz na obra de fuera

Pago a mestre Antonio carpintero

Pago a el torneyro

Pago de de cortinaz en la esnoga

Pago defusos para enderesar as sanelaz

Pago a mestre pedreros Elias Bouman

Pago a royemistrez

Pago de ferro y fereiros

Pago watersten y blausten ower

Heipalen

Planken

Kalk

Voor het indrijven en heimeester voor plaatsen

van de funderingspalen

Grond/zand

Timmerman Harman Bussenschut³⁹⁵

Het (uit)graven van de fundamenten

Geglazuurde dakpannen

Hark Tol bewaker

Nagels en ander ijzerwerk en sloten

Cement/tras

Nagels van hout

Meestertimmerman Gillis van der Veen³⁹⁶

Bronzen scharnieren voor de deuren

Witte steen en steenhoudersloon Pieter Pietersz van Kuijck³⁹⁷

Vensters en glazen ruiten

Drinkgeld voor werklieden en jongens

Lood en loodgieterswerk

Koperen platen voor de 'Resaz'

Diverse houtsoorten

Moppen en baksteen

Schilderwerk

Voor het kruien van de grond

Graafwerk voor fundering van het nieuwe werk

Salaris Abraham Ger (administrateur bij bouw?)

Beeldhouwer meester Barent³⁹⁸

Meestertimmerman Jan en Co³⁹⁹

Koper en kroonluchters

Voor de nieuwe hechal

Cisterne/regenbakken buiten het contract (meerwerk)

Voor het glas van het buitenwerk (bijgebouwen?)

Vergulden rozen en bollen van de kroonluchters

Voor het maken en herstellen van de teba

Materialen voor het buitenwerk (bijgebouwen?)⁴⁰⁰

Meestertimmerman Antonio

Draaiwerker

Tien gordijnen voor de Snoge⁴⁰¹

Schroeven voor de ramen

Meestermetselaar Elias Bouman⁴⁰²

Rooimeesters

IJzer en smidsloot⁴⁰³

Gootsteen en blauwsteenwerk

f 4044-16

f 2751-10

f 7832-10-8

f 1956-16

f 441-1

f 285-12

f 655-17

f 1459-9

f 1036-9

f 1969-13

f 894-12

f 126-11

f 5263-15-8

f 180-2

f 21447-9-8

f 1799-11

f 129-3

f 6003-17

f 876-4

f 17474-9-8

f 16248-18

f 586-10

f 36-6

f 608-9

f 108-13

f 71-12

f 14533

f 3275

f 3201-10

f 213-7

f 93-6-8

f 222-5

f 454-14

f 13945-8

f 832-13

f 32

f 201-19

f 55

f 14581-10

f 00020

f 15262-2

f 064-10-8

Pago a David Gomez	David Gomez	f 212-19
Pago de gastos por menudo	Diverse onkosten	f 2021-7
		<hr/>
		f163512-7
Ishak de Pinto deve por la fabrica f 1043-17	que cobro como Pareze de sua conta a saver	
Por kal vendida a el burgamestre Hude	Ontvangen voor kalk verkocht aan burgemeester	
	Hudde	f 83-7
Por lo que monta la casa de les port se vendio		f 48
Por materiaoz vendidos a mester Harman	Ontvangen voor materialen verkocht aan	
	meester Harmen (Bussenschut?)	f 28-11
Por diversos materiays vendidos	Ontvangen voor diverse verkochte materialen	f 176-7-8
Por kal vendida a Adrian de Jonge	Ontvangen voor kalk verkocht aan Adriaen de Jonge	f 15-13-8
Por mopen a el mestre Bouman	Ontvangen voor moppen aan de meester Bouman	f 31-10
Por lo vendido ao mestre Baren carrero y aluger del per loos	Ontvangen voor het verkochte aan meester Barent steenhouwer	f 257-16
Por materiaoz a mester Jaen Karpintero	Ontvangen voor materialen aan meester Jan timmerman	f 402-12
		<hr/>
		f 1043-17

BIJLAGE 2: TIMMERBESTEK SNOGE (1671)
SAA, archief 334, inv.nr. 330

Besteck ende conditien waernae de Regenten van de Portugeesche Joodsche natien willen besteden het timmerwerck van haer Nieuwe Kerck

Voor eerst soo sal den aenneemer gehouden zijn het fundament te schoeijen daer 't noodigh is en vorders de masten te kruijnen en op het haijen te passen off die behoorlijck stuijten, wijders soo moet de aenneemer alle de masten in 't fundament affcruijnen tot genooge van de besteeders van de diepte die sij nodich acten, ende die te diep geslagen zijn stucken daer op te setten met een houtte nagel daerdoor in de mast om dieselfde te connen dienen en dan voort te kespén daerop geleijt en over alle de masten te keepen ende genaegelt met een houtte nagel en die met een duijm avegaer te booren op ijder mast een, en dan lange doorgaende keepen en hoeckkespen over de andere keepen en genaegelt in manieren als boven. Voorts soo moet de aennemer het hele fundament beplancken 3¹/₂ duijm dick int verbant en wel dicht op de kespe gespijckert, en dat op het spoedichste om het fundament niet langh droogh te houden.

Item den aennemer zal gehouden zijn te maken alle de vermelen en te stellen daer nodigh over de heele gront van de kerck en op deselve sullen ribben geleijt werden en op deselve een doorgaende solder over de hele gront van de kerck geleijt van twee duijms balckendelen aen d'eenen zijde geschaeft en dicht gestreecken en geploecht en geveert en wel vast gespijckert nae behoren. Item den aennemer sal gehouden zijn te maeken twee galderijen soolangh de hele kerck is, en onderslag te leggen aen wederzijde op de colomme van de galderijen en het selfde in malcanderen te lassen met een haecklass en dat van drij stucken in de langte en in dese selfde onderslagen te wercken in ijder 40 balcken en sooveel troveelhouten als daer lichte sijn en dese balcken en troveelhouten gewerckt met pennén en gaten en tanden gesloten met twee houtte nagels en op dese balcke te leggen een doorgaende solder van twee duijms balckdelen aen d'eenen zijde geschaeft en geploecht en geveert en wel vast gespijckert, twee groote bordestappen te maeken om nae dese bovengenoemde galderijen te gaen. Dese galderijen moeten van ondere beschoot worden met parcken, waervan op ijder colom een balck moet deurhangen met het onderslagh gelijk, te weten vier duijm en hetselve rontom te beleggen met arcketraefflijste en het schot dicht gestreecken en in malckandere

geploecht en glat geschaeft en sindelijck gespijckert nae behoren ende voorts tegens de onderslagen te maken cirelijcke doorgaende lijsten en boven desen lijsten leuninghe met peterstaels ende peneelwerk gelijk in de Hoogeduijtsche Joodsche Kerck en boven desen te stellen noch tralijwerk soodanigh als de besteders goetduncken.

Item den aenneemer zal gehouden zijn te maeken vier doorgaende wurmpste soolangh als de heele kerck is, op de capitele van de groote colomme op ider twee met het naeckst gelijk van twee stucken in de langte gelast met haecklassen over malcander in 't verbant, dan op d'eenen colom, dan op de andere aen wederzijds op de muer aen de zijde een doorgaende wurmpste ofte muerplaet van drij in de langte gelast als voren gelijk als in de teekeningh verthoont.

Item d'aennemer sal gehouden sijn te maken op dese wurmpste ofte muerplaet elff hooftbinte en die te stellen volgens de teekeningh daarvan sijnde ende te werken met stijlen en kerbiels gelijk in 't proviel is aengewesen.

Item den aennemer sal gehouden zijn te maeken twee binten uittersij op de colomme soolangh als de hele kerck is en dieselfde te wercken met stijle en kerbiels gelijk de teekeningh uijtterzij daarvan aenwijst.

Item den aennemer sal gehouden sijn te maken op dese uijttersijbinten, sooveel losse balcken tusschen de hooftbinten en in de hoeken sooveel terveelhouten en hoekbalken als in de gronttekeningh is aengewesen en op dese balcken te leggen en in te kepen vier roosterhouten en gesloten met bouten op ider hooftbinten en op dese balck de gootplanck te maken en te leggen gelijk als in de teekeningh aengewesen is ende op dese balcken aen wederzijde te maken een doorgaende solderingh van 1¹/₂ duijms balckdelen geploeght en geveert en wel vast gespijckert.

Item den aenneemer zal gehouden zijn op de balcken te maeken sooveel heele spanten ende halve spanten en kreupelle spanten als in de voornoemde gronttekeningh is aengewesen en dese voorscreven spanten te maeken met hanebalcken en kerbiels gelijk in 't proviel verthoont.

Item den aennemer sal gehouden sijn te maken in de balcken boven het groote wulft ofte bovenste balck van de hooftbinten tusschen ider een troveelhout met pennén en gaten en tanden gelijk met de bovenkant van de binten en in deselve troveelhouten de losse balcken van de kreupel-spanten in te werken met pennén en gaten gelijk de grontteijckeningh

uijtwijst en op dese balcken van de hooftbinten te maeken twee kleijne kappen gelijk in 't proviel is aangewesen en gekielt gelijk in de gronttekeningh vertoont, de richels en gordinge en nocke en binnenrichels om de kapribben op vast te maeken sooveel en soodanigh als in 't proviel en uijtze zijteekeninge wert aangewesen.

Item zal den aennemer gehouden sijn dese voornoemde kap aff te spannen met kapribben een voet van malcanderen en deselve gekielt en gespijckert op alle de nocken en gordings nae behooren, en voor alle de kappen aff te laten en te spijckeren nae behooren, en sooveel dackcosijns met de vensters daerin de binnekappen te stellen als de besteders goetvinden ende noodigh achten.

Item den aennemer sal gehouden sijn te maken een lijst buijten rontom de heele kerck en deselve te cornissen op hare hoecken en pilasters en deselve aen de balcken vast te maken de cronementen met pennen en gaten ende de neusen in 't verbant daerop gespijckert.

Item den aennemer zal gehouden sijn te maken van binnen in de kerck op de hoogte van de grote capitelen ses doorgaende lijsten uijtwijzende de ordre van de colommen ende boven deselve lijste de wulften aff te richelen halfront ende richels een voet van malcandre en deselve tegens de richels die van het een hooftbint in 't ander gewerckt sijn, wel vast te maeken in 't verbant en dese drij doorgaende wulften te beschieten met $\frac{1}{2}$ duijms blijvende wagenschot en hetselve drijkant over malcanderen gestreeken geheel dicht en wel te spijckeren, drij kerckdeuren te maeken soo groot ende moij als de besteeders believen sal.

BIJLAGE 3: BESTEKKEN HUIZEN, GALERIJEN EN SCHOLEN 1674
SAA, 5075 notaris Pieter Padthuijsen, inv. nr. 2908A, p. 882-883, 878, 880 (timmerbestek)

Op huijden den 24^{en} Julij anno 1674 compareerden voor mij Pieter Padthuijsen openbaar notaris etcetera present de naergenoemde getuigen, de heer Isacq de Pinto als geautoriseert van de Portugesche Joodsche natie binnen dese stadt, ter eenre, ende d'eersamen Jan de Jonge, Adriaen de Jonge ende Jan Uijlenborgh mr. timmerluijden binnen dese voorseijde stadt ter andere zijde. Ende verclaerden met malcanderen over het timmerwerck van de huijsen, schoolen ende galderijen aen ende bij de nieuwe Portugesche Joodsche kerck alhier te maken, geaccordeert ende verdragen te sijn opt bestek ende de conditien hiernaer volgende, te weten:

Eerstelijck sullen de tweede comparanten gehouden sijn te schoeijen daer het van noden is, alle de masten aff te steecken als op de grontteekeningh vertoont wert, vier voeten van malcanderen, een dubbelt ende een enkelt, alsmede op het heijen te passen dat de masten bequaem stuijten ende dan de selve masten gelijk aff te kappen, ende met drij duijms plancken, daerop wel vast gemaect, de fondamenten te leggen, alles soewel aen het werck van de huijsen ende scholen aen de galderijen.

Item dat de tweede comparanten mede gehouden sullen sijn, d'eerste balcken inde huijsen ende in de scholen, t'geheele werck over te leggen op de hoogte die den eersten comparant ofte sijn plaets bekleedende verstaen sal, met weijnich spint, en te wercken met soo veel schoorsteengaeten ende trapgaeten als in de balckgront aengetekent wert. De balcken moeten sijn van zeven en thien duijm ende de deelen daerop van greijnenhout van een en een halff duijm, de eene zijde sonder spint, wel geschaeft, gestreeken, geploecht ende geveert, ende wel recht op de balcken vastgemaect. De balcken ende deelen goet ende viercant sonder wan ofte eenigh letsel dat de balcken hinderlijck sij, als mede de deelen op wervels te setten.

Item den aennemer sal moeten maeken een starcke steijgeringh over de heele kerck om sijn kapwerck en onderslagen te connen opwercken ende deselve steijgeringh weder aff te nemen en moet oock hebben tot zijne last alle het arbeidsloon van de timmerluijden ende oock haer bier en brandewijn en alle het gesaeght hout op de wal te wercken en sijn touwen en blocken en dommecrachten en alle sijn gereetschappen niet uijtgesondert.

Item den aennemer sal met sijn volck niet op saturdayn ofte andere heijlige dagen mogen wercken en sal op vrijdaghs ofte die dagen voor de heijlige dagen moeten uijtscheijden op het aenseggen van de besteeders. De meester sal gehouden sijn dagelijcx bij het werck te sijn en als het van nooden is om materialen ofte iets anders tot voordeel van het werck gehouden sijn met de besteeders te gaan als het hem aangeseijt wert ende daervoor niet te reekenen als sijn bedongen loon.

Item soo de besteeders aen dit werck tot haer genoegen ijets quamen te veranderen ofte in 't opbouwen iets nodigh was te verbeteren soo sal den aennemer dat aen de besteeders bekent maeken en voor deselve veranderinge meerder maekende meerder betalen ende minder maekende minder betalen. En soo daer different is en in 't werck niet connende acordeeren soo sullen haer wedersijts verblijven aen twee neutrale meesters, dit alles sonder arch off list etc.

Item den aennemer sal gehouden sijn gereset te wesen met de kap te pannen op maij 1672.

Item dat de tweede comparanten insgelijcx gehouden sullen sijn alle de cosijns van binnen ende van buijten te maken soodanigh als op de teekeningh daer van gemaect, vertoont wort, wel en glat met belioenen ende spondingen, ende daer aen te maecken de deuren, vensters en raemen van duijm eijckenhout met behoorlijcke clampen, de cosijns van seven en vijff duijm, de schoorsteenmantels sullen van greijnenhout moeten sijn, ende bekleet van eijckenhout met arcketraeff, fries ende lijst en soo veel trappen te maecken als op de grontteekeningh vertoont wort. De trapreden sullen moeten twee ende halff duijm dick sijn, ende de spil vijff duijm int viercant alles van goet greijnenhout.

[883] Item de tweede comparanten sullen mede gehouden sijn, de tweede laegh balcken wel te schaven ende te wercken met soo veel schoorsteen en trapgaeten als in de balckgront aengetekent is, ende die wel te deegh op de muij te leggen. De balcken sullen van ses en thien duijm moeten sijn, ende daer greijnen deelen opgeleght worden van een en een halff duijm, geschaeft, gestreeken ende geveert, ende aen de eene zijde sonder spint ende die wel recht op de balcken vast te maecken. De voorpoort te maecken van drij duijm eijckenhout nae des eerste comparants, ofte diegene die sijn plaets bekleeden sal, believen. De balcken die moeten drij voet van malcander sijn, ende om de tweede balck een ancker off een houvast, de anckers van vier a vijff pont, ende de houvasten van een a een en een halff pont, alles van goet nieuw ijser.

Item dat de tweede comparanten insgelijcx gehouden sullen wesen op de tweede balcken te leggen wurmte van vier en ses duijm ende daer spanten op, ses voet van malcander als in het porfiel van de galerije vertoont wort, de wurmte ende nock daerin van vier en vijff duijm, de kapribben van drie en twee en een halff duijm, een voet van malcander, de latten van een ende een en een halff duijm daerop, wel op sijn maet gespijckert. De hoecckepers en kielkepers naer het model dat daer van gemaect is, ende de middelkap soo hoog als den eersten comparant, ofte

diegene die sijn plaets bekleden sal, sal believen. Een deurgangh nae de middelkap te maecken, aen weerszijde met een venster om in de gooten te gaen.

Item sullen de tweede comparanten mede gehouden sijn, buijten om het werck te maecken een Toscaense sijmasijlijst, behalve boven de poort, daer op de teekeningh een ander lijst verthoont wort, ende de binnenlijst te maecken sodanigh als uit profil van de galderije wort aangewesen, de gooten te maken met haer behoerlijcke schut van een voet breed in de boomen, ende de boeijborden soodanigh als dat behoort, de buijtegooten breed seven duijm in de boom.

Item dat de tweede comparanten insgelijcx gehouden sullen sijn te maecken de boomen onder een regenback ende onder twee secreten, en de de formeels die daertoe moeten sijn. Item de kalck ende santhocken te maecken die de metselaer [878] van noden sal hebben, alsmede de loots van achter die met pannen bedekt is aff te breecken, ende de masten ende andere hout op het werck te brengen, daer het den eersten comparant ofte diegene die sijn plaets bekleet, sal ordonneren.

Item de tweede comparanten sullen mede gehouden wesen onder twee galderijen te weten aen ijder zijde van de kerck een, de welcke ijder hondert en vijftigh voeten langh moeten sijn, colommen te setten van ipenhout, ende die te stellen twaelff a dertien voeten van malcanderen, de dichte naer advenant van de hooghte, sodanigh als d'ordre medebrenght, alsmede in ijder galderije een deur van twee duijm eijckenhout te maken, ende op de colommen te leggen een onderslagh, van seven en tien duijm daer de balcken op leggen.

Item sullen sij tweede comparanten insgelijcx gehouden sijn, de balcken van de galderijen van ses en negen duijm met weijnich spint van goet greijnenhout, goet ende viercant sonder wan ofte eenigh letsel dat de balcken hinderlijck sij, wel te schaven ende die te leggen drij voet van malkander, het eene ent op de muijr ende het ander ent op de onderslach, ende op ijder colom een houvast ende aen het ander ent een ancker. Op dese balcken te leggen greijne deelen van een ende een quart duijm, de eene zijde sonder spint geschaeft, gestreecken, geploecht en geveert, ende die wel recht op de balcken met wervels te spijckeren, alsmede opt weer ent van de balcken een wurmt van vier en ses duijm te stellen, ende die op de balcken wel vast ende de spanten daerop gemaect volgens als int profil verthoont wort, de spanten ses voet van malkanderen ende van vijff en ses duijm, de wurmt daer in van vier en vijff duijm, de nock vier en vijff duijm, de ribbe van 3 en 2¹/₂ duijm ende een voet van malckanderen ende de latten een en 1¹/₂ duijm, ende die wel op sijn maet te spijckeren.

Item dat de tweede comparanten mede gehouden sullen wesen de lijsten te maecken van binnen ende buijten volgens het voorwerck van de woonhuijsen ende scholen, ende van eene groote gelijk de gooten van het selve, ende moeten egael rontom loopen, alsmede te maecken drij dackvensters in ijder galderije.

[879] Item sullen sij tweede comparanten oock gehouden wesen ende nemen tot hunnen laste alle het arbeidsloon van de timmerluijden te betalen, alsmede haer van bier ende brandewijn ende alle de gereetschappen die aent werck dependeren niets uijtgesondert, te versorgen, ende oock het gesaeght hout op de wal te doen wercken.

Item sullen sij tweede comparanten noch te hun volck op saturdagh ofte andere Joodsche heijlige dagen niet vermogen te wercken, ende sullen op vrijdagh ofte die dagen voor de heijlige dagen moeten uijtscheijden op het aenseggen van den eersten comparant ofte diegene die sijn plaets bekleden sal. Ende sal ten minste eene van de tweede comparanten gehouden sijn dagelijcks bij het werck te sijn, alsmede met den eersten comparant te gaen om de materialen te gaen copen.

Ende eijntelijck sullen de tweede comparanten gehouden wesen hun

werck gereet te leveren soodanich dat de pannen daerop cunnen comen een maent naerdad de muijren op sijn hooghte sijn.

Ende off t'zaecke ware dat ijets in de teekeningh was aangewesen ende dat het in dit besteck niet en stont, off oock dat ijets int besteck was geschreven t'welck niet in de teekeningh was aangewesen, soo sullen sij tweede comparanten evenwel verobligeert blijven het allebeijde te volendoen, ende soo de tweede comparanten ijets quamen te maecken off te leveren t'welck niet conform t'besteck off aentekeningh was, soo salt den eersten comparant vrijstaen het selve vant werck aff te keuren, jae al waert schoon dat het selve al tenemael gemaect was, t'welck sij tweede comparanten alles sonder tegensprecken tot hunnen coste sullen moeten remedieren ende vermaecken sonder eenige rechtsvordering tot contentement van den eersten comparant. Ende indien het quame te gebeuren datter ijets meer ofte minder gemaect wort als volgens t'besteck ende aentekeningh vereijst wort, soo sal het selve aen de tweede comparanten worden vergoet ofte gecort soo als twee eerluijde luijden hun dies verstaende sullen comen te oordelen.

Verclarende sij tweede comparanten het leveren van alle de materialen in desen vermeldt aengenomen te hebben, ende dat alles van soodanigh een qualiteit als in desen verhaelt is, geene uijtgesondert, alsmede het arbeidsloon van alle het werck, het haijen van alle de masten daerinne begrepen, te weten alles voor de somme van achtduijsent ende vijffhondert guldens, de welcke door den eersten comparant sullen moeten worden betaelt, gelijk hij bij deesen belooft, namentlijck eendarde part soo haest als het fundament ende d'eerste laegh balcken sal wesen geleijt. Item een gelijk darde part soo wanneer het werck ondert dack sal sijn, ende het laeste darde part soo wanneer het werck sal wesen opgenomen. Sijnde eijntelijck noch geaccordeert ende bij den eersten comparant bedongen dat de tweede comparanten gehouden sullen sijn alle het hout dat den eersten comparant bij ende omtrent het werck is hebbende ende hij moeste oordelen goet genoegh te sijn om tot het voorseijde werck te gebriicken, aen te nemen tot soodanigen prijs als men t'selve nieuw sijnde, soude moeten incopen. Ende aldus verclaerden de voornoemde partijen te wesen geaccordeert, verbindende tot naercoming ende voldoening van dien, namentlijck den eersten comparant alle de goederen ende offerten van de Portugees Joodsche gemeente, ende sij tweeden comparanten hunne resp. prive persoonen de goederen hebbende ende vercrijgende deselve stellende ten bedwangh van alle rechteren ende gerechten. Ter goeden trouw en aldus gedaen binnen Amsterdam, present Jacobus de Moll ende Raijmundus Buijck als getuijen

Ishack de Pinto

Adrijaen de Jonge mr. timmerman
Jan de Jonghe mr. timmerman
Jan Uijlenburgh mr. timmerman

Jacobus de Moll
Raymundus Buijcke

S A A, 5075 notaris Pieter Padthuijsen, inv.nr. 2908B, p. 1018-1019, 1014-1017, 1012 (metselbestek)

[1018] Op huijden den 20 augustij anno 1674 compareerden voor mij Pieter Padthuijsen openbaer notaris etcetera present de naergenoemde getuijen, de heer Isaeq de Pinto als geautoriseert van de Portugesche Joodsche natie binnen dese stadt, ter eenre, ende d'eersame Elias Bouman mr. metselaer binnen dese stadt, ter andere zijde. Ende verclaerden met malcanderen over het metselwerck van de woonhuijsen, scholen

ende galderijen aen ende bij de nieuwe Portugesche Joodsche kerck alhier te maken, geaccordeert ende verdragen te sijn opt besteck ende de conditien hiernaer volgende, te weten:

Erstelijck staet den tweede *comparant* daer voor in ende verbindt sich mits desen, dat alle de materialen tot dit werck behoorende ende in dit besteck begrepen, te weten, roode ende grauwe moppen, Goutse steen, kalck ende sant, sement, pannen ende vorsten van Hasselt, materialen tot een regenback houdende hondert tonnen, vloeren tot twee voorhuijsen ende drij keuckens, hartsteenen neuten, hartsteenen basementen onder de pilaren van de galderijen, steentjes onder de muijren van de woonhuijsen ende in de schoorsteenen, loode gooten ende buijsen, twee lode pompen, backen met copere cranen ende twee watersteenen, klinckert ende sant om t'pleijn voor de kerck, de galderijen aen de zijde tusschen de kerck ende de galderijen achter de kerck gelijk met den galderijen te vloeren, een blaeuwe drumpel voor ijder deur van de woonhuijsen ende schoolen, vier ijsere plaeten van 3¹/₂ voet langh ende vier gemeene haertijzers, ende de steenkalck ende sant tot twee secreten, alles door den eersten *comparant* ofte diegene die sijn plaets bekleeden sal, met kennisse van den tweeden *comparant* te copen, niet meer int geheel sullen comen te costen als de somma van dertien duisent ende een hondert *guldens*, ende alle t'gene deselve materialen meerder mochte comen te costen, sal den tweeden *comparant* gehouden sijn te suppleren ende voldoen, ende t'gene de selve minder mochte comen te costen t'selve sal comen tot profijt van den eersten *comparant*, voor welcke verbintnisse den tweeden *comparant* sal genieten eene premie van tweehondert *guldens*.

Item den tweeden *comparant* sal de fundamenten moeten aenleggen ende verdelen op de pijl van de roijmeesters die de diepte daer affgeven dewelcke is 10 voeten ende een halff ofte meer volgens de grontteekeningh die daer van gemaect is.

[1019] De fundamenten van de scholen ende woonhuijsen sullen van een ende een halff mop dick sijn tot onder de balcken van de vloer die acht duim boven t'pleijn off de plaets van de kerck is, ende dit van goede roode moppen ende wel in kalck gewerckt alsmede de muijren recht ende wel te metselen.

Item dat den opstal van de schoolen ende woonhuijsen sal wesen de buijtenmuijren ende de muijren van het pleijn van een grauwe mop, beginnende van de hooghte van de straet dat men geen rode moppen can sien, ende de binnen scheijmuijren van een roode mop dick, ende de binnen lose muijren van een halff goutse steen, de deuren ende cosijns sullen geset worden soodanigh als in de teekeningh staet off aangewesen sal worden, ende sal dit werck van buijten rontom wel schoon gewrocht moeten worden, ende welgestootvoeght ende affgereet, ende dese verdieping sal 12 voeten vant pleijn hoogh sijn, ende van onder soo veel tochtgaten als er van noden sijn sullen, alsmede voor ijder deur van de schoolen en woonhuijsen een blaeuwe steene drempel te leggen, ende de kosijnen ende deuren op de zijde van de gracht ende opt pleijn te bedecken van boven met orgelloot 10 duim breed.

Item sal den tweeden *comparant* insgelijcx gehouden wesen aen dit werck, soo als de houte kapjes daer op verdeelt sijn, met Hasseltse pannen ende vorsten te bedecken, ende wel dicht ende recht van binnen te strijcken.

Item sal hij tweeden *comparant* mede gehouden sijn vijff schoorsteenen in de woonhuijsen te maken, ende die met Goutse steen tot aen het dack ende dan buijten het dack op te haelen met grauwe mop, alles schoon gewerckt.

Item sal den tweeden *comparant* oock gehouden wesen in de voorhuijsen van de woonhuijsen gesleepe sweetse vloeren sonder pitten in schulp en sement te leggen, ende in de keuckens vloeren van de beste gladde roode backen in kalck gelijck, alsmede een keldertje te maken

onder een van de betsteden van ijder huijs ende met een vloer van backen beleyt worden, ende oock een blaeuwe watersteen in ijder keucken te setten te weten op die plaets daer het [1014] den eersten *comparant* ordonneren sal, gelijk mede in de keuckens, camers en de voorhuijsen een steentje rontom te setten, ende in de schoorsteenen van drij *guldens*. Sullen mede in de keuckens geset worden vier ijsere plaeten van drij ende een halff voet ende vier gemene haertijzers. Dese camers keuckens ende voorhuijsen wel te raepen ende dan te plijsteren, alsmede twee lode pompen met copere cranen te stellen om uijt de regenback water te crijgen.

Item dat den tweeden *comparant* mede gehouden sal wesen in alle de schoolen een schoorsteentje te maken omdat men daer een kachel in can stoocken die den tweden *comparant* oock sal hebben te setten, doch in de kerckmeesters cantoor een schoorsteen daer men in can vuijren. Dese schoolen en de cantoor wel aff te raepen ende te pleijsteren soo als den eersten *comparant*, ofte diegene die sijn plaets bekleet, sal ordonneren. Gelijk mede in de schoorsteen van de kerckmeesters cantoor steentjes te setten ende voor de posten een ander regel van steentjes.

Item sal den tweede *comparant* insgelijcx gehouden sijn een regenback in de poort te maecken van hondert tonnen groot van goede moppenclinckert, ofte Leijtse klinckert, ende een secrete te maecken gewulff ende soo diep als t'wesen ca. (weggefallen: can) ende daer op vier sitplaetsen te maecken, alsmede de loode pompenbacken en watersteen die in de oude kerck sijn uijt te nemen ende die te brengen ende setten daer het den eersten *comparant* ofte diegene die sijn plaets bekleet, sal ordonneren.

Item den tweede *comparant* sal gehouden wesen dit werck met goede loode gooten te beleggen van goet gootloot van een voet breed in de boomen, ende de buijten gooten van seven duim mede inde boomen ende een halff voet op de buije, ende voor tot op de neus van de lijst ende de kiel en van goet goot loot, ende de loode buijssen van twee en een halff duim overt cruij.. (weggefallen: cruijs).

Item dat den tweeden *comparant* mede verobligeert sal sijn het pleijn voor de kerck en tusschen de schoolen te vloeren met goede middelslagh van Leijtse ende Vriesse klinckert die niet crom en sijn, soodanigh als die in parcken verdeelt sullen [1015] worden naer believe van den eersten *comparant*, ende int zant gevloert werden, te weten een halff voet sant hoogh om te vloeren.

Item sal den tweeden *comparant* gehouden sijn driehondert voeten galderijen te maecken, als namentlijck hondert en vijftigh voeten nae de Muijgracht ende hondert en vijftigh voeten nae de Breestraet, de fundamenten van de galderijen sullen soo diep sijn als dat van de scholen, ende sal het fundament twee rode mop dick sijn, ende al t'gene dat boven de straet comt van een en een halff graeuwe mop soowel van binnen als van buijten, ende van binnen ende buijten schoon gewrocht tot die hooghte als de muijr van de schoolen is, ende sal mede aen dese muijr om de twaelf off dertien voet een steene pendant aangewerckt worden, soo wel van binnen als van buijten, maer die van binnen sal onder de vloer blijven, ende die van buijten opgaende tot aen de lijst op de verdelinghe van de colommen soo als den eersten *comparant* hem sal aenwijzen, ende de teekeningh daer van gemaect is medebrenghende, gelijk hij mede onder ijder colom een steene pendant sal ophaelen van rode moppen, ende een hartsteen basement onder ijder colom te maken volgens de teekeningh daer van gemaect, het harsteen basement van een vloet hoogh, ende de houte colommen daer wel met een ijser doock met loot ingegoten.

Item sal den tweeden *comparant* oock gehouden wesen dese galderije te decken met Hasseltse pannen ende vorsten, ende die wel dicht ende recht van binnen te strijcken.

Item sal den voornoemde tweeden *comparant* mede gehouden wesen onder een van de trappen achter de kerck een secrete te maken

ende te verwulven soo diep als t'can wesen met twee sitplaatsen.

Item dat den tweeden comparant insgelijcx gehouden sal sijn tuschen de galderije ende de kerck alsmede onder de galderije ende achter de kerck, gelijk met de galderije, met goede Leijtse ende Vriesse klinc-kert van de middelste slag die niet crom en sijn op sijn kant te vloeren, met parcken soodanigh als die verdeelt sal worden naer believe van den eersten comparant, ende mede een halff voet int sant.

Item dat hij tweede comparant gehouden sal wesen aen [1016] wederzijde van dese galderijen soo binnen als buijten met goet gootloot, gooten geset worden van een voet breed in de boom, ende de buijten gooten van seven duim in de boom ende een halff voet op de buije ende voor tot op de neus van de lijst, alsmede loode buijssen van twee ende halff duim overt cruijs om aff te waten, soo als den eersten comparant hem ordonneren sal, ende alle het loot aent geheele werck sal moeten een voet viercant plat loot sijn ende wegen vijff ende een quart ponden.

Item dat hij tweede comparant insgelijcx gehouden sal wesen de kalck ende sement te laten bereijden in voegen als volghet te weten, hij sal twaelf wagens kalck nemen daer onder seven wagens sant alle even vol ende die wel gemenght, gewatert ende gebout, ende sal alle de kalck die gebout is ses dagen leggen, ende dan weder wel doorgeslagen, eer dat hij verwerckt sal worden. De sement sal werden toebereijt als volghet te weten, ses wagens steenkalck ende ses wagens schulpkalck daeronder drij wagens sement als mede drij wagens sant t'selve alles wel onder een gemenght ende wel gebout ende dan twee dagen laten leggen ende daernaer wederom wel doorgeslagen, alsmede daer opgepast op dat het niet en bederft, gelijk oock alle de steen naer behooren te gieten alles tot contentement van den eersten comparant.

Item den tweeden comparant sal op het aenseggen van den eersten comparant int werck moeten gaen alle met goede metselaers, ende soo daer knechts mochten sijn die de eerste comparant niet aenstaen soo sullen die op het aenseggen van den eersten comparant van het werck moeten gaen, ende hij tweede comparant gehouden sijn andere goede knechts in de plaets te laten comen.

Item den tweeden comparant en sal met sijn volck op saturday ofte andere Joodsche heijlige dagen niet vermogen te wercken ende sullen op vrijdaghe ofte die dagen voor de heijlige dagen moeten uijtscheijden op het aenseggen van den eersten comparant, gelijk oock den tweeden comparant gehouden sal wesen dagelijcx bij het werck te sijn, ende sal moeten de muijren van de huijsen ende scholen op sijn hooghte gebracht hebben tegens halff october, ende die van de [1017] galderijen tegens den laesten october op pene dat hij voor ijder dag naer die tijt sal verbeuren de somme van tien guldens.

Item den tweeden comparant sal insgelijcx gehouden wesen aen ijder

zijde van de galderijen drij gaeten te metselen ende met hartsteen te dec-ken, alsmede ijsere roosters daer in te maecken om dat t'water int fonda-ment door de muijren van de kerck sal connen lopen.

Item den tweeden comparant sal gehouden wesen dit bovenstaende werck te maecken tot sijnen coste te weten van arbeidsloon, bier, brandewijn, kruijwagens, manden, tobbens, metseldraet, steijgerhout, ende alle andere gereetschappen die aen sijn werck dependeren niets uijtgeson-dert.

Ende off t'zaecke ware dat ijets in de teekeningh was aengewesen, ende dat het in dit besteck niet en stont, off oock dat ijets int besteck was geschreven t'welck niet in de teekeningh was aengewesen, soo sal hij tweede comparant evenwel verobligeert blijven het alle beide te voldoen, ende soo den tweeden comparant ijets quam te maken t'welck niet conform t'besteck off aentekeningh was, soo salt den eersten comparant vrijstaen het selve vant werck aff te keuren, jae al waert schoon dat het selve al tenemael gemaect was, t'welck hij tweede comparant alls son-der tegensprecken tot sijnen coste sal moeten remedieren ende vermae-cken sonder eenige rechtsvordering tot contentement vanden eersten comparant, ende indien het quame te gebeuren datter ijets meer ofte minder gemaect wort als volgens t'besteck ende aentekeningh ver-eijst wort, soo sal het selve aen de tweede comparant worden vergoet ofte gecort soo als twee eerlijcke luijden hun dies verstaende sullen co-mente oordelen.

Verclarende hij tweede comparant het arbeidsloon vande bovenstaen-de wercken ende de conditien hier boven verhaelt niets uijtgesondert aen-genomen te hebben, voor de somme van vijftienhondert guldens ende daerenboven noch de somme van een hondert guldens tot een vereeringh dewelcke door den eersten comparant sullen moeten werden [1012] beta-elt, gelijk hij bij desen beloof, soo wanneer het werck tot contentement van den eersten comparant, ofte diegene die sijn plaets sal bekleden, sal wesen opgenomen.

Ende aldus verclaerende voornoemde partijen te wesen geacordeert, verbindende tot naercoming ende voldoeninge vandien, hunne respecti-ve privé persoonen ende goederen hebbende ende vercrijgende de selve stellende ten bedwangh van alle rechteren ende gerechten. Ter goeder trouwen aldus gedaen binnen Amsterdam present Jacobus de Moll ende Johannes van Oijt als getuijgen

Ishack de Pinto
Elias Bouman

Jacobus de Moll
Joannes van Oijt

Archieven en afkortingen

Ets Haim: Bibliotheek Ets Haim - Livraria Montezinos
JHM: Joods Historisch Museum
PIG: Portugees-Israëlietische Gemeente
RDMZ: Rijksdienst voor de Monumentenzorg
SAA: Stadsarchief Amsterdam
334: Archieven van de Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam
334A: Archief van de Portugees-Israëlietische Gemeente: aanvulling
366: Archief van de Gilden en het Brouwerscollege
378.00K: Archief van de Oosterkerk
5004: Archief van de Weeskamer: begraafregisters
5028: Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen
5039: Archief van de Thesaurieren Ordinaris
5062: Archief van de Schepenen: kwijtscheldingsregisters
5063: Archief van de Schepenen: register van schepenkennissen
5075: Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam
10056: Collectie Bouwtekeningen
DTB: Doop-, Trouw- en Begraafregisters
RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Tresoar: Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum Leeuwarden

Noten

1 Deze algemene schets is vooral gebaseerd op Baruch/Jessurun Cardozo/Sondervan 1993, Belinfante 1991, Blom/Fuks-Mansfeld/Schöffner 2004, De Castro/Meijer 1950, Fuks-Mansfeld 1989, Kistemaker/Levie 1987, Michman/Beem/Michman 1999, Da Silva Rosa 1925 en Stoutenbeek/Vigeveno 1997. De belangrijkste gebruikte aanvullende literatuur wordt bij de desbetreffende deelonderwerpen vermeld.

2 Over de Amsterdamse synagogen: Van Agt 1974. Over de Portugees-joodse gemeenschap in zeventiende-eeuws Amsterdam en het archeologisch onderzoek in 1981-1982 op Vlooienburg: Kistemaker/Levie 1987. Over het in de Korte Houtstraat te bezichtigen tempelmodel: Offenbergh 2004, p. 401-405. Over de vleeshal: Koen, 'Vleesvoorziening', 1970.

3 Van Agt 1974, p. 9-12.

4 Zantkuijl 1970 en Koen, 'Waar', 1970. Het artikel van Zantkuijl bevat vertaalde samenvattingen van de in het Portugees gestelde overeenkomst van 31 januari 1612, p. 200-201, en de latere akten die bij de bouw gerezen problemen behelzen, p. 205-207. De teksten zijn integraal gepubliceerd in Koen, 'Notarial records', 1971 en 1972. Naar aanleiding van protesten van de gereformeerde kerkenraad besloot de vroedschap religieuze of andere bijeenkomsten te verbieden onder dreiging van sloop van het gebouw. Het huis werd afgebouwd, gekocht door het vroedschapslid Nicolaes van Campen en door hem verhuurd aan Neve Sjalom; Koen, 'Nicolaes van Campen', 1971, p. 117.

5 Voor Isaac de Pinto zie Salomon 1975 en Bodian 1997, p. 96-97, 166.

6 Abrahamse 2010, p. 199-200. Met dank aan Jaap Evert Abrahamse voor de relevante resolutieteksten. Overigens had Daniel Stalpaert al een ontwerp voor het beoogde plein gemaakt; zie Vlaardingerbroek 2010, p. 56, tabel 1. Met het voorstel hoopte de stad minder geld kwijt te zijn aan de aanleg van de gracht met bijbehorende kaden en bruggen en te ontkomen aan een schadeloosstelling van de regenten van het Leprozenhuis.

7 Van Agt 1976, Visschedijk 2010.

8 Bloemgarten/Van Velzen 1997, Hendriks/Van Velzen 2004 en Reijnders 1981.

9 Afgebeeld in Belinfante 1991, p. 86-87.

10 Citroen 2010. Mendes-Coutinho werd bij de razzia in mei 1943 gedeporteerd naar Westerbork, maar kon terugkeren naar Amsterdam.

11 Hagoort 2005 en Alvares Vega 1975.

12 De correspondentie betreffende het behoud van de synagoge is ontleend aan Vaz Dias 1995, p. 49-51. Met dank aan Veerle Simons voor informatie en verwijzing. Ook dank aan Peter Tammes.

13 Met dank aan Odette Vlessing, Harmen Snel, Guido Steenmeijer, Gabri van Tussenbroek en J. Vlaardingerbroek voor hun suggesties en het kritisch lezen van de tekst. Veel dank aan Ruud Koopman voor vele verwijzingen naar notariële akten over de familie Bouman.

14 Vermeulen 1928-1941, dl. 3, p. 387-389 tot en met Snaet 2007, p. 278.

15 Vaz Dias 1934, p. 89.

16 De Castro 1875, p. 4.

17 Seeligmann 1920.

18 Ozinga 1929, p. 160.

- 19 Zie over de betekenis van het woord architect in de zeventiende eeuw Vlaardingebroek 2010.
- 20 Meischke 1995, p. 71.
- 21 De geboortedatum is ontleend aan SAA, archief 5075, inv.nr. 3107 (notaris Hendrick Rosa), p. 364 (1 december 1670) en inv.nr. 2903 (notaris Pieter Padthuijzen), 29 april 1671; de sterfdatum aan SAA, DTB, inv.nr. 1047, p. 264-265; zie ook Vaz Dias 1934, p. 90 en Dudok van Heel 1975.
- 22 Tresoar Leeuwarden, DTB 899, 8 februari 1634.
- 23 De door Vaz Dias (1934, p. 90) genoemde kinderen Wijlem en Crelis komen niet voor in het testament van 19 februari 1677 dat Claes Bouman en Trijntje Fredricx op hebben gesteld (SAA, archief 5075, inv.nr. 3129B (notaris Hendrick Rosa), fol. 792-798). Crelis was überhaupt geen kind van Claes en Willem was al overleden.
- 24 SAA, DTB, inv.nr. 42 (Nieuwe Kerk), p. 67; SAA, DTB, inv.nr. 93 (Zuiderkerk), p. 3; SAA, DTB, inv.nr. 93 (Zuiderkerk), p. 57; SAA, DTB, inv.nr. 43 (Nieuwe Kerk), p. 21.
- 25 SAA, DTB, inv.nr. 474, p. 453.
- 26 SAA, archief 5075, inv.nr. 1114 (notaris Justus van de Ven), acte 1 (1 juli 1655).
- 27 SAA, archief 5004, inv.nr. 6.
- 28 SAA, 5062, inv.nr. 47, fol. 103v. Erf 38 park C voor f 4500, 10 december 1655; Willem Muijman aan Claes Barentsz Bouman mr metselaar. Borgen zijn Nicolaas Tulp (oud-burgemeester) en Zacharias Rode (commissaris van zeezaken). Dit huis met eigen muren en goten werd in 1726 en 1727 door de erfgenamen van Claes Barentsz Bouman verkocht: $\frac{1}{4}$ verkocht voor f 4000 (5 maart 1726) aan Jan Agges Scholten en Borchar dus Scholten en $\frac{3}{4}$ voor f 12.000 (10 oktober 1727).
- 29 SAA, DTB, inv.nr. 9, p. 148 (Oude Kerk).
- 30 Inschrijving op 6 februari 1640; SAA, poorterboek E, p. 116.
- 31 SAA, archief 366, inv.nr. 1346: hij staat hier beschreven als "Claes Barendtsz van Leuwarden".
- 32 SAA, archief 366, inv.nr. 1349: "Claes Barendts zijn twee zoonen als Elias Claesz ende Wijlem Claesz voor twee jaeren."
- 33 SAA, archief 366, inv.nr. 1349, fol. 34v (Pieter Jansen van Flensburg), fol. 41v (Rijecwert Pietersz van Friesland), fol. 54 (Jan Berensz Hooghewegh van Amsterdam), fol. 58v (Thomas Thomasz Smit van Amsterdam), fol. 62v (Jan Anthonijsz van Amsterdam), fol. 65 (Abram Geijsbersen Wou van Amsterdam), fol. 69v (Gerrit Jacobsen van Amsterdam), fol. 70v (Coenraet Pietersz van Amsterdam en Jan Jansz Pingeman).
- 34 Amsterdam Museum, inv.nr. SA 40261; zie ook Middelkoop/Reichwein/Van Gent 2008, p. 212.
- 35 SAA, archief 5075, inv.nr. 3930 (notaris Nicolaes Brouwer), fol. 344, 391-392v (20 september 1672). In deze arbitragezaak lijkt de stad partij te zijn geweest: door de thesauriers werden Douwe Claesz en Jasper Aerjaensen aangewezen, terwijl Claes Barentsz Bouman en Willem Brederode, alsmede de advocaat Nicolaes Listingh de andere arbiters waren.
- 36 SAA, archief 5075, inv.nr. 3177B (notaris Arnout van Zurck), p. 829 (9 januari 1666).
- 37 SAA, archief 5075, inv.nr. 3093 (notaris Jan Cramer), fol. 164 (1 september 1659), 165 (6 september 1659), 209 (6 oktober 1659); met dank aan Ruud Koopman. Claes Barents Bouman had van Albert van Wieringen uit de buurt rond Woerden 30.000 grauwe stenen en 28.000 harde stenen gekocht. Eerst wilde Bouman ze niet aannemen, daarna weigerde Van Wieringen de stenen in het schip van Bouman over te laden en vervolgens kwam de zaak voor het gerecht.
- 38 SAA, archief 5075, inv.nr. 2903 (notaris Pieter Padthuijzen), 29 april 1671. Zie ook Vaz Dias 1934, p. 90.
- 39 SAA, archief 5075, inv.nr. 3107 (notaris Hendrick Rosa), fol. 364 (1 december 1670). In deze akte verklaarde Claes dat de bakstenen niet alleen door Dirck van Steenoven waren geleverd, maar ook afkomstig waren van de steenbakkerij van Hendrick Woutersz bij Jutphaas.
- 40 SAA, archief 5075, inv.nr. 3102-2 (notaris Hendrick Rosa), p. 48 (27 september 1667). Het betrof het huis van Nicolaes Backer bij de Stillesteeg. Bouman verklaarde dat hij kalk en stenen van de steenkoper Carel de Later had gebruikt.
- 41 SAA, archief 5075, inv.nr. 3104 (notaris Hendrick Rosa), p. 885 (27 september 1667). Als metselknechten werkten hier Jacob Jansz Disseldorp 44 jaar en Claes Claesz Reuwer 30 jaar.
- 42 SAA, archief 378.00K, inv.nr. 7, fol. 2 (voor opperluis 121-4, 22 mei 1670), fol. 7 (f 288 voor metselaarsloon, 16 augustus 1672 en f 321-6, 12 november 1672); Bijtelaar 1980, p. 7, 17, 21.
- 43 Zie de internetsite van het Stadsarchief Amsterdam: http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/indexen/transportakten_voor_1811/zoek/query.nl.pl?i=1&v1=cl*&a1=bou*&x=14&z=b&s=0
- 44 SAA, archief 5075, inv.nr. 3129B (notaris Hendrick Rosa), p. 792-798: Claes draagt op aan zijn vrouw "het volle besit van de gehele boedel zo roerende als onroerende, de schulden ende lasten des boedels betaalende, oock met raedt en daet, ende mede met goetvinden van sijn testateurs outste voorsoon Elias Bouwman ende de soon Abraham Bouwman bij haer testatrice geprocreëert, als hij tot sijn mondige jaeren sal gecomen wesen, item sijn testateurs schoonsoon Johannes Hasewindius, ende sulck met meeste stemming van hun, de vaste goedren te verhuijren, repareren, vertimmeren ende mede vercopen." Uiteindelijk zouden de kinderen alles erven. De kinderen van de overleden Sara, die met Jan van Hecke getrouwd was geweest, en zoon Barent zouden delen in de erfenis, maar mochten zich verder niet bemoeien met het kinsdeel van Abraham. Barent wordt in het testament afgeschilderd als het verongelijkte kind, dat zich tekort gedaan voelde door het bestaan van zijn halfbroer Abraham en op diens erfdeel joeg.
- 45 SAA, archief 5028, inv.nr. 662, fol. 151v, aangeslagen voor f 25.
- 46 SAA, archief 5063, inv.nr. 46, fol. 127v (16 december 1664). De indexen van de schepenkennissen zijn van inv.nr. 31 (1637) tot en met inv.nr. 57 (1677) doorzocht. In de schepenminuutregisters (SAA, archief 5066) lijkt Claes niet voor te komen.
- 47 Dudok van Heel 2008, dl. 2, p. 750.
- 48 Andere voorbeelden zijn Tulps schoonzoon Jan Six (1618-1700) en Gijsbert Dommer, die met de architect Adriaen Dortsman hebben gewerkt; zie Vlaardingebroek 1996, p. 163.
- 49 Röell 2010, p. 40-59.
- 50 SAA, archief 5075, inv.nr. 3093 (notaris Jan Cramer), fol. 209 (6 oktober 1659); met dank aan Ruud Koopman. In deze akte wordt Elias aangeduid als meester metselaar.
- 51 SAA, archief 366, inv.nr. 1349: fol. 69 (Jan Jansen van Amsterdam), fol. 70v (Evert Stevensz van Blocksijen en Pieter Alberts van Amsterdam).
- 52 Nationaal Archief, Den Haag, 3.03.01.01 (Hof van Holland), inv.nr. 83, fol. 41r-42. Muller/Zandvliet 1987, p. 170; voor Paen, zie p. 154.
- 53 SAA, DTB, inv.nr. 495, p. 142 (4 juli 1670).
- 54 SAA, DTB, inv.nr. 1056, p. 60 (19 februari 1672).
- 55 SAA, DTB, inv.nr. 1056, p. 103 (22 november 1674). Zij woonde aan de Nieuwezijds Binnenamstel.
- 56 SAA, archief 5075, inv.nr. 3438 (notaris Pieter Cornelis van Poelenburgh), fol. 186-196v (27 december 1675 tot 16 maart 1676). Met dank aan Ruud Koopman. Van de zeventien huizen die Van Kuijck verhuurde, was dat van Elias Bouman veruit het duurst.
- 57 SAA, archief 5028, inv.nr. 662, fol. 534v, aangeslagen voor f 10. De meestertimmerman Gillis van der Veen had een geschat kapitaal van

f 1000, de meestersteenhouwer Pieter van Kuijck f 5000. De architecten Adriaen Dortsman en Daniel Stalpaert hadden veel meer kapitaal ver-
gaard met schattingen van respectievelijk f 10.000 en f 50.000.

58 SAA, archief 5075, inv.nr. 4965 (notaris Michiel Servaes), acte 86, p. 247-248 (28 oktober 1680). Bouman beboette de metselaar Marten Hendricksz, die niet ingeschreven stond bij het gilde, maar wel werk had aangenomen van Casper Fernandus Vega. Met dank aan Ruud Koopman.

59 SAA, archief nr. 5039, inv.nr. 7, fol. 15v (12 april 1681); De Castro 1875, p. x-xi, noot 52; Van Essen 2011, p. 200, bijlagen: p. 11, 37.

60 SAA, archief 5039, inv.nr. 7, fol. 50-51v (24 maart 1682). Abrahamse 2010, p. 327-330.

61 SAA, archief 5039, inv.nr. 7, fol. 95; De Castro 1875, p. x-xi, n. 52.

62 SAA, DTB, inv.nr. 1056, p. 302 (18 maart 1686).

63 SAA, archief 5046, inv.nr. 5, fol. 219, executeur Johannes Hasewindus en Bastiaan Stopendaal. Elias bezat een derde deel van zijn vaders huis aan de Binnenkant (f 2330), drie huizen aan de Oostenburgerstraat (f 400), de erven 3 en 4 aan de Oostenburgerstraat (f 330 per stuk) en twee huizen in de Oostenburgerdwarstraat (f 400). Dit alles kwam uit zijn vaders bezit. Daarnaast bezat Elias een kwart van een pand in de Koe-poortsweg in Hoorn (f 200), dat hij via zijn vrouw had geërfd. De totale waarde van Elias' bezit werd op f 3990 geschat, de belasting bedroeg f 202.

64 Geciteerd uit Vaz Dias 1934, p. 91.

65 SAA, archief 5075, inv.nr. 2787 (notaris Pieter van Buijtene), p. 605-606 (13 december 1668). Met dank aan Ruud Koopman.

66 Vaz Dias 1934, p. 91.

67 SAA, archief 378.00K, inv.nr. 7, fol. 9 (4 februari 1673 f 157-10), fol. 10 (5 augustus 1673 f 200), fol. 11 (9 februari 1674 f 116-11), fol. 12 (25 juli 1674 f 175-8 en 12 november 1674 f 252), fol. 13 (17 juli 1675 f 110), fol. 14 (12 februari 1676 f 111), fol. 15 (14 mei 1677 f 121), fol. 16 (23 februari 1678 f 39-15 en 29 december 1678 f 33-6), fol. 17 (30 januari 1680 f 221), fol. 18 (30 januari 1681 f 89-5). Totaal f 1726-15. In 1681 werd Elias stadsmeestermetselaar. Zie ook Bijtelaar 1980, p. 21.

68 SAA, bibliotheek, collectie 15009, inv.nr. 10865, nr. O 940.127. In dit bestek staat dat Daniel Stalpaert het werk zou controleren, waaruit geconcludeerd kan worden dat hij de ontwerper van de Hoogduitse synagoge is.

69 Vaz Dias 1934, p. 91; SAA, archief 5075, inv.nr. 2904 (notaris Pieter Padthuijzen), p. 109-110 (10 december 1671) en p. 261 (9 november 1671). Verder zou Elias toegezegd hebben het metselwerk te maken voor f 1200. Zie ook Van Eeghen 1963, p. 11.

70 Dat Gillis van der Veen ook ontwerpen leverde, blijkt uit een verklaring uit 1676, die door hem mede werd ondertekend, waarin staat dat ontwerperwerk ten alle tijde betaald diende te worden, ook als het werk niet aan de ontwerper werd aanbesteed. Ottenheim 1989, p. 150-151.

71 Ets Haim H, inv.nr. 48 D 34, p. 48 (handschrift Abraham Mendes Chumachiro).

72 SAA, archief 334, inv.nr. 19, p. 629-630 (15 Sebat 5431 of 26 januari 1671).

73 SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1148-1149; SAA, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte van 10 juli 1676; SAA, archief 5075, inv.nr. 1777 (notaris J.Q. Spithoff), fol. 474 (3 december 1676); SAA, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte 22 december 1676.

74 SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1173: Bouman kreeg f 31-16 en voor het "copiar os Beteckens de Bouman" werd f 1-5 betaald.

75 Zantkuijl 1993, p. 438.

76 SAA, archief 334, inv.nr. 915A, nr. 70-71 (van Bouman zijn twee identieke kaarten bewaard gebleven); Vaz Dias 1934, p. 91; Hagoort 1997, p. 48; SAA, archief 5075, inv.nr. 3183 (notaris Adriaen Lock), p. 110-111 (10 oktober 1678); SAA, archief 5039, inv.nr. 915. SAA, archief 213, inv.nr. 1112, 23 april 1678; SAA, archief 213, inv.nr. 1273. Met dank aan Hamid M'Sahal.

77 Met dank aan J. Vlaardingerbroek, Coert Peter Krabbe, Jos Smit en Gabri van Tussenbroek voor hun waardevolle suggesties en aan Maria Helena Barreiros voor haar hulp bij het vertalen van Portugese archiefteksten. De auteur is veel dank verschuldigd aan David Mulder, Odette Vlessing en Eric Heijlselaar voor hun bijdrage aan het archiefonderzoek.

78 Algemene literatuur over synagoges: Wischnitzer 1964; Eisenberg 1974; Breffny 1978; Herselle Krinsky 1985; Meek 1995; Cohen-Mushlin/Thies 2010.

79 Wischnitzer 1964, p. 71.

80 Van Agt 2006, p. 15.

81 Israel 2001, p. 397-435.

82 De Castro/Meijer 1950, p. 23.

83 Zie de bouwrekening in SAA, arch. nr. 334, inv.nr. 172, p. 1151.

84 SAA, archief 5075, inv.nr. 2233 (notaris A. Lock), fol. 48 (7 mei 1670); Hagoort 1997.

85 SAA, archief 334, inv.nr. 19, p. 622 (3 Kislev 5431); De Castro 1875, bijlage D.

86 SAA, archief 334, inv.nr. 19, p. 622 (9 Kislev 5431). De bouwcommissie stond onder leiding van Isaac de Pinto thesaurier en had als leden: Semuel Vaz, Abraham da Veiga, David Salom de Azevedo, Jacob Aboab Osorio, Jacob Pereyra, Ishack Henriquez Coytino.

87 Ets Haim, inv.nr. 48 D 34, vertaald weergegeven in De Castro/Meijer 1950, p. 29-30. Het verslag is gedateerd 13 Kislev 5431 (26 november 1670).

88 SAA, archief 5039, inv.nr. 559, fol. 25v en kaart 8. De 65,987 vierkante voet werd verkocht voor f 32.993-10. Op 26 juli 1674 werd het bedrag voldaan.

89 Kesler 2010, p. 244.

90 Zie hiervoor in het algemeen Kesler 2007.

91 Ets Haim, inv.nr. 48 D 34, vertaald weergegeven in De Castro/Meijer 1950, p. 29-30. Het verslag is gedateerd 13 Kislev 5431 (26 november 1670).

92 Deze onderdelen staan genoemd in het uiteindelijke bouwbesluit van 15 Sebat 5431; SAA, arch. nr. 334, inv.nr. 19, p. 629-630.

93 De bestekken melden het mikwa niet en er is evenmin iets wat specifiek op de bouw hiervan duidt; SAA, archief 5075, inv.nr. 2908A (notaris Pieter Padthuijzen), p. 882-883, 878, 880 en inv.nr. 2908B, p. 1018-1019, 1014-1017, 1012. In de stadsbeschrijving van Commelin (1693-1694, dl. 1, p. 502-503) staat alleen de "waterback met verscheyde koopere kraanen" genoemd. In de Grote Synagoge was van het begin af aan wel een mikwa voorzien, zoals blijkt uit het bestek voor het metselwerk; SAA, bibliotheek, collectie 15009, inv.nr. 10865, nr. O 940.127.

94 De protestanten beschouwen hun kerkgebouw op dezelfde manier, terwijl de rooms-katholieken hun gebouwen als gewijd beschouwen.

95 Kesler 2010, p. 246.

96 Deze regel blijkt uit de woorden van Wilhelmus Goeree: "De groote Synagoge der Joden binnen Amsterdam, heeft, een verheven Dak; en nochtans is 't zelve binnen de Deklijst met een Balustrade van rondom voorzien: niet zonder opzigt van de Wet, Deut. 22:8. Gelijk mij van den Bouwmeester Dortsman, en den vermaarden Jode Jakob Abuaf, met meer van die Natie verzekerd is." Goeree 1705, p. 76.

97 Eerdere voorbeelden waren te vinden in de Beurs van Hendrick de Keyser (1608), op het Binnenhof te Den Haag (1639) en in het werk van Jacob van Campen (Tempel van de Vrede in Haarlem uit 1648) en Pieter Post (Huis Vredenburg in De Beemster 1642).

98 Bouman permitteerde zich enige vrijheden, zoals het wijzigen van tandlijsten in rechte lijsten en door de toepassing van verkorte kroonlijsten, dat wil zeggen zonder fries.

99 Het lijstwerk van de hoofdpoot in de bijgebouwen is Toscaans. De daklijst boven de gevels volgt de kroonlijst van de Toscaanse orde. De poort heeft de kroonlijst van een deur wat betreft het eigenlijke kroonlijstgedeelte als voorbeeld, terwijl de afsluitende lijst hierboven is vormgegeven als de bovenste lijst van het basement.

De kroonlijst van de buitengevel is volgens de grote Dorische orde met weglating van het fries. De tandlijst is gewijzigd in een rechte lijst; verder is het bijzonder dat Bouman de gehele architraaf heeft genomen, in plaats van alleen de onderste twee lijsten, wat alle andere architecten doen als ze een verkorte kroonlijst gebruiken.

De afdeklijst van de attiek is afkomstig uit de Toscaanse orde, te weten de toplijst van het basement. Mogelijk heeft Bouman niet de Dorische orde gebruikt, omdat dit mogelijk tot een te zware lijst aan de bovenzijde van de gevel zou hebben geleid.

De kroonlijst van de ingang van de synagoge is volgens de grote Dorische orde en is correct gedetailleerd; de tandlijst is vervangen door een rechte lijst.

De kroonlijst in de zijschepen van de synagoge zijn volgens de Ionische orde, te weten het lijstwerk van de grote poort ('ornamento della porta maggiore'), waarbij het fries is weggelaten. De tandlijst is een uitgevoerd als een rechte lijst.

Dezelfde lijst ('ornamento della porta maggiore') is ook uitgevoerd bij de kroonlijst van de vrouwengalerij. Het bekronende hekwerk wordt aan de bovenzijde afgesloten met een impostlijst volgens de Ionische orde.

De kroonlijst in het hoofdschip van de synagoge is volgens de grote Ionische orde met weglating van het fries.

De parnasiembank heeft een Ionische orde, waarbij de kroonlijst een mengvorm heeft die niet in Scamozzi voorkomt. De boogstelling rust op de kleine impostlijst volgens Scamozzi.

De hechal heeft een gestapelde Ionische en Korinthische orde. De Ionische orde is perfect volgens Scamozzi's grote kroonlijst uitgevoerd. De Korinthische lijst volgt tot in de perfectie de voorschriften van Scamozzi.

100 Kuyper 1980, p. 41.

101 Hermann 1967.

102 Zie ook Rosenau 1979 en Kravtsov 2005.

103 Popkin 1988.

104 Leon 1642; Ramírez 1992; Offenbergs 1993, p. 37.

105 Offenbergs 1988; Offenbergs 1993.

106 Van der Linden 1990.

107 Steenmeijer 2006, p. 183.

108 Overeenkomstig Herselle Krinsky (1992, p. 8): "The relationship between the Temple and synagogues was expressed in words more than in architecture, because Temple and synagogue remained fundamentally different."

109 Swartz 1929, p. 125 (Palavicino, 1676), 126 (Schudt 1717), 128 (Luis Desjobert, 1778).

110 Dit hoofdstuk is geschreven in nauwe samenwerking met Pieter Vlaardingerbroek. Hij voorzag de auteurs van belangrijke gegevens, prikkelende inzichten en kritische opmerkingen. Albert Reinstra, werkzaam bij de RCE in Amersfoort, was behulpzaam bij het oplossen van

bouwhistorische vraagstukken. Informatief was de bouwhistorische expertmeeting op 23 februari 2012 met Ronald Glaudemans, Hein Hundertmark, Edwin Orsel, Albert Reinstra en Pieter Vlaardingerbroek. André Winder en Gabri van Tussenbroek hebben geassisteerd bij het interpreteren van bepaalde gebouwonderdelen, Daniël Klijn bij dat van oude teksten in het Portugees. David Ph. Cohen Paraira leverde aanvullende informatie over de twintigste-eeuwse restauraties. David Mulder en Odette Vlessing van het SAA waren zeer behulpzaam bij de speurtocht naar relevante archiefstukken en architectuurtekeningen.

111 SAA, archief 334, inv.nr. 330.

112 Breen 1908; Zantkuijl 1993, p. 49-56; Gawronski en Veerkamp 2003.

113 Dit getal wordt genoemd in een handschrift uit de bouwtijd: Ets Haim, inv.nr. 48 D 34.

114 SAA, archief 334, inv.nr. 330. Helaas is het bestek voor het metselwerk niet teruggevonden.

115 SAA, archief 334, inv.nr. 330.

116 De architecten Jac. S. Baars en J.W. Kuipers tekenden op hun dwarsdoorsnede (gemaakt ten behoeve van de restauratie in 1954-1959) slechts vijf tongewelven. David Cohen Paraira heeft deze tekening gecorrigeerd: Cohen Paraira 1991, p. 50.

117 SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1148.

118 SAA, archief 5075, inv.nr. 3429 (notaris Cornelis van Poelenburgh), fol. 271 (31 oktober 1677). Uit dit stuk blijkt dat de steenhouwer Pieter Pietersz van Kuijck steen van joden had gekocht, waarmee ongetwijfeld de Portugese gemeente wordt bedoeld. Klaarblijkelijk had de gemeente te veel steen ingekocht. Van Kuijck betaalde hiervoor twee stuivers per voet minder dan gebruikelijk was bij Nicolaes Berckelius, handelaar in Bentheimer steen.

119 Recent onderzoek heeft aangetoond dat het hoofdgestel van de vrouwengalerijen in de kleur van de steen van de zuilen was geschilderd. Deze bevinding correspondeert niet met het kleuronderzoek van de architraaf boven de hoofdzoulen uit 1991-1992 dat door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg is uitgevoerd: de oudst aangetroffen kleur op de architraaf was ongebrande omber, een donkere variant van een eikenhoutimitatie; RCE, kleurhistorische documentatie, kleuronderzoek H.H.J. Kurvers, 24 februari 1992. Mogelijk kunnen de hedendaagse technieken van verfonderzoek leiden tot nieuwe inzichten.

120 Fuks/Fuks-Mansfeld/Teensma 1975, p. 95. Cf. De Castro/Meijer 1950, p. 138 (noot 26).

121 SAA, archief 334, inv.nr. 19, fol. 743. Er is weinig bekend over de toepassing van Schotse steen, maar in diverse archiefstukken wordt dit materiaal genoemd. Met dank aan Pieter Vlaardingerbroek.

122 Van Tussenbroek 2012. Van de tien genomen monsters konden er zeven worden gedateerd door Bärbel Heußner, 4 maart 2008. Drie monsters leverden uiteenlopende dateringen op, respectievelijk van na 1542, na 1639 en na 1610. Dit diffuse beeld kan duiden op hergebruik, maar levert voor de bouwgeschiedenis nauwelijks aanvullende informatie. Vier monsters, die de dateringen 1666 en 1667 opleverden, behoorden tot één partij. Het gebruikte grenenhout was afkomstig uit West-Zweden. Onderdelen die later werden toegevoegd, konden niet worden gedateerd, omdat ze geen spinthout bevatten.

123 Deze constructiemerken werden in de werkplaats aangebracht om de onderdelen ter plaatse in elkaar te kunnen zetten. Om het verschil tussen de linker en rechterzijde van het gebint aan te duiden werd niet, zoals gebruikelijk, een ander teken aangebracht, maar werd er een verschil tussen grote en kleine tekens aangehouden.

124 Aangezien de haaks op elkaar aansluitende muren elkaar schragen, vangen ze de erop afgedragen spatkracht op.

- 125 Janse 1989, p. 270.
- 126 Vlaardingerbroek 2011, p. 150-151.
- 127 Adriaen de Jonge was een van de aannemers van het timmerwerk van de bijgebouwen van de Snoge.
- 128 Hierbij is gebruik gemaakt van een zogenoemde overspannen balk, een balk die aan de bovenzijde werd versterkt met een vakwerkconstructie; zie De Roon 2008 en Vlaardingerbroek 2011, p. 150-151.
- 129 SAA, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte van 10 juli 1676; SAA, archief 5075, inv.nr. 1777 (notaris J.Q. Spithoff), fol. 474 (3 december 1676); SAA, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte 22 december 1676.
- 130 SAA, archief 5075, inv.nr. 3731B (notaris Pieter Sas), fol. 295 (6 mei 1675).
- 131 In de bouwrekening is sprake van meerwerk in de vorm van een tweede waterkelder. Deze waterkelder is naar verluidt onder het voorplein in de buurt van de wasplaats aangebracht.
- 132 SAA, archief 5075, inv.nr. 2908A (notaris Pieter Padthuijsen), p. 882-883, 878, 880 en inv.nr. 2908B (notaris Pieter Padthuijsen), p. 1018-1019, 1014-1017, 1012 (zie bijlage 3). In het metselbestek staat dat onder een van de trappen naar de vrouwengalerijen aan de achterkant van de Snoge een secreet met twee zitplaatsen moest worden gemaakt. De behoefte hieraan manifesteerde zich blijkbaar na het gereedkomen van de synagoge.
- 133 SAA, archief 334, inv.nr. 19, p. 629-630. Uit een verklaring van de metselaars Jan van Haarlem, Huybert Willemsz, Pieter Seghers en Jacob Damiszo ten behoeve van Elias Bouman weten we dat de poeren al een maand klaar waren voordat de zuilen van de galerijen erop werden gesteld; SAA, archief 5075, inv.nr. 4016 (notaris Cornelis Akerboom Doedensz), fol. 322 (19 juni 1675). Met dank aan Pieter Vlaardingerbroek.
- 134 In de jaren vijftig van de twintigste eeuw waren nog veel meer bouwsporen van de woningen te zien dan nu het geval is, bijvoorbeeld restanten van bedsteden. Kuipers/Kuipers 1959, p. 6-7.
- 135 Ravelingen en stookvloeren zijn vooral in de kelder zichtbaar. De grotendeels oorspronkelijke balklagen bevatten hier ook nog sporen van oudere indelingen. Ze zijn echter te fragmentarisch om een nauwkeurige reconstructie van de oorspronkelijke indeling te kunnen maken. Architect Willem Springer tekende in 1872 verschillende rookkanalen in een plattegrond van de bijgebouwen, waarvan een aantal nog altijd bestaat (zie afb. 92).
- 136 Toen tijdens de restauratie 1954-1959 de restanten van dit rioolstelsel werden aangetroffen, ging men ervan uit dat ze aan het mikwa gerelateerd waren; zie de opmetingstekening in SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5066).
- 137 Wiselius, *Houtvademecum*, 2005, p. 163-164 (met dank aan Jaap Boonstra).
- 138 Kuipers/Kuipers 1959, p. 8; Gawronski/Jayasena 2012.
- 139 SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1148-1149 (zie bijlage 1) en SAA, archief 334, inv.nr. 19, p. 743.
- 140 Een gemetselde strek ter ontlasting van een voormalige kleine vensteropening is nog te zien in het metselwerk van hetzelfde gevelvlak.
- 141 De aanwezigheid van lisenen wordt bevestigd door bouwsporen in de kelders van de zuidvleugel (de lisenen corresponderen met het ritme van funderingspoeren).
- 142 Die sporen duiden erop dat deze kelderramen smaller waren dan de (huidige) vensters erboven.
- 143 Op de andere plattegrond van dezelfde kunstenaar zijn geen trappen naar de galerij getekend en ontbreekt de uitbouw.
- 144 SAA, archief 334, inv.nr. 330.
- 145 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5035; Kuipers/Kuipers 1959, p. 2, 4; zie verder Van Agt 1974, p. 39.
- 146 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5039.
- 147 Kuipers/Kuipers 1959, p. 2.
- 148 Kloek/Middelkoop 2012.
- 149 Op de tekening, die Berckheyde als uitgangspunt voor zijn schilderijen nam, lijkt hij ook een hangkamer te suggereren.
- 150 De Castro/Meijer 1950, p. 55.
- 151 Van Agt 1974, p. 43.
- 152 Deze tekst is gebaseerd op Keppler 2012 (raadpleegbaar bij RCE). Het kleuronderzoek is in opdracht van de RCE uitgevoerd door Roos Keppler (Restauratie en Onderzoek Historische Interieurs) in samenwerking met Annefloor Schlotter (Restauratie & Onderzoek van Interieur & Extérieur) in maart en april 2012. Het microscopisch en microchemisch onderzoek is uitgevoerd door Annelies van Loon (Analytical Art Research & Conservation) en uitgevoerd in mei 2012.
- 153 Harley 2001, p. 70-71; De Keijzer/Keune, 2005.
- 154 Offenbergh 1976; Offenbergh 1993; Cohen Paraira 1991, p. 56-59.
- 155 Van Agt 1974, p. 39.
- 156 Op een tekening van H. Schouten in het Amsterdamse Stadsarchief (verzameling C.P. van Eeghen) uit het derde kwart van de achttiende eeuw zijn de voeten van de lisenen met een hardstenen bekleding getekend. Deze aanpassing moet dus vóór die tijd zijn gebeurd.
- 157 Of de huidige plinten zandstenen voorgangers hebben gehad is niet duidelijk.
- 158 De gordingen en standzootjes zijn in 1788 gedateerd met gekerfde en met geschilderde cijfers.
- 159 Van Agt 1974, p. 21.
- 160 Krabbe 1998, p. 119.
- 161 Bertram 2008; Bertram 2009, p. 81-89.
- 162 Van der Woud 1997, p. 43-46; Krabbe 1998, p. 185-186, 190-199.
- 163 SAA, archief 10056, inv.nr. 30017920, 30017921, 30017922.
- 164 *Bestek en Voorwaarden, waarnaar het Collegie van Heeren Parnassim der Portugeesch-Israëlietische gemeente te Amsterdam, is voornemens aan te besteden*, Amsterdam 1852, p. 1.
- 165 In SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5038 wordt een tekening bewaard van een veel rijker portaal dan is gerealiseerd. Het is niet bekend wie de ontwerper ervan is.
- 166 SAA, archief 334A, inv.nr. 30017918, 30017919.
- 167 *Bestek en Voorwaarden, waarnaar het Collegie van Heeren Parnassim der Portugeesch-Israëlietische gemeente te Amsterdam, is voornemens aan te besteden*, Amsterdam 1852, p. 9.
- 168 Volgens het bestek zouden op een van de galerijen de bestaande banken worden hergebruikt. Uiteindelijk zijn op beide galerijen banken naar ontwerp van Warnsinck geplaatst. De zijleuningen van de banken staan overigens niet op de ontwerp-tekening.
- 169 De banken op de zuidelijke galerij zijn iets aangepast, het zitvlak is groter gemaakt.
- 170 Kuipers/Kuipers 1959, p. 5. Voor de oorspronkelijke kleuren: RCE, kleurhistorische documentatie, kleuronderzoek H.H.J. Kurvers, 24 februari 1992 en Keppler 2012.
- 171 De werkzaamheden liepen enige vertragingen op. In een bij de tekeningen van de Snoge bewaarde brief van Warnsinck waarschijnlijk aan de parnassim, 2 maart 1854 schrijft deze over de trage voortgang van de renovatie (SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5000). Warnsinck liet weten dat hij de aannemer (Van Ewijk) hierop had aangesproken.
- 172 Voor de verbouwing van de mahamad: SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 6: vergaderingen 7 maart, 28 maart, 29 juli, 12 september, 23 september, 11 november 1872, 27 februari, 15 juli, 2 september 1873;

voorlopig inv.nr. 7: 29 december 1873, 9 februari, 9 maart, 20 april, 22 september, 1 december 1874, 15 februari, 24 augustus 1875.

173 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5019

174 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5010-5014. Helaas is de maker niet bekend.

175 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 6, vergadering 23 september 1872.

176 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5009.

177 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5004 (ontwerp); 5003 (plattegrond bestaande toestand).

178 Springers tekeningen waren voorzien van opzetstukken op calqueerpapier (van de middenpartij, dienstvleugel en delen van de plattegrond), die los bewaard zijn gebleven: SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5006-5008.

179 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5005.

180 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5017

181 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5015-5016 en 5018 (bestek).

182 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 197NNN: brief van de bouwcommissie aan college van parnasiem, 19 december 1881.

183 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5020.

184 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 197NNN: bestek voor nieuwbouw, mei 1882. Het werk werd aangenomen door J.J. Goseling en Zn voor 10.185 gulden. Uit rekening van J.J. Goseling & Zoon (voor meerwerk?) in 1882 blijkt tevens dat de houten zuil van de galerij is vernieuwd.

185 Karstkarel en Terpstra 1978, p. 48.

186 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 8, vergadering 31 januari 1882.

187 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5022.

188 Het mikwa en de woning waren in 1877 nog verbouwd; SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 197NNN: bestek en voorwaarden verbouwing mikwa en woning van de voorlezer, 23 maart 1877.

189 *Bestek en Voorwaarden tot het verbouwen van het Badhuis met Voorlezerswoning der Portugeesch-Israëlitische Gemeente, aan het Jonas Daniël Meijerplein te Amsterdam*, Amsterdam 1891

190 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 10: notulen vergadering 31 januari 1893. De uitgaven waren 3000 gulden hoger dan begroot.

191 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 10, vergadering 25 november 1890, vergadering 14 april 1891, vergadering 2 mei 1892; Baruch-Sznaj 1991, p. 70.

192 De madras bezat reeds een lantaarn: SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 197NNN (bestek en voorwaarden schilderwerk bijgebouwen, 13 juni 1877). Over de vloer van de bibliotheek staat in het rapport van de restauratie uit 1954-1959 dat deze uit hout bestaat, waarop tegels van Naamse steen liggen. Hierop heeft men weer een houten vloer gelegd en vervolgens, kort voor de Tweede Wereldoorlog, een parketvloer (Kuipers/Kuipers 1959, p. 6).

193 Het ging om het geheel of gedeeltelijk vernieuwen van de steunijzers en klemstangen; voor dit laatste moest metselwerk worden uitgebrouwen en aangeheeld. *Bestek en Voorwaarden waarnaar de bouwcommissie der Portugeesch-Israëlitische Gemeente te Amsterdam, voor rekening van die gemeente in het openbaar, bij enkele inschrijving zal aanbesteden*, Amsterdam 1889.

194 Voor Elte: Van Grieken e.a. 2001; SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 927.

195 Van Grieken e.a. 2001, p. 15-26.

196 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5109, 1510: bestek van schilderwerk en bestek van het onderhoud van het voegwerk van de synagoge, beide uit 1908.

197 RCE, pandsdossier Portugees-Israëlitische Synagoge. Verder is voor het jubileum een handgeknoopt vloerkleed op de teba door de vrouwelijke gemeenteleden gemaakt. In het SAA wordt een ontwerp uit 1936 van Elte voor een plafond in de mahamad bewaard: SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 2681.

198 *Bestek en Voorwaarden waarnaar door de Bouwcommissie namens de Portugeesch-Israëlitische Gemeente te Amsterdam door Harry Elte Phzn., Architect, zal worden aanbesteed: Het verbouwen van het Perceel Muiderstraat No. 6 te Amsterdam, met alle daartoe benodigde materialen, arbeidsloon enz.*, Amsterdam 1937-1938; Cohen Paraira 1991, p. 62.

199 RCE, pandsdossiers, doos 288; Mieras 1940.

200 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 268A, verslag zitting van de bouwcommissie, 27 december 1939.

201 RCE, pandsdossiers, doos 288. Hierin onder meer een bouwtekening met de genomen maatregelen.

202 Voor meer afbeeldingen, zie De Castro/Meijer 1950, p. 96-97.

203 Een belangrijke bron voor deze restauratie is het door Kuipers opgestelde eindrapport van de werkzaamheden: Kuipers/Kuipers 1959 (met daarin opgenomen "Bevindingen bij de restauratie van de Synagoge" door de opzichter P.C. Lievaart). Verder: Baruch 1993, p. 39-43; dit artikel bevat extra informatie die niet voorkomt in het verslag van de restauratiearchitecten. In SAA, archief 334A wordt een groot aantal restauratietekeningen van Baars en Kuipers bewaard.

204 RCE, pandsdossiers, doos 288, vergadering 8 februari 1954 van de Rijkscommissie van de Monumentenzorg. De Rijkscommissie wenste dat de oude vloer teruggeplaatst werd. Dit is echter niet gebeurd.

205 Kuipers/Kuipers 1959, p. 1.

206 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5032.

207 Baruch 1993, p. 41. Baruch vermeldt verder dat het "hekwerk op het dak" afkomstig is van de toen gesloopte Eilandskerk op het Bickers-eiland. Het blijft onduidelijk wat hij hiermee bedoelt.

208 Kuipers/Kuipers 1959, p. 7-8.

209 Kuipers/Kuipers 1959, p. 7.

210 Kuipers/Kuipers 1959, p. 2.

211 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5036.

212 Baruch 1993, p. 41. Ook de vergulde houten kroon en wandornamenten zijn toen aangeschaft.

213 SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 5037. Baruch 1993, p. 41.

214 In 1996 en 1999 zouden andere kelders ook van betonvloeren worden voorzien.

215 RCE, pandsdossiers, doos 288, brief parnasiem PIG aan Hoofddirectie RDMZ, Amsterdam 5 maart 1963; brief parnasiem PIG aan Staatssecretaris OKW, Amsterdam 1 november 1963; brief parnasiem PIG aan hoofddirectie RDMZ, Amsterdam 9 juli 1964; brief parnasiem aan RDMZ (R. Meischke) 3 september 1964.

216 RCE, pandsdossiers, doos 288.

217 Over de restauratie: Cohen Paraira 1993, p. 47-58.

218 De Klerk 1993.

219 RCE, kleurhistorische documentatie, kleuronderzoek H.H.J. Kurvers, 24 februari 1992.

220 De RDMZ stelde voor de halfzuilen in dezelfde (Bentheimer) kleur te schilderen als de vier vrijstaande zuilen.

221 RCE, kleurhistorische documentatie, rapport H.H.J. Kurvers, 12 januari 1993. Kurvers was het hier niet mee eens. Hij sprak van een "betrekkelijk willekeurige kleurkeuze die eerder saai is dan dat ze de allure reproduceert van het oorspronkelijke concept."

222 Voor een afbeelding: Cohen Paraira 1993, p. 58.

223 Graag dank ik A.K. Offenbergh en D. Cohen Paraira die zo vriendelijk waren het artikel mee te lezen en van opmerkingen te voorzien.

224 Hier verwijst De Hooghe zowel naar de naam van architect Elias Bouman als naar de functie van de architect als bouwmeester.

225 Het gedicht bestaat uit meerdere coupletten en is opgenomen in De Castro/Meijer, 1950, p. 34-35.

226 Voor de inwijding van de Esnoga zie Fuks 1995, p. 81-99.

227 De Vries 1988, p. 150.

228 In Ets Haim bevinden zich de handschriften met handleidingen voor de voorzangers: Oëb Brandon 1892, in zijn geheel gereproduceerd in Meijer 1949-1950, p. 163-231; inzake Sjabbat Nachamoe zie p. 53.

229 Israel 1642.

230 David Franco Mendes was koopman en beëdigd vertaler Portugees en Nederlands aan het gerechtshof in Amsterdam en in 1769 tevens secretaris van de Portugees Israëlitische Gemeente. Franco Mendes cultiveerde het gebruik van Hebreeuws en verzamelde stukken betreffende de geschiedenis van de Sefardië in de Republiek. Hij werkte mee aan een Hebreeuws tijdschrift en publiceerde ook Hebreeuwse poëzie. Voor zijn biografie zie Montezinos 1867, p. 21; Melkman 1951; Fuks/Fuks-Mansfeld/Teensma 1980, p. 29-43 en Fuks/Fuks-Mansfeld/Teensma 1975.

231 Het originele manuscript van Franco Mendes bevindt zich in Ets Haim, inv.nr. 49 A 8; Fuks/Fuks-Mansfeld 1975, dl. 2, cat.nr. 346.

232 Franco Mendes 1772. Hier is gebruikt gemaakt van een kopie, aanwezig in Ets Haim, inv.nr. 27 A 35.

233 De Castro 1875; De Castro/Meijer 1950.

234 Franco Mendes 1772, p. 90.

235 Franco Mendes 1772, p. 91.

236 Toledano 2009, p. 2.

237 Mello was sinds 1655 chazan van de P I G en sinds 1672 tevens bibliothecaris van het seminarium Ets Haim. Zie Molhuysen/Blok 1924, dl. 6.

238 Voor meer informatie over de achtergrond van de rabbijnen en de inhoud van hun preken zie Fuks-Mansfeld 1995, p. 89-96.

239 Den Boer 1992, p. 411-12. Fuks/Fuks-Mansfeld 1984, p. 339 e.v.

240 Fuks-Mansfeld 1995, 89.

241 De Castro Tartas 1675 (Ets Haim, inv.nr. 15 E 4)

242 Hollstein, deel I X, no. 121: 16-18 en no. 126: 257-261.

243 Offenberg 2008, p. 115, n. 19.

244 S A A, afbeeldingsnr. 010097015605. Duinker 1987, afb. 96, p. 80; De Castro/Meijer 1950, p. 75.

245 Veel dank aan Sonia Horta voor haar hulp bij de vertaling van de preken uit het Portugees. Zie ook Fuks-Mansfeld 1995, p. 89-96.

256 De Castro/Meijer 1950, p. 39, 42.

247 Fuks-Mansfeld 1995, p. 91 en De Castro Tartas 1675, p. 36.

248 Fuks-Mansfeld 1995, p. 92.

249 Fuks-Mansfeld 1995, p. 92-93 en De Castro Tartas 1675, p. 78.

250 Fuks-Mansfeld 1995, p. 91 en De Castro Tartas 1675, p. 84.

251 Fuks-Mansfeld 1995, p. 93 en De Castro Tartas 1675, p. 127.

252 Fuks-Mansfeld 1995, p. 94 en De Castro Tartas 1675, p. 148.

253 Voor De Hooghe zie Van Nierop 2008. Een zeldzaam exemplaar van de prent voorzien van diverse gedichten uit de collectie van Ets Haim, inv.nr. P0179 bevindt zich in bruikleen aan het J H M, inv.nr. B02246. Voor een uitgave van deze prent uit c. 1695, zie de collectie van het J H M, inv.nr. 04103 uit c. 1695, uitgegeven met toestemming van De Hooghe door Johannes van Keulen (1654-1715). Voor een dergelijke prent, maar uitgegeven door Justus Danckerts, zie ook Rubens 1954, nr. 1585.

254 J H M, inv.nr. 01515 (nagelaten door E. Mendes da Costa-Vet); Swetschinski 1997, p. 44 en Offenberg 2008, p. 125, n. 16.

255 Zie de geveilde bezittingen van de familie Isaac da Costa-Hanna

Belmonte: *Catalogue de la collection importante de livres et manuscrits hebreux, espagnols et portugais et d'une collection de planches ayant rapport aux Juifs; provenants de la bibliotheque de feu Mr. Isaac da Cost*, Amsterdam, veilingcat. Frederik Muller, Amsterdam 29 oktober 1861, nr. 2812.

256 De tekening bevindt zich in het Rijksprentenkabinet van het Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. R P - T - 00-38. Zie tevens Wilson 1975 en Offenberg 2008, p. 113.

257 Wilson 1975; Baskind 2007, p. 52, n. 21 en Offenberg 2008, p. 113.

258 De Castro Tartas 1675, ongepagineerd, voorwoord. Het citaat is vertaald uit het Portugees.

259 Een zeldzame negenbladige editie met deze prenten bevindt zich in de Bibliotheca Rosenthaliana.

260 J H M, inv.nr. 07318. Zie Offenberg 2008, p. 118.

261 Deze figuren contrasteren met middeleeuwse representaties van de Synagoge, waar zij als figuur tegenover de Ecclesia wordt geplaatst als geblindoekte vrouw (het niet zien van de Verlosser) met een gebroken lans, afgewend gezicht en in de linkerhand (soms) de Tafelen der Wet, maar dan vaak ondersteboven.

262 J H M, inv.nr. 05395.

263 De Nederlandse vertaling van dit Latijnse gedicht werd vervaardigd door F.F. Blok en is opgenomen in Offenberg 2008, p. 112.

264 Vermelding in het Journaal met de afrekening van allerlei kosten inzake de bouw en inwijding in 1676, in S A A, archief 334, inv.nr. 174, fol. 1117. De kosten voor muzikanten komen ook in diverse bronnen voor. "Pago a diferentes tangedores fl. 37,16" is opgenomen in de ingebonden documenten in De Castro Tartas 1675 (Ets Haim, inv.nr. 15 E 4) en in de homilie door Abraham Mendes Chumachiro met annotaties over de bouw van de Esnoga (Ets Haim, inv.nr. 48 D 34).

265 "Que preparou em sua Vida Selomoh Raphael Senior Coronel, Mestre que foi da muzica que se cantou na intrada da Santa Esnoga do K.K. de T.T., em 10 de Menahem do Ao 5435." Zie De Castro/Meijer 1950, p. 137, n. 18.

266 Franco Mendes 1872, p. 91.

267 In een handschrift met verzamelde gebeden in Ets Haim, inv.nr. 47 E 5 is een uitklapbare gedrukte versie van het gedicht geplakt. Zie Fuks/Fuks-Mansfeld 1975, cat.nr. 448. Zie ook bijlage F van De Castro 1875.

268 De stenen werden vervaardigd door de firma J.D.J. Teixeira de Mattos en Zoon uit Amsterdam. De Castro/Meijer 1950, p. 59. Bij de stenen werd een boekwerk geschonken met de namen van de schenkers, gekalligrafeerd door J. Sequeira. P I G, inv.nr. 0650.

269 Zie voor de gebruiksregels: Oëb Brandon 1895, p. 46 (Ets Haim); Békus 2003, p. 207-257, afb. 1-2; Cohen 1991, p. 81.

270 De auteurs van dit artikel zijn bijzondere dank verschuldigd aan D.Ph. Cohen Paraira voor zijn onmisbare inbreng. De auteurs zijn verder veel dank verschuldigd aan Reinier Baarsen, Jaap Boonstra, Pol Bruijs, Jurjen Creman, Paul van Duin, Coert Krabbe, Harry Schuit, Pieter Vlaardingebroek en Iep Wiselius, die tijdens een expertmeeting hout en meubilair op 17 januari 2012 vele waardevolle feiten en inzichten met ons hebben gedeeld. Veel dank ook aan Sabine Brink en Willem Brink van de firma Brink en Van Keulen die de koperen kronen in 1993 hebben gerestaureerd en aan Dorota Gazy voor het delen van hun kennis. Veel dank ook aan Sonia Horta en Anna de Wilde die als assistent en stagiair hebben meegeholpen.

271 De petitie is in vertaling opgenomen in De Castro 1875, bijlage D. Ets Haim, inv.nr. 11 D 16.

272 Er zijn aanwijzingen dat deze indeling ook al bestond in de synagoge van Cordoba van 1315. Zie over de locatie van de teba in Sefardische synagogen: Messinas (1988), p. 156-57 en Narkiss (1992).

- 273 Misjna, Pirkei Avot 4:17
- 274 De letters werden tijdens de restauratie van 1993 schoongemaakt, het verguldsel was weggesleten. De koperen letters zijn vervolgens gelakt. Mondelinge informatie van D. Cohen Paraira.
- 275 De Ark werd blijkens de inscripties in 1551 aan de synagoge geschonken. Zie Kayser/Schoenberger 1958, p. 20, 22 (cat. 1). De geboden dateren uit 1622/23, zie Mann 1989, cat.nr. 114.
- 276 Deze schijven zijn stevig bevestigd in een verdiepte houten bak die dateert uit de twintigste eeuw, blijkens de moderne draadnagels die hierin zijn toegepast. Mogelijk januari 1910, uit welke maand een krantensnipper wordt bewaard die er op wijst dat er toen aan de hechal is gewerkt.
- 277 Voor de taken van de voorlezer inzake de zorg voor de inhoud van de hechal, zie de Seder Chazanoet van voorganger Oëb Brandon, Amsterdam 1892, gereproduceerd in Meijer 1949-1950, p. 217.
- 278 Franco Mendes 1772, p. 152.
- 279 Franco Mendes 1772, p. 115.
- 280 Mozes Curiël was in de jaren 1659-1680, 1686 en 1695 agent, in 1673-1678 consul, en in 1683-1688 resident van de koning van Portugal in Amsterdam. Schutte 1983, p. 622, nr 598 en n. 1471; Swetschinski 1982; Israel 1983.
- 281 Wiselius, 'Jacht', 2005.
- 282 Cohen 2008, p. 177, 179.
- 283 Van Agt 1974, p. 12, 90; Vaz Dias 1930-31, p. 287; Pieterse 1963.
- 284 Over de diefstallen, zie onder meer Knotter 2011, p. 101. De bijgeplaatste sloten zijn Engelse Bramah-sloten die in 1784 zijn gepatenteerd. Zie voor gepatenteerde sloten en de uitvinder ervan Joseph Bramah: en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Bramah en www.bramah.co.uk (geraadpleegd mei 2012). Vriendelijke mededeling van Pol Bruijs en Jaap Boonstra.
- 285 In een van de balken onder het podium is de inscriptie "IOSEP.D.LEMOS INSPEKTOR 5538" en "IVOP 1778" leesbaar.
- 286 De Castro 1875, p. 38, 40-41; Koldewey 1998, dl. 1, p. 166, 179, 217, 289 en dl. 4, cat.nr. 12a, 356b, afb. 95; SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1116.
- 287 In 1675 bestonden in Amsterdam de goudleermakerij van Hans le Maire, goudleermakerij De Rijsende Son van de familie Van den Heuvel, goudleermakerij De Gecroonde Son van Abraham Hamer, de goudleermakerij van Herman en Israël Elle. Daarnaast werd er op dat moment ook goudleer gemaakt in werkplaatsen te Den Haag, Dordrecht en Middelburg. Koldewey 1998.
- 288 Het goudleer werd in opdracht van gabay Abraham Zagache door Elias Belosinas in Antwerpen aangekocht, zie SAA, archief 334, inv.nr. 174, p. 1116.
- 289 Koldewey 1998, dl. 1, p. 289 en dl. 4, cat.nr. 346a, afb. 197. Dit patroon is dateerbaar in de periode 1770-1790.
- 290 In het begin van de twintigste eeuw was de toestand van deze behangsel niet goed blijkens een tweetal notities van goudleermaker Jan Mensing van 25 augustus 1910 en 12 oktober 1932; SAA, archief 334A, voorlopig inv.nr. 1590.
- 291 Cohen 2002, p. 25.
- 292 Sinds 1903 bevinden deze panelen zich in de collectie van Musée Masséna te Nice (inv.nr. 2928); Koldewey 1998, deel 1, p. 221, n. 72 en dl. 4, cat.nr. 15a; Fournet 2004, dl. 4, p. 671-689.
- 293 Mann 1989, cat.nr. 102, 258; Koldewey 1998, dl. 1, p. 289, n. 172.
- 294 Schotmüller 1910, p. 262-263; Cohen 2004, p. 294; Cohen 2008, p. 179.
- 295 Zowel van het vel als de boord is slechts één enkel ander voorbeeld bewaard gebleven: In de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel bevindt zich een fragment van dit vel met hetzelfde patroon (inv.nr. 5345/16); De boord is identiek aan de boord van het goudleer in de Justus Lipsius-kamer van Museum Plantijn-Moretus te Antwerpen. Dit laatste behangsel moet hierdoor eveneens uit de zeventiende eeuw dateren. Koldewey 1998, dl. 4, cat.nr. 12b, 356a.
- 296 Mogelijk dateren deze aanpassingen uit januari 1910. Deze datum is af te leiden van een van de krantensnipperders die zich bevinden in een kist met goudleerfragmenten, zowel het goudleer uit 1675 als het goudleer uit het eerste kwart van de achttiende eeuw, en roodkoperen kopnagels die in de hechal wordt bewaard. De aangetroffen krantensnipperders zijn afkomstig van Amsterdamse kranten van 25 januari 1910 en 18 september 1943. Het vroeg achttiende-eeuwse goudleer is toe te schrijven aan de Mechelse goudleermakerij van Carolus Jacobs (1693-1728); Koldewey 1998, dl. 4, cat.nr. 155g.
- 297 Koldewey 2000, p. 79.
- 298 Cohen 2008, p. 179. Deze hechal en teba zijn niet bewaard gebleven.
- 299 SAA, archief 334, inv.nr. 174, fol. 1148: "Pago no feitio y conserto de la teba." Dezelfde vermelding is opgenomen bij de weergave van de bouwkosten in twee manuscripten in: Ets Haim, Inv. nrs. 48 D 34 en 15 E 4.
- 300 Deze functie van de teba komt duidelijk tot uiting in de archiefstukken met besluiten van de mahamad, die vaak beginnen met de vermelding: "Termo que se publicou da tebã".
- 301 Het convoluut met de brief van Idania bevindt zich in het SAA, bibliotheek, Ms. O 826. Zie Teensma 1991 en Teensma 1977, p. 134.
- 302 Zie over besluiten rond toekenning van zitplaatsen tussen de zuilen onder meer SAA, archief 334, inv.nr. 19, fol. 829 (1680); SAA, archief 334, inv.nr. 22, fol. 45 (1701) en voor de overige zitplaatsen onder meer SAA, archief 334, inv.nr. 338 (1675-1812).
- 303 SAA 334, nr 22, fol. 49 (1700).
- 304 Een zeer groot deel is zeventiende-eeuws, maar er zijn ook banken in later tijd bijgemaakt. De slijtage van de voetregels is een goede indicatie voor de ouderdom van de banken.
- 305 Franco Mendes 1772, p. 170.
- 306 Deze schenking staat beschreven in SAA, archief 334, inv.nr. 164, fol. 205.
- 307 PIG, inv.nr. v0189. Deze stoelen zijn tot op heden niet specifiek onderzocht. Zij tonen een duidelijke gelijkenis met de empirestoelen in het Koninklijk Paleis op de Dam. Zie hiervoor Fleurbaay 1983.
- 308 In het 'Livro dos termos deste Kahal Kados de Bet Israel', het resolutieboek van de gemeente Beth Israel over de periode 1618-1639 zijn diverse schenkingen van objecten door de bruidegommen der wet geregistreerd. Als dank werd de naam van de donor vaak ook nog in een zegening opgenomen. Voor de specificatie van objecten en schenkers zie de gepubliceerde inventarissen van de gemeenten in: Cohen 2008, p. 177 en n. 25, Cohen 2009, p. 176-177, 186, 195, 199, 202, 204.
- 309 Zie noot 39, in het archiefstuk wordt de schenker aangeduid als "um zeloso Jachid deste Kaal Kados".
- 310 Zowel de constructie en de uitvoering in notenhout wijzen evenals de bekleding op een Franse herkomst. Met dank aan Reinier Baarsen, Willemijn Fock en Hillie Smit voor het delen van de gegevens over deze banken en de stoffering daarvan.
- 311 Voorloopige lijst 1928, p. 93. Signaturen op meubeltapisserieën zijn zeer schaars en zijn wellicht aangebracht vanuit concurrentieoverwegingen. Chevalier/Chevalier/Bertrand 1988, p. 191; Hartkamp-Jonxis/H. Smit 2004, cat.nr. 119-120; Mertens 2008, p. 237, afb. 71.
- 312 Een toeschrijving aan een van hen is op dit moment nog niet

mogelijk. Samuel Dessarteaux is gedocumenteerd in 1736, Mathieu Dessarteaux vanaf 1746. Chevalier/Chevalier/Bertrand 1998, p. 160, 191, 193; Bertrand 2000, p. 433; Mertens 2008, p. 328, 341. Met dank aan Hillie Smit voor deze verwijzingen.

313 Met dank aan D. Cohen Paraira die ons op dit detail wees.

314 Cohen 2002. Zie ook het afgiftebewijs voor ontvangst van het bankje met het stilleven van vogels en vruchten van Carl Schneider, Eschersheimer Landstrasse 74 voor transport naar het verzamelpunt in Wiesbaden gedateerd Frankfurt am Main 22 november 1946 en ondertekend door Walter Weber; SAA, archief 334A, voorlopig inv. nr. 1590.

315 Teensma 1977, p. 133.

316 Exodus 27:20 en Leviticus 24:2.

317 Guttmann 1983, p. 19.

318 Dubbe 1980, p. 143-148.

319 Dudok van Heel 1975, p. 151. Op 30 december 1676 wordt het pand de Kerkkroon op de Nieuwendijk door de erfgenamen van Elias Vliet verkocht aan Jan van Marken, hetgeen waarschijnlijk het einde van dit bedrijf betekende. SAA, archief 5061, inv. nr. 2125, fol. 4. Met dank aan Pieter Vlaardingerbroek.

320 Vergelijk Dubbe/Van Molle 1971, p. 25-26, afb. 4-5.

321 Zie voor Hans Rogiers: Dubbe/Van Molle 1971; Dubbe 1980; Dubbe 1982, p. 424-425. Waarschijnlijk zijn de oorspronkelijke armen van deze kronen ten behoeve van de nieuwe Esnoga omgesmolten en in vorm aangepast.

322 De Gemeente Neve Sjalom bestelde in 5378 (1617/8) een koperen kroon voor 42-18 gulden in het atelier van Rogiers en op 18 Oktober 1639 betaald de gemeente Talmoed Tora een bedrag van 45 gulden aan zijn weduwe voor een koperen lantaarn met zes armen. Zie Cohen 2008, p. 179.

323 Teensma 1977, p. 134.

324 Paraira/Da Silva Rosa 1949, p. 81-97.

325 Franco Mendes 1872, p. 104.

326 Zie over de teloorgang van deze vereniging een anoniem ingezonden brief onder de titel 'Het gaat slecht' 1873; Van Agt 1974, p. 48.

327 Vergelijkbare kabinet-achtige hechalot bevinden zich onder meer in de collectie van het JHM, inv. nr. 0558 en de synagoge van Almere (afk. uit Maarssen). Een soortgelijke meubel bevond zich in 1977 bij antiquair S. van Leeuwen te Den Haag (Catalogus 29' *Oude Kunst- en Antiekbeurs Delft* 1977, p. 65). Twee andere exemplaren worden genoemd in noot 329.

328 Koldewey 1998, dl. 1, p. 291, dl. 4, cat. nr. 216c, afb. 203. Het patroon dateert van omstreeks 1720-1730.

329 Bierens de Haan 1990, p. 170, cat. nr. 141 (Vaassen, Kasteel Cannenburch). Kunsthandel Jacob Stodel te Amsterdam (2010) (aankoop uit de Londense kunsthandel).

330 De Vries 1968, p. 37, 173, 217.

331 Commelin 1693-1694, dl. 2, p. 502.

332 Teensma 1977, p. 134.

333 Hagoort 2005, p. 67.

334 Zie onder meer 'Gebeden en verordeningen: Orde bij het reinigen der dooden' uitgegeven bij Joachimsthal te Amsterdam.

335 [...]se fizesse pegado da Esnoga o aposento para a Santa Iesiba e Irmandade de Guemilut Hasadim [...] 'De inscriptie is in vertaling opgenomen in Salomon 2002, p. 59.

336 Zie voor literatuur over de Portugees-joodse begraafplaats Beth Haim Hagoort 2005 en Vega 1975.

337 Franco Mendes 1772, p. 124-125.

338 Dit is tot op heden gebruik bij het overlijden van een chacham. Met dank aan D. Cohen Paraira.

339 Franco Mendes 1772, p. 124.

340 Kaplan 2001, p. 31.

341 PIG, inv. nr. 0550. Het tapijt is ontworpen door H. Verheus in 1975 en vervaardigd in Engeland.

342 Zie onder meer de vergulde zilveren schalen voor de handenwassing van de kohaniem, zoals de 16de eeuwse Portugese schaal met jachtvoorstellingen waaronder een wild zwijn (PIG 0508), en de 17de eeuwse kohaniemschaal met de in reliëf gedreven voorstelling van het Oordeel van Paris uit de Griekse mythologie (PIG, inv. nr. 0458b, JHM, inv. nr. Bo096) evenals de kruidenbus voor de havdala uit ca. 1712 met de vijf zintuigen, gekoppeld aan joodse symboliek (PIG, inv. nr. 0441).

343 *Segunda parte del sedur, contiene las Pascuas de Pesah, Sebuoth, Sucoth, y dia octavo; con todas las cosas que nellas se suele dezir en casa y en la ysnogua*, Amsterdam (bij Isaac Franco) 1612.

344 Franco Mendes 1872, p. 136.

345 Hendrik Nieuwenhuis, Verguld zilveren priesterkan met voorstellingen uit het leven van Jozef en een ovale cartouche met het gemeentewapen van de pelikaan, Amsterdam 1780 (PIG, inv. nr. 0507); Seferdekje met pelikaan, geschonken door A. Samuel Sarphati in 1849 (PIG, inv. nr. 0150); J.S. Posthumus, zilveren penning met afbeelding van de pelikaan ter herinnering aan het 200-jarig bestaan van de Snoge, 1875 (PIG, inv. nr. 0465); L.J. Limburg, Zilveren wijnkan met gegraveerde pelikaan, geschonken door de Hoogduitse gemeente (NIHS), Amsterdam 1925 (PIG, inv. nr. 0445).

346 Da Silva Rosa 1925, p. 42-43.

347 Teensma 1977, p. 134.

348 Teensma 1977, p. 133-134.

349 Zie over de discussie rond de kaarsverlichting onder meer *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 35 (1900), nr 39, digitaal raadpleegbaar op: <http://kranten.kb.nl/view/paper/id/ddd%3A010874236%3Ampg21%3A002> en *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 43 (1908), nr 43, <http://kranten.kb.nl/view/paper/id/ddd%3A010872603%3Ampg21%3A002> (geraadpleegd juni 2012).

350 De Castro/Meijer 1950, p. 77. RCE, pandsdossier Portugees-Israëlietische Synagoge: Jacob Vaz Dias Jzn aan Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, Amsterdam 30 juli 1925.

351 SAA, archief 334A, voorlopig inv. nr. 1590: verslag van parnasiem aan kerkenraad PIG, 8 april 1913.

352 SAA, archief 334A, voorlopig inv. nr. 1590: brief aan onbekende 'waarde heer', 1 augustus 1910.

353 In 2003 is de gehele collectie onder bescherming van de Nederlandse overheid geplaatst door de opname op de lijst van de Wet tot Behoud Cultuurbezit. De grote expertise, enthousiasme en kennis van Nathalie Rothstein (1930-2010), voormalig conservator textiel van het Victoria and Albert Museum te Londen die in 2001 met de auteur de textielcollectie inventariseerde, is van onschatbare waarde geweest en heeft belangrijk bijgedragen aan de erkenning van deze collectie. Bijzonder veel dank geldt ook voor parnasiem en sieradencommissie van de Portugese Gemeente die mij sinds 1998 het vertrouwen hebben gegeven met dit kostbare erfgoed te werken, waarbij D. Cohen Paraira met niet aflatend enthousiasme mij al die jaren gesteund heeft in de zorg voor deze collectie.

354 Exodus 28:2.

355 Cohen, 'Presentation', 2004.

356 PIG, inv. nr. 0431. 'Verslag' 1877.

357 Oëb Brandon 1892, gereproduceerd in Meijer 1949, p. 217.

358 Voor de Engelstalige versie zie www.chazzanut-esnoga.org.

359 Oëb Brandon 1895.

- 360 Alexander-Knotter/Smid 2004, cat.nr. 46, p. 41.
- 361 Talmoed B. Shabbat 133b.
- 362 Sjoelchan Aroech, Orach Chaim 154; de regel is ook van toepassing op synagogebanken.
- 363 P I G, inv.nr. 0509. De schaal wordt vermeld in de inventaris van Neve Sjalom van 1640; Cohen 2004, p. 261.
- 364 P I G, zonder inv.nr.: Torarol, manuscript op vellum, Asjkenezisch, ca. 1400. H 122.0 cm.
- 365 Talmoed, Sjabbat 133b, zie ook het voorwoord van Louis Finkelstein in Kayser/Schoenberger 1959, p. 5.
- 366 Faber 2004.
- 367 Oëb Brandon 1892, gereproduceerd in Meijer 1949, p. 218.
- 368 P I G, inv.nr. 0140.
- 369 P I G, inv.nr. 0128b, P I G, inv.nr. 0057.
- 370 P I G, inv.nr. 0055, zie ook Alexander-Knotter/Smid 2004, cat.nr. 2, p. 9.
- 371 Exodus 28:34.
- 372 Zie De Castro/Meijer 1950, p. 48 en Cohen/Kröger/Schrijver 2004, cat.nr. 28 voor een vergelijkbaar paar.
- 373 Cohen/Kröger/Schrijver 2004, cat.nr. 6, 11, 12; De Lorm 1999, cat.nr. 33; Citroen 1916, nr B 79.
- 374 Alexander-Knotter/Smid 2004, cat.nr. 51, p. 44-45.
- 375 P I G, inv.nr. 0460 en 0461 (in bruikleen aan het J H M, inv.nr. Bo097, Bo098). Zie Cohen/Kröger/Schrijver 2004, cat.nr. 29.
- 376 De *Amsterdamsche Courant* van 29 april 1775 meldt de diefstal van de Torakronen uit de hechal. Dezelfde krant van 10 april 1777 bericht dat in een ruimte naast het secretariaat een Oost-Indische kist is opengerekend en hieruit “een groote zilvere Lampet-Kan, gedreeven door Viana” is ontvreemd, evenals diverse stukken kostbaar textiel. Zie De Castro/Meijer 1950, p. 48-49.
- 377 P I G, inv.nr. 0474.
- 378 P I G, inv.nr. 0123; tebakleed, werkplaats Sjah Abbas, Kashan, Centraal Perzië, laat 16de eeuw.
- 379 Brandon 1895 (p. 46) vermeldt het gebruik van dit kleed op Sjabbat Nachamoe, Simchat Tora, Sjabbat Beresjiet, Sabbat Besjalag, Sjabbat na 7 februari. Als schenker vermeldt Brandon de naam Pereira. Tijdens de bouw van de Esnoga (het kleed werd volgens mondelinge overlevering bij de inwijding in gebruik genomen) waren er meerdere Pereira's, waaronder parnaas Mozes Pereira die een erefunctie bij de inwijding vervulde.
- 380 P I G, inv.nr. 0518. *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 6 (1870), nr. 9, p. 34-35.
- 381 P I G, inv.nr. 0514.
- 382 Genesis 48:4-5, 8-9; P I G, inv.nr. 0234. In de datering 1909 wordt de dalet niet meegeteld (deze is klein en niet bekroond), evenmin als de grote hé die hier de getalswaarde 5000 aangeeft.
- 383 P I G, inv.nr. 0441.
- 384 Zie onder meer I. Faber (e.a.), ‘Jewish Ceremonial Silver from Germany in the J H M’, *Yearbook XL*, Leo Baeck Institute (Londen 1995), p. 265-288. Priesterschaal: P I G, inv.nr. 0509. Voor de schenking zie: S A A, archief 334, inv.nr. 20, fol. 178.
- 385 P I G, inv.nr. 0507.
- 386 P I G, inv.nr. 0458b (J H M, inv.nr. Bo086): Abraham Warnberger 11, Priesterschaal, Augsburg ca. 1670; P I G, inv.nr. 0458a (J H M, inv.nr. Bo097): David Bessman, Priesterkan, Augsburg 1652-3.
- 387 P I G, inv.nr. 0033; dit tebakleed is gemaakt van een zijde uit 1730-40 en in gebruik op Pesach en geschonken door M.L. Suasso. P I G 0053; dit tebakleed is negentiende-eeuws en wordt gebruikt tijdens Sjavoet en is geschonken door Jacob van Namias de Torres.
- 388 P I G, inv.nr. 0427: filigrain kistje voor de etrog, ongemerkt en ongedateerd.
- 389 P I G, inv.nr. 0447: zilveren loelavhouder, geschonken door Philip Polak in 1966.
- 390 Spreuken 6:23. P I G, inv.nr. 0483.
- 391 P I G, inv.nr. 0125. Het borduurwerk is Zuid-Europees, fluweel mogelijk Italiaans, beide zeventiende-eeuws. Het geheel is waarschijnlijk in de negentiende eeuw in de huidige vorm samengesteld (het golvende passement op het middendeel is waarschijnlijk negentiende-eeuws). Deze gegevens zijn (met dank) ontleend aan Pat Griffiths en Nathalie Rothstein die het kleed op 13 juni 2001 onderzochten.
- 392 P I G, inv.nr. 0418 a-d. Zie Knotter 2011.
- 393 P I G, inv.nr. 0453.
- 394 P I G, inv.nr. 0124 a-c.
- 395 Harmen Bussenschut huistimmerman (†1713 Lutherse Kerk), heeft samen met Reynier Nieuwland Nieuwe Herengracht 19-25 gebouwd. Nieuwland kreeg 19 en 21; Bussenschut 23 en 25 (Van Eeghen 1971, p. 87). Vermoedelijk is hij dezelfde als de Harmen Bussenschut die meewerkte aan de Ronde Lutherse Kerk en in 1690 f6000 en in f8000 in 1714 legateerde ten behoeve van een orgel in die kerk; Kooiman 1941, p. 97-99, 212.
- 396 Hierin is een bedrag van f 236 aan meerwerk verwerkt.
- 397 S A A, archief 5075, inv.nr. 3429 (notaris Cornelis van Poelenburg), fol. 271 (31 oktober 1677): Acte waarin vermeld staat dat Pieter Pietersz van Kuijck zandsteen die hij van de Portugese joden had gekocht, verkocht tegen een prijs die 2 stuivers lag onder die van Berckelius. Berckelius handelde in Bentheimer steen. Zie ook Meischke 1995, p. 108. S A A, archief 5075, inv.nr. 3438 (notaris Cornelis van Poelenburg), fol. 186-196v (27 december 1675 tot 16 maart 1676): Elias Bouman woont in een huis van Pieter Pietersz van Kuijck. In de boedel staat ook nog een schuld open van de “Portugeesche Joodekercke” van f651-15.
- 398 Mogelijk beeldsnijder Barent Rysenbeek, die ook aan de Oosterkerk heeft gewerkt, waar Claes en Elias Bouman ook werkzaam waren; Bijtelaar 1980, p. 19.
- 399 Adriaen de Jonge, Jan de Jonghe en Jan Uijlenburgh nemen timmerwerk van de voorgebouwen aan voor f8500; S A A, archief 5075, inv.nr. 2908A (notaris Pieter Padthuisen), p. 882-883, 878, 880.
- 400 Bouman mocht voor f13.100 aan materialen kopen voor voorgebouwen; zie S A A, archief 5075, inv.nr. 2908B (notaris Pieter Padthuisen), p. 1018-1019, 1014-1017, 1012.
- 401 Volgens het geschrift van Abraham Haim Lopes Arias uit 1752 waren de tien gordijnen van rood Indiaas katoen.
- 402 Voor metselwerk voorgebouwen f1500 (zie S A A, archief 5075, (notaris Pieter Padthuisen) inv.nr. 2908B, p. 1018-1019, 1014-1017, 1012); aan het einde van 1676 kreeg hij alsnog f3484-6 uitgekeerd voor meerwerk, welk bedrag niet in de hier gemelde post is verwerkt (S A A, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte van 10 juli 1676; S A A, archief 5075, inv.nr. 1777 (notaris J. Q. Spithoff), fol. 474 (3 december 1676); S A A, archief 5075, inv.nr. 4083 (notaris Dirck van der Groe), acte 22 december 1676).
- 403 Franco Mendes 1872 noemt een betaling aan smid Fred. Alders ter hoogte van f2045-19.

Literatuur

- J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010
- H. van Agt, 'Synagogen in Nederland: een beknopte architectuurgeschiedenis', in: E. van Voolen en P. Meijer (red.), *Synagogen van Nederland*, Zutphen 2006, p. 15-34
- J.F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*, Den Haag 1974
- J.F. van Agt, *De Tempel van Salomo. Een terugblik in het nabije en verre verleden ter gelegenheid van de feestelijke opening van de Synagoge bij de Prinsessegracht in Den Haag*, Den Haag 1976
- M. Alexander-Knotter en C. Smid, *Glans van geest en goed*, Amsterdam 2004
- L. Alvares Vega, *Het Beth Haim van Ouderkerk. Beelden van een Portugees-Joodse begraafplaats*, Assen 1975
- J.Z. Baruch, 'De restauratie van de Snoge in de vijftiger jaren', in: J.Z. Baruch, A.I. Jessurun Cardozo en J.B. Sondervan (red.), *De Opbouw, speciale uitgave ter gelegenheid van de beëindiging van de restauratie 1991-1993*, speciaal nummer van *Habinjan*, Amsterdam 1993, p. 39-43
- J.Z. Baruch, A.I. Jessurun Cardozo en J.B. Sondervan (red.), *De Opbouw, speciale uitgave ter gelegenheid van de beëindiging van de restauratie 1991-1993*, speciaal nummer van *Habinjan*, Amsterdam 1993
- J. Baruch-Sznaj, 'Bibliotheek Ets Haim – Livraria Montezinos', in: J.C.E. Belinfante e.a., *De Snoge. Monument van Portugees-joodse cultuur*, Amsterdam 1991, p. 69-73
- S. Baskind, 'Bernard Picart's etchings of Amsterdam's Jews', *Jewish Social Studies*, 13 (2007), nr. 2, p. 40-64
- R. Békius, 'A Global Enterprise. Armenia Merchants in the Textile Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: *Carpets and Textiles in the Iranian World-proceedings of the conference held at the Ashmolean Museum, pm 30-31 August 2003*, Oxford 2003, p. 207-257
- J.C.E. Belinfante e.a., *De Snoge. Monument van Portugees-joodse cultuur*, Amsterdam 1991
- C. Bertram, 'Isaac Warnsinck, Karl Friedrich Schinkel en de hervorming van de Nederlandse architectuur rond 1840', *De Negentiende Eeuw*, 32 (2008), p. 27-36
- C. A.H.H. Bertram, *Stille Größe: das niederländische Interesse an deutscher Architektur und Architekturförderung im 19. Jahrhundert*, ongepubliceerde dissertatie, Groningen 2009
- P.-F. Bertrand, 'Desarteaux', *Allgemeines Künstlerlexikon*, München/Leipzig, 26 (2000), p. 433
- J.C. Bierens de Haan, *Meer om cieraet als gebruijck. Tuingschiedenis van Gelderse buitenplaatsen, kunstbezit uit Gelderse kastelen*, Arnhem 1990
- B. Bijtelaar, *Historische omschrijving van de Oosterkerk aan de Wittenburgergracht 25 te Amsterdam*, typoscript, Amsterdam 1980
- S. Bloemgarten en J. van Velzen, *Joods Amsterdam in een bewogen tijd 1890-1940*, Zwolle 1997
- J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam 2004²
- M. Bodian, *Hebrews of the Portuguese Nation. Conversos and Community in Early Modern Amsterdam*, Bloomington 1997
- H. den Boer, *La literatura hispano-portuguesa de los sefardies de Amsterdam en su contexto histórico social (siglos XVII y XVIII)*, 1992
- Joh. C. Breen, 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam, vóór de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum*, 6 (1908), p. 109-148
- B. de Breffny, *The Synagogue*, Londen 1978
- H. Brugmans en A. Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, Amsterdam 1940
- D. H. de Castro, *De synagoge der Portugeesch-Israëlietische gemeente te Amsterdam. 1675-1875. Tot inleiding: Eenige geschiedkundige aantekeningen betreffende de vroegere bedehuizen dezer gemeente. Een gedenkschrift ter gelegenheid van haar tweede-eeuwfeest*, Den Haag 1875
- D. H. de Castro en J. Meijer, *De synagoge der Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1950
- D. de Castro Tartas, *Sermoes que pregarão os Doctos Ingenios do K.K. de Talmud Torah, desta Cidade de Amsterdam, No alegre Estreamento, & Publica celebridade da Fabrica que se consagrou a Deos, para Caza de Oraçãõ, cuja entrada se festejou em Sabath Nahamú Anno 5435*, Amsterdam 1675
- D. Chevalier, P. Chevalier en P.-F. Bertrand, *Les Tapisseries d'Aubusson et de Felletin 1457-1791*, Parijs 1988
- D. Citroen, 'Nieuwe Keizersgracht 33: van oude rabbijnen en Art Nouveau', *Plantage Bulletin*, 18 (september 2010), nr. 4
- K.A. Citroen, *Amsterdamse zilversmeden en hun werken*, Amsterdam 1916
- J.-M. Cohen, 'Van tilrimoniem tot zijden pers', in: J. Belinfante e.a., *De Snoge. Monument van de Portugees-joodse Cultuur*, Amsterdam 1991, p. 74-85
- J.-M. Cohen, 'De "chataniembankjes" van de P I G in de Tweede Wereldoorlog', *Hakehillot*, 1 (2002), p. 23-26
- J.-M. Cohen, 'The inventory of ceremonial objects of the Portuguese Jewish Community of Amsterdam of 1640', *Studia Rosenthaliana*, 37 (2004), p. 226-307
- J.-M. Cohen, 'Presentation and Prestige in Amsterdam's Synagogues', in: J.-M. Cohen, J. Kröger en E. Schrijver (red.), *Gifts from the Heart. Ceremonial Objects from the Jewish Historical Museum*, Amsterdam, Zwolle/Amsterdam 2004, p. 97-109
- J.-M. Cohen, 'Ceremonial objects in early seventeenth-century Amsterdam: three inventories of bet Israel dated 1619, 1620 and 1635', *Images*, 2 (2008), p. 172-216
- J.-M. Cohen, J. Kröger en E. Schrijver (red.), *Gifts from the Heart. Ceremonial Objects from the Jewish Historical Museum*, Amsterdam, Zwolle/Amsterdam 2004
- A. Cohen-Mushlin en H.H. Thies (red.), *Jewish Architecture in Europe*, Petersberg 2010
- D.Ph. Cohen Paraira, 'Een parel in de stad. De bouwgeschiedenis van de Portugees-Israëlietische Synagoge', in: J.C.E. Belinfante e.a., *De Snoge. Monument van Portugees-joodse cultuur*, Amsterdam 1991, p. 41-68
- D.Ph. Cohen Paraira, 'De restauratie van de Snoge 1991-1993: een verslag', in: J.Z. Baruch, A.I. Jessurun Cardozo en J.B. Sondervan (red.), *De Opbouw, speciale uitgave ter gelegenheid van de beëindiging van de*

- restauratie 1991-1993, speciaal nummer van *Habinjan*, Amsterdam 1993, p. 47-58
- C. Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, 2 dl., Amsterdam 1693-1694
- B. Dubbe, 'Het Amsterdamse geelgietersambacht in de 17de eeuw, enige meesters', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 31 (1980), p. 137-153
- B. Dubbe, 'Een bijzondere zeventiende-eeuwse wandarm', *Antiek*, 16 (1982), p. 424-425
- B. Dubbe en F. van Molle, 'De Amsterdamse geelgieter Hans Rogiers van Harelbeke († 1638)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 22 (1971), p. 21-40
- S.A.C. Dudok van Heel, 'De restauratie van de hof van de Pinto', *Maandblad Amstelodamum*, 62 (1975), p. 148-151
- S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. De Heijnen-maagschap 1400-1800*, 2 dl., Den Haag 2008
- R. Duinker, 'Voorstelling en ornament in manuscript- en boekdrukkunst', in: R. Kistemaker en T. Levie (red.), *Éxodo. Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam 1987
- I.H. van Eeghen, *Een Amsterdams grachtenboekje uit de zeventiende eeuw. Het plaatwerk van Cornelis Danckerts*, Amsterdam 1963
- I.H. van Eeghen, 'Hendrick Geurtsz Schut (1622-1695). Houtkoper-kistemaker-timmerman-architect', *Jaarboek Amstelodamum*, 63 (1971), p. 91-103
- A. Eisenberg, *The Synagogue through the Ages*, New York 1974
- G. van Essen, *Het stadsfabriekambt. De organisatie van de Publieke Werken in de noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw*, ongepubliceerde dissertatie, Utrecht 2011
- I. Faber, 'Shapes, Patterns and Styles', in: J.-M. Cohen, J. Kröger en E. Schrijver (red.), *Gifts from the Heart. Ceremonial Objects from the Jewish Historical Museum*, Amsterdam, Amsterdam/Zwolle 2004, p. 57-68
- L. Faber, E. van Voolen en A. Weber, 'Jewish Ceremonial Silver from Germany in the Jewish Historical Museum', *Yearbook Leo Baeck Institute*, 40 (1955), p. 265-288
- E. Fleurbaay, *Empire in the Palais: de inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon/Empire in the Palace: the decoration and furnishing of the Royal Palace at the time of Louis-Napoleon*, Amsterdam 1983
- J.P. Fournet, *Les cuirs dorés anciens en France*, ongepubliceerde dissertatie, Paris 2004
- D. Franco Mendes, *Memorias do estabelecimento e progresso dos Judeos Portuguezes e Espanhoes nesta famosa cidade de Amsterdam*, handschrift, Amsterdam 1772 (Nederlandse vertaling door D.H. de Castro, Amsterdam 1872)
- L. Fuks, 'The Inauguration of the Portuguese Synagogue in Amsterdam in 1675', in: R.G. Fuks-Mansfeld (red.), *Aspects of Jewish Life in the Netherlands, a selection from the writings of Leo Fuks*, Assen 1995, p. 81-99
- L. Fuks en R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections*, 2 dl., Leiden 1975
- L. Fuks en R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815: historical evaluation and descriptive bibliography*, Leiden 1984
- L. Fuks, R.G. Fuks-Mansfeld en B.N. Teensma, *Memorias do estabelecimento e progresso dos judeos portuguezes e espanhoes nesta famosa cidade de Amsterdam – a Portuguese chronicle of the history of the Sephardim in Amsterdam up to 1772 by David Franco Mendes*, Assen 1975
- L. Fuks, R.G. Fuks-Mansfeld en B.N. Teensma, 'David Franco Mendes als geschiedschrijver', *Studia Rosenthaliana*, 14 (1980), p. 29-43
- R.G. Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad*, *Hollandse Studiën* 23, Hilversum 1989
- J. Gawronski en R. Jayasena, *De waterkelder van de Portugese synagoge*, Amsterdamse Archeologische Rapporten 66, Amsterdam 2012
- J. Gawronski en J. Veerkamp, 'Over staal, kleef en stuit. Funderingen in Amsterdam', *Amsterdam. Monumenten en Archeologie*, 2 (2003), p. 11-23
- W. Goeree, *d'Algemeene bouwkunde, volgens d'antike en hedendaagse manier*, Amsterdam 1705²
- L. van Grieken, P.D. Meijer, A. Ringer, *Harry Elte Phzn (1880-1944). Architect van de joodse gemeenschap tijdens het interbellum*, Rotterdam 2001
- J. Guttmann, *The Jewish Sanctuary*, Leiden 1983
- L. Hagoort, 'The Del Sottos. A Portuguese Jewish Family in Amsterdam in the Seventeenth Century', *Studia Rosenthaliana*, 31 (1997), p. 31-57
- L. Hagoort, *Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel. De begraafplaats van de Portugese joden in Amsterdam 1614-1945*, Hilversum 2005
- W.J. Hamblin, D.R. Seely, *Solomon's Temple. Myth and History*, Londen 2007
- R.D. Harley, *Artists Pigments c. 1600-1835*, Londen 2001
- E. Hartkamp-Jonxis en H. Smit, *European Tapestries in the Rijksmuseum*, Amsterdam/Zwolle 2004
- A. Hendriks en J. van Velzen, *Van de Montelbaanstoren naar het Minervaplein. Nieuwe en oude joodse buurten in Amsterdam 1900-1944*, Amstelveen 2004
- W. Herrmann, 'Unknown Designs for the "Temple of Jerusalem" by Claude Perrault', in: H. Hibbard en D. Fraser, *Essays in the History of Architecture presented to Rudolf Wittkower*, Londen 1967, p. 143-158
- C. Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe. Architecture, History, Meaning*, Cambridge (Mass.)/Londen 1985
- 'Het gaat slecht met "Keriat Sefer Tora" maar er is eigenlijk ook geen behoefte meer aan haar voortbestaan', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 8 (1873), nr. 41, p. [2-3]
- F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, dl. 9, Amsterdam 1953
- J. Israel, 'The Diplomatic Career of Jeronimo Nunes da Costa: an Episode in Dutch-Portuguese Relations of the Seventeenth Century', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 167-190
- J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, Franeker 2001 (1996⁴, vertaling van *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford 1995¹)
- Menasse ben Israel, *Welkomst, uyt sijns volcks naem, aen de hoogh-gebooren prince van Oranjen Frederic Henric. : als hy met de doorluchtigste koningin, Henriette Maria, gemalin des hoogh-gebiedende Karolvs, koninghs van Engelandt onse synagoge besocht. Wt het Latijn overgeset*, Amsterdam 1642
- H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989
- Y. Kaplan, 'Gente Politica: The Portuguese Jews of Amsterdam', in: C. Brasz en Y. Kaplan (red.), *Dutch Jews as perceived by themselves and by others*, Leiden/Boston/Keulen 2001, p. 21-58
- P. Karstkarel en R. Terpstra, 'A.J. Kropholler en J.F. Staal (1902-1910) en het kantoorpand voor de "Utrecht" te Leeuwarden (1903)', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 77 (1978), p. 18-52
- S.S. Kayser en G. Schoenberger (red.), *Jewish ceremonial art: a guide to the appreciation of the art objects used in synagogue and home, principally from the collections of the Jewish Museum of the Jewish Theological Seminary of America*, Philadelphia 1959
- M. de Keijzer en P. Keune, *Pigmenten en bindmiddelen*, Amsterdam 2005
- R. Keppler, *Portugese Synagoge Amsterdam*, *kleuonderzoek* 2012, ongepubliceerd rapport, Amsterdam 2012
- K. Keßler, *Ritus und Raum der Synagoge. Lithurgische und religionsgesetzliche Voraussetzungen für den Synagogenbau in Mitteleuropa*, Petersberg 2007
- K. Keßler, 'Halakhic Rules in Synagogue Architecture', in: A. Cohen-Mushlin en H.H. Thies (red.), *Jewish Architecture in Europe*, Petersberg 2010, p. 243-256

- R. Kistemaker en T. Levie (red.), *Éxodo. Portugezen in Amsterdam 1600-1680*, Amsterdam 1987
- G. de Klerk, 'De Snoge krijgt weer kleur', in: J.Z. Baruch, A.I. Jessurun Cardozo en J.B. Sondervan (red.), *De Opbouw, speciale uitgave ter gelegenheid van de beëindiging van de restauratie 1991-1993*, speciaal nummer van *Habinjan*, Amsterdam 1993, p. 59-60
- W. Kloek en N. Middelkoop, 'Gerrit Berckheyde en de Gouden Bocht in de Herengracht', *Maandblad Amstelodamum*, 99 (2012), p. 17-33
- M. Knotter, "'Tassas" uit de Haagse en Amsterdamse Portugese synagogen', *De Stavelij Jaarboek 2011*, p. 98-115
- E.M. Koen, 'Waar en voor wie werd de synagoge van 1612 gebouwd?', *Maandblad Amstelodamum*, 57 (1970), p. 208-212
- E.M. Koen, 'De vleesvoorziening van de Portugese joden te Amsterdam sinds het begin van de zeventiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum*, 62 (1970), p. 37-48
- E.M. Koen, 'Nicolaes van Campen als huiseigenaar van de Portugees-Israelitische synagoge', *Maandblad Amstelodamum*, 58 (1971), p. 117
- E.M. Koen, 'Notarial Records relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639', *Studia Rosenthaliana*, 5 (1971), p. 202-242 en 6 (1972), p. 109-110
- E. F. Koldewij, *Gouldleer in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Nationale ontwikkelingen en de Europese context*, ongepubliceerde dissertatie, Leiden 1998
- E. F. Koldewij, 'Gilt leather hangings in chinoiserie and other styles: an English speciality', *Furniture History*, 36 (2000), p. 61-101
- W.J. Kooiman, *De Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam. Geschiedenis van haar bouw en dienst*, Amsterdam 1941
- C.P. Krabbe, *Ambacht, Kunst, Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle/Zeist 1998
- S.R. Kravtsov, 'Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the Seventeenth Century', *Journal of the Society of Architectural Historians*, 64 (2005), p. 312-339
- J.W. Kuipers en W.J. Kuipers, *Eindrapport restauratiewerken Portugees-Israelietische Synagoge te Amsterdam*, typoscript, Diemen 1959
- W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625-1700*, Delft 1980
- Jacob Jehuda Leon, *Afbeeldinghe van den Tempel Salomonis*, Middelburg 1642
- C.J.R. van der Linden, 'De symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem', *Oud Holland*, 104 (1990), p. 1-31
- J.R. de Lorm, *Amsterdams Goud en Zilver*, Amsterdam/Zwolle 1999
- V.B. Mann (red.), *Gardens and Ghettos. The Art of Jewish Life in Italy*, Berkeley 1989
- H.A. Meek, *The Synagogue*, Londen 1995
- J. Meijer, *Encyclopaedia Sephardica Neerlandica*, dl. 2, Amsterdam 1950
- R. Meischke e. a., *Huizen in Nederland*. Amsterdam, Zwolle/Amsterdam 1995
- J. Melkman, *David Franco Mendes. A Hebrew Poet*, Jeruzalem 1951
- W.J.J. Mertens, *Meubelapissierieën in de Nederlanden en Frankrijk vanaf de late middeleeuwen tot 1900. Aspecten van productie, iconografie, distributie en gebruik*, ongepubliceerde dissertatie, Leiden 2008
- E. Messinas, 'Late Synagogues of Greece, Origins and Architecture, the relationship between Greek Synagogues and Medieval Spanish Synagogues- The Bimah', *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century: Proceedings*, 3 (1988), p. 152-157
- J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Amsterdam 1999
- N.E. Middelkoop, G. Reichwein en J. van Gent, *De Oude Meesters van de stad Amsterdam. Schilderijen tot 1800*, Bussum/Amsterdam 2008
- J.P. Mieras, 'De bescherming van onze monumenten. IX. De Portugeesch Israelitische synagoge te Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 1940, p. 2-3
- P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden 1924
- D.R. Montezinos, 'De werken van David Franco Mendes', in: *Joodsch Letterkundige Bijdragen*, 1, 3-8, 1867, p. 21
- E. Muller en K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*, Alphen aan den Rijn 1987
- B. Narkiss, 'Heikhal, bimah, and teivah in Sephardi synagogues', *Journal of Jewish Art*, 18 (1992), p. 31-47
- H. van Nierop e. a. (red.), *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw*, Amsterdam/Zwolle 2008
- I. Oëb Brandon, *Volledige handleiding voor den voorlezer der Portugeesch Israelitische Gemeente te Amsterdam bevattende de orde der gebeden en hedendaagse gebruiken en ceremoniën in genoemde synagoge*, handschrift, Amsterdam 1892
- I. Oëb Brandon, *Handleiding behelzende een juiste Opgave van alle bestaande in gebruik zijnde Tebadekken [...]. Opgedragen aan de Afdeling Eeredienst der Portugeesch Israelitische Gemeente te Amsterdam*, handschrift, Amsterdam 1895
- A.K. Offenbergh, 'Jacob Jehuda Leon (1602-1675) en zijn Tempelmodel', in: J.F. van Agt, *De Tempel van Salomo*, Den Haag 1976, p. 54-75
- A.K. Offenbergh, 'Jacob Jehuda Leon (1602-1675) and his Model of the Temple', in: J. van den Berg en E.G.E. van der Wall, *Jewish-Christian relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/Londen 1988, p. 95-115
- A.K. Offenbergh, 'Jacob Jehudah Leon en zijn tempelmodel: een joods-christelijk project', *De zeventiende eeuw*, 9 (1993), p. 35-50
- A. Offenbergh, 'Dirk van Santen and the Keur Bible: New Insight into Jacob Judah (Arye) Leon Temple's Model Temple', *Studia Rosenthaliana*, 37 (2004), p. 401-422
- A.K. Offenbergh, 'De wijze stad aan de Amstel. De joodse prenten', in: Henk van Nierop e. a., *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw*, Amsterdam/Zwolle 2008, p. 112-125
- K. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678). Architect*, Zutphen 1989
- M.D. Ozinga, *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Franschen tijd*, Amsterdam 1929
- M.C. Paraira en J.S. da Silva Rosa, 'Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der onderwijsinrichtingen Talmud Tora en Ets Haim bij de Port. Israël. Gemeente te Amsterdam (1916)', in: J. Meijer (red.), *Encyclopaedia Sephardica Neerlandica*, Amsterdam 1949-1950, dl. 1, p. 81-97
- R.H. Popkin, 'Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640-1700', in: J. van den Berg en E.G.E. van der Wall, *Jewish-Christian relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, Dordrecht/Boston/Londen 1988, p. 3-32
- J.A. Ramírez, 'Jacob Juda León y el modelo tridimensional del Templo', in: *Dios arquitecto*, Madrid 1992, p. 100-103
- C. Reijnders, 'Een arme en een deftige sjoel en een Portugeese tuinsynagoge', *Ons Amsterdam*, 33 (1981), p. 7-12
- E. Röell, *Tekenen ter verlichting. Architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Republiek*, ongepubliceerde dissertatie Utrecht 2010
- D. de Roon, 'Ook balken kunnen overspannen worden. Bijzondere constructie in het Gebouw der Maatschappij Felix Meritis', *Amsterdam. Monumenten en Archeologie*, 7 (2008), p. 63-73
- A. Rubens, *A Jewish Iconography*, Londen 1954
- H.P. Salomon, 'The "The Pinto" Manuscript': A 17th century Marrano Family History', *Studia Rosenthaliana*, 9 (1975), p. 1-62

- H. P. Salomon, *Het Portugees in de Esnoga van Amsterdam*, Amsterdam 2002
- K. Schotmüller, 'Reiseeindrücke aus Danzig, Lübeck, Hamburg und Holland 1636 nach dem neuentdeckten 11 Teil von Charles Ogiers Geschäftstagebuch', *Zeitschrift der Westpreussischen Geschichtsvereins*, 52 (1910) p. 262-263
- O. Schutte (red.), *Buitenlandse vertegenwoordigers. Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers residerende in Nederland 1584-1810*, Den Haag 1983
- S. Seeligmann, 'Daniel Stalpaert, de architect der Groote en der Portugeesche Synagoge', *Het Centraalblad voor Israëlieten in Nederland*, 37 (1920), no. 7 (22 april)
- J. S. da Silva Rosa, *Geschiedenis der Portugeesche Joden te Amsterdam, 1593-1925*, Amsterdam 1925
- J. Snaet, 'For the Greater Glory of God. Religious Architecture in the Low Countries 1560-1700', in: K. De Jonge en K. Ottenheim (red.), *Unity and discontinuity. Architectural Relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700*, Turnhout 2007, p. 251-298
- J. Stoutenbeek en P. Vigeveno, *Joods Amsterdam. Een cultuurhistorische gids*, Amsterdam 1997
- D. Swetschinski, 'An Amsterdam Jewish Merchant-Diplomat: Jeronimo Nunes da Costa (1620-1697), Agent of the King of Portugal', in: L. Dasberg en J. N. Cohen (red.), *Neveh Ja'akov: Jubilee Volume Presented to Dr. Jaap Meijer on the Occasion of his Seventieeth Birthday*, Assen 1982, p. 3-30
- D. N. Swetschinski e. a., *Orphan Objects. Facets of the Textiles Collection of the Joods Historisch Museum Amsterdam*, Amsterdam/Zwolle 1997
- B. N. Teensma, 'Fragmenten uit het Amsterdamse convoluut van Abraham Isaña, alias Gaspar Méndez del Arroyo (1623-1690)', *Studia Rosenthaliana*, 11 (1977), nr. 5/6, p. 126-156
- B. N. Teensma, 'Abraham Idana's beschrijving van Amsterdam, 1685', *Jaarboek Amstelodamum*, 83 (1991), p. 113-138
- P. Toledano, 'De lofzegging Sjehechejanoe', *De Phoenix*, 20 november 2009, p. 2
- G. van Tussenbroek, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten. Dendrochronologie-houthandel-toepassing*, Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten 3, Amsterdam 2012
- A. M. Vaz Dias, 'Losse bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Amsterdam. De scheiding in de oudste Amsterdamsche Portugeesche gemeente Beth Jaacob (1618)', *De Vrijdagavond*, 7 (1930-31), p. 287
- A. M. Vaz Dias, 'Elias Bouman, de architect van de Portugeesche Synagoge', *Maandblad Amstelodamum*, 21 (1934), p. 87-91
- S. L. Vaz Dias, "'Talmoe'd Tora keneged koelam". Bijdrage tot de geschiedenis der Portugees-Israëlietische Gemeente te Amsterdam in de Tweede Wereldoorlog', *Studia Rosenthaliana*, 29 (1995), 1, p. 29-70
- F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 6 dl., Den Haag 1928-1941
- 'Verslag van het verhandelde in de vergadering van den kerkeraad der Portug. Israel. gemeente te Amsterdam, gehouden den 10 October 1877', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 13 (1877), nr. 19, [b1].
- T. Visschedijk, *Sporen uit de Mediene. Joods verleden van de Vechtstreek*, Maarssen 2010
- P. Vlaardingerbroek, 'Adriaen Dortsman en Jan Six. Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 95 (1996), p. 149-169
- P. Vlaardingerbroek, 'De stadsarchitect Daniel Stalpaert (1648-1676): ontwerper of projectmanager?', *Maandblad Amstelodamum*, 97 (2010), p. 53-61
- P. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl 5.11: De gemeente Amsterdam, Den Haag 1928
- S. Ph. de Vries Mzn., *Joodse riten en symbolen*, Amsterdam 1988 (Amsterdam 1968?, Zutphen 1928-1932')
- G. Wieberdink en E. Wouthuysen, 's Winters is het binnen kouder dan buiten', *Ons Amsterdam*, 43 (1991), p. 138-140
- W. H. Wilson, 'The circumcision: a drawing by Romeyn de Hooghe', *Master Drawings*, 13 (1975), p. 250-258
- R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*, Philadelphia 1964
- I. Wiselius, 'De jacht op sakkerdaan. Hoe de zoektocht van naam naar houtsoort na 50 jaar tot een goed einde kwam', in: H. Piena (red.), *Handelingen-Zevende Nederlandse symposium hout- en meubelrestauratie*, 20 december 2005, p. 57-61
- S. I. Wiselius, *Houtvademeccum*, Almere 2005
- A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam 1997
- H. J. Zantkuijl, 'Reconstructie van een vroeg zeventiende-eeuwse synagoge', *Maandblad Amstelodamum* 57 (1970), p. 199-207
- H. J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1993
- Jac. Zwartz, *Hoofdstukken uit de geschiedenis der Joden in Nederland*, met inleiding van H. Brugmans, Zutphen 1929

Glossarium

architraaf: hoofdbalk, het onderste, dragende deel van een hoofdstel.
Boven de architraaf komt meestal een fries en daarboven een kroonlijst.

Asjkenaziem of Hoogduitse joden: joden waarvan de wortels in Midden- en Oost-Europa liggen, Asjkenaz is het Hebreeuws voor het gebied rond de Rijn in Duitsland en Frankrijk.

attiek: geveldeel boven de kroonlijst, die het dak geheel of gedeeltelijk aan het zicht onttrekt. Het attiek dient vaak als sokkel voor de hierop geplaatste vazen of beelden.

bar mitswa: zoon van het gebod: het op dertienjarige leeftijd bereiken van de godsdienstige volwassenheid van een jongen.

beet haknesset: huis van samenkomst, synagoge.

Beth Haim: huis des levens: naam van de Portugees-Israëlitische begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel.

brugijzer: horizontale ijzeren staaf ter versteviging van de glas-in-loodpanelen in vensters.

cabane, loofhut of soeka: tijdelijk bouwsel met dak van takken of riet waardoor men de hemel kan zien. Wordt gebruikt tijdens het loofhuttenfeest als herdenking aan de tijdelijke woningen van de joden tijdens hun omzwervingen in de woestijn.

chacham: wijze, titel van de opperrabbin van Sefardische gemeenten.

chanoekalamp: lamp voorzien van negen lichtpunten die wordt aangestoken tijdens het chanoekafeest (inwijdingsfeest).

chatan (meervoud chataniem): bruidegom, tijdens het vreugde der wet feest de bruidegom der wet die de lezing uit de Tora afsluit of opnieuw begint.

chazan: (meervoud chazaniem): voorganger die de eredienst leidt.

cherem: banvloek.

cherubijn, cherubiem: Bijbelse engelenfiguren

cohen: zie koheen.

diaspora: galoet of ballingschap, verstrooiing van het joodse volk over de wereld.

doechan: podium voor de hechal, ook de aanduiding van de zegenspreuk die wordt uitgesproken door de priesters (kohaniem) vanaf die verhoging.

Esnoga: Portugese benaming van de Portugees-Israëlitische Synagoge.

Ets Haim: boom des levens. Meervoud: atsee chajiem: de staven waaromheen de perkamenten Torarollen gewikkeld zijn en tevens de naam van het Portugees-Israëlitisch Seminarium en de daarbij behorende bibliotheek.

festoen: in steen of hout beeldhouwde slinger van vruchten, bloemen, bladen of doeken, die ook als guirlande wordt aangeduid.

fries: middelste deel van een hoofdstel, het deel tussen architraaf en kroonlijst. Soms vlak, soms voorzien van beeldhouwwerk.

fronton: bekroning van een gevel, bestaande uit een driehoekig veld (timpaan), omgeven door geprofileerd lijstwerk.

gabay: penningmeester.

Gemara: lering, de op schrift gestelde discussies over de Misjna en aanverwante onderwerpen. Er zijn twee versies: de oudste is de

Jeruzalemse Talmoed, de Babylonische Talmoed is uitgebreider en het meest gezaghebbend.

Haftara: gedeelte uit de profetenboeken dat wordt voorgelezen na de lezing uit de Tora.

Halacha: levenswandel: de joodse wet en de daarvan afgeleide gedragsregels.

hechal (meervoud hechalot): heilige ark: kast in de synagoge waarin de wetsrollen worden bewaard, in de westelijke landen bevinden deze zich aan de oostgevel.

hoektravee: deel van een gevel of gebouw, dat bepaald wordt door de afstand tussen twee opeenvolgende steunpuntassen. Een hoektravee is gelegen aan de uiteinden of op de hoeken van een gebouw.

hoofdstel of entablement: horizontaal lijstwerk bestaande uit een architraaf, fries en kroonlijst. In de spreektaal wordt het hoofdstel vaak aangeduid met kroonlijst.

impostlijst: uitstekende, geprofileerde of geornamenteerde plaat.

Geprofileerd lijstwerk dat minder uitgewerkt is dan een hoofdstel.

judaïca: objecten met betrekking tot joods leven en de joodse religie en cultuur.

koheen (meervoud kohaniem): priesters, rechtstreekse afstammelingen van de eerste hoge priester Aron.

kroonlijst: het bovenste, meest uitspringende lijstwerk van een hoofdstel. Term ook gebruikt voor bekronend lijstwerk boven vensters, deuren of lambriseringen.

kruiskozijn, kruisvenster: natuurstenen of houten venster dat door middel van een kruis in vier vakken is verdeeld. Vaak aan de bovenzijde gevuld met beglazing en aan de onderzijde met houten luiken.

liseen: uitgemetseld deel van een gevel dat een platte, verticale band in een gevel vormt. Vergelijkbaar met een pilaster, alleen niet voorzien van een kapiteel en een basement.

Loofhuttenfeest: op 15-21 tisjri, ter herdenking van de tocht door de woestijn, toen het volk in hutten leefde (Leviticus 23:39-43).

mahamad: het college van parnasiem: het bestuur van de Portugees-Israëlitische Gemeente, ook de naam van de bestuurskamer van dit college.

maraan (meervoud maranen): crypto joden, tot het christendom overgegangene joden die in het geheim hun joodse gebruiken in ere hielden, ook nieuw-christenen en anoesiem genoemd.

medraas (meervoud medrasiem): leerlokaal, afkomstig van het Hebreeuwse woord beet hamidrasj, huis van studie.

middenrisaliet: vooruitspringend middendeel van een gevel. Een zijrisaliet is een uitspringend geveldeel aan het uiteinde van een gevel.

middenschip: middelste van drie (vijf, zeven) beuken of schepen van een kerkelijk gebouw of hal. In het geval van de Snoge is het de hoge centrale middenruimte waar men binnenkomt en waar de teba en de hechal staan opgesteld.

mikwa: ritueel bad.

minjan: het voor de eredienst vereiste aantal van 10 volwassen mannen.

Misjna: lering, de mondeling overgeleverde leer die omstreeks het jaar 200 door rabbi Jehoeda Hanasi schriftelijk is vastgelegd.

muurplaat: zware houten balk die boven op de buitenmuur ligt en waarop daksporen rusten.

neer tamied: eeuwig brandende lamp.

onbeschoten kap: kap zonder bedekking in de vorm van planken of delen, die over de gordingen of daksporen zijn aangebracht. Bij onbeschoten kappen is de onderzijde van de dakbedekking (dakpannen) zichtbaar vanuit de kap.

parnaas (meervoud parnasiem): lid van het dagelijks bestuur.

penant: (gemetseld) muurdeel tussen twee gevelopeningen (vensters of deuren) of een muurdam tussen spaarbogen.

Pesach: viering van de uittocht uit Egypte

ponteiro: Sefardische term voor jad, aanwijsstaafje dat gebruikt wordt bij het lezen uit de Torarol.

priesterschaal: kohaniemschaal, wasbekken voor het wassen van de handen van de kohaniem, voorafgaand aan het uitspreken van de priesterzegen.

rimon (meervoud rimoniem): granaatappel: siertorens die op de Torarol geplaatst worden.

Rodeamentoshuis: huis op de begraafplaats waar voorafgaand aan de teraardebestelling de ommegangen om de baar plaatsvinden.

rondboogvenster: venster dat aan de bovenkant een halfronde vorm heeft.

samaas (meervoud samasiem): koster of bediende.

Sefardiem: joden die hun wortels hebben in het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal).

seferdekje: kleedje om over de wetsrol te leggen, als tussen de verschillende afdelingen daaruit niet wordt gelezen. Ook wel subirkleedje of presidentskleedje genoemd.

Simchat Tora: Vreugde der Wet: feestdag op 23 tisjri, aan het einde van het Loofhuttenfeest, waarin de jaarlijkse cyclus van Toralezingen wordt afgesloten en opnieuw wordt begonnen.

sjabbat: de zevende dag van de week die is uitgeroepen tot rustdag, de dag waarop de schepping was voltooid.

Snoge: verbastering van Esnoga, de Portugese benaming van de Portugees-Israëlietische Synagoge.

snogeiro: bezoeker van Snoge voor de eredienst.

steunbeer: massieve, plaatselijke verzwaring van muurwerk (gevels) om dit te versterken en de zijdelingse druk van van op de muur rustende gewelven, luchtbogen en kappen te weerstaan.

Talmoed: de mondelinge leer, de Misjna samen met de Gemara.

teba: podium in de synagoge waar de voorganger staat en waar de Tora wordt voorgelezen.

tongewelf: gewelf met de vorm van de bovenste helft van een liggende cilinder. De doorsnede is dan een halve cirkel.

Tora: leer, de vijf boeken van Mozes of Pentateuch, de eerste vijf boeken van de Bijbel.

Toraschild: schild dat aan de Torarol gehangen wordt en waarop aangegeven wordt wanneer deze rol gebruikt dient te worden.

trekstang: ijzeren stang die trekkrachten opneemt. Bij de Snoge aangebracht direct boven de grote zuilen. In de achttiende eeuw zijn op een hoger niveau extra trekstangen aangebracht om de spatkrachten (horizontale krachten) van de dakconstructie op te vangen.

zadeldak: dak met twee tegen elkaar geplaatste hellende schilden, die samenkomen in een nok. In doorsnede heeft het ongeveer de vorm van een gelijkbenige driehoek.

zijbeuk: in het geval van de Snoge zijn dit de bouwvolumes aan de zijanten, de ruimten tussen de grote zuilen en de zijgevels, waar zich ook de vrouwengalerijen bevinden.

Verantwoording

Grote dank is verschuldigd aan de Portugees-Israëlietische Gemeente en het Joods Historisch Museum voor de royale wijze waarop zij het onderzoek hebben gefaciliteerd. De vele hand- en spandiensten van de medewerkers van het Joods Cultureel Kwartier mogen hierbij niet onvermeld blijven.

Dit boek is het resultaat van een nauwe samenwerking tussen alle auteurs en externe collega's, die hun kennis met ons hebben gedeeld en waarvan de namen in de noten vermeld staan. Ben Kooij heeft namens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van dit boek. Het begin van dit project werd vanuit Bureau Monumenten & Archeologie geleid door André Winder. Belangrijk was ook de input van Theo Kemperman vanuit het Joods Historisch Museum.

Een woord van dank voor de fotograaf Chris Booms, die voor de RCE een groot aantal foto's van het gebouw in de huidige toestand heeft gemaakt.

Voor de transcriptie van het Hebreeuws naar het Nederlands is gebruik gemaakt van de woordenlijst volgens www.sofeer.nl. Hiervan is afgeweken als de Sefardische uitspraak daar aanleiding toe gaf. Voor het woord 'mahamad' is de in het complex gangbare schrijfwijze gehanteerd.

Register

- 1 Koningen 5:7 69
1 Koningen 8:48 58
Aalmoedeniershuis 51
Abendana de Britto, Isaac 154
Abendana, Josua 52
Aboab da Fonseca, Isaac 19, 21, 27,
57, 126, 128, 133-134
Aboab Osorio, Jacob 52
Aelyon, Salomon 137, 153
Aerjaensen, Jasper 47 n. 35
Ahabath Chesed 34
Alberts, Pieter 51 n. 51
Alders, Fred. 183 n. 403
Alkmaar 12, 14, 38
Almere, synagoge 31, 152 n. 327
Amstel 224-226 52-53
Amstelstraat 25, 57
Amstelveen, synagoge Texelstraat
43
Angenendt, Wilhelmus 161
Anthonijsz, Jan 47 n. 33
Antwerpen 12, 14, 139, 140 n. 295
aron hakodesj 135
Asjkenazische joden (Hoogduits)
19-20, 24-25, 28-29, 41
Asser, Mozes 32
Aubusson 146-148
Aus der Fünten, F.H. 36
autodafe 11-12
Baars, Jac.S. 88-90, 106, 108-109
Backer, Nicolaes 47 n. 40
bar mitswa 157, 163, 171
Barrios, Daniel Levi de 21, 132
Bartels, Anna 51-52
Bast, Pieter 15-16
Beatrix, koningin 9, 168
Beckert 111, Johann 166
Beemster, Vredenburg 61 n. 97
beet haknesset 11, 134
beet midrasj 59, 134, 150
beet tefila 134
Belmonte, Manuel de 23, 31
Belosinas, Elias 139 n. 288
Berckelius, Nicolaes 76 n. 118, 183
n. 397
Berckheyde, Gerrit Adriaensz 25,
48, 91
Berg, Jan Hendricksz van den 51
Bessman, David 165 n. 386
Beth Haim 38-39, 43, 53-54, 132,
153
Beth Israel 17, 19, 21, 137
Beth Jacob 17-19, 21, 44, 137, 141
Beyer, Jan de 23
Bikkoer Choliem 126
Blanes, Jacob van David 105, 179
Bloteling, Abraham 39
Boreel, Adam 71
Bouman, Abraham 47, 50
Bouman, Abram 47
Bouman, Barent 47, 50
Bouman, Claes Barentsz 46-50, 52,
54
Bouman, Crelis 47 n. 23
Bouman, Elias 25, 41, 46-54, 59-60,
66-75, 79, 83, 85, 124, 132, 145,
150, 183-184
Bouman, Johannes 51
Bouman, Sara 47, 48 n. 44
Bouman, Trijntgen 47
Bouman, Willem 47
Bramah, Joseph 139 n. 284
Brazilië 12, 21, 23
Brederode, Willem 47 n. 35
Brun, Frans 56
Bussenschut, Harmen 183-184
Bussum, Kromme Englaan 31
Calmeyer, Hans 35
Campen, Jacob van 61 n. 97, 68, 71,
79
Campen, Nicolaes van 19 n. 4
Cardoso, David Abraham 53
Caro, Jozef 135-136
casero 155
Casseres, Abraham de 133
Casseres, J. de 155
Castro Tartas, David de 127, 130
Cathan, Levie a 176
Centraal Israëlietische
Ziekenverpleging 41
Cheiderschool 43
cherem 14, 136, 154
Claesz, Douwe 47 n. 35
Claesz, Leendert 163
Cohen Faro, Jozef 126
Cohen, Fré 154
Cohen Paraira, David 171
Cordoba, synagoge 136 n. 272
Cromwell, Oliver 21
Cultureel Erfgoed Portugees-
Israëlietische Gemeente,
Stichting 43, 111
Curaçao 28, 136
Curiel, David 18
Curiel, Mozes 23, 27, 129-132,
136-137
Damiszo, Jacob 83 n. 133
Danckerts, Cornelis 52
Danckerts, Justus 130 n. 253
Deenik en Zoon, Z. 103
Den Haag, Beth Jacob 31, 138
Den Haag, Beth Jehoedah 31
Den Haag, Honen Dal 28, 31
Dessartaux, Mathieu 146-147
Dessartaux, Samuel 146-147
Deuteronomium 22:8 59
Deventer Houtmarkt 26, 35
Deventer, Jacob van 12
Dias Brandon, Nathan 163
Disseldorp, Jacob Jansz 47 n. 41
Dommer, Gijsbert 50 n. 48
Doopsgezinde Kerk Het Lam 56
Dortsman, Adriaen 46, 50 n. 48, 51
n. 57, 52, 57, 59 n. 96, 68
Dotar 44
Drukarch, Barend 174
Dusart, Felix 28
Duque, Simon van David 172
Eelkes, Siucke 46-47
Elle, firma Herman en Israel 139 n.
287
Elst, T. van der 47, 50
Elte, Harry 45, 103-106
Emden 16, 163
Esnoga, zie Portugese Synagoge
Espinoza, Baruch d' 14
etrog 165, 167
Ets Haim 43-44, 72, 84, 101,
103-104, 109, 114, 117, 122, 126,
145, 150-151, 153
EversPartners 117
Ferdinand van Aragon 11
Fernandes Nuneshuis 45
Fernandus Vega, Casper 51 n. 58
Flavius Josephus 69
Florisz, Balthasar 17
Franco Mendes, David 76, 78,
124-127, 130, 132, 145, 153-154
Franco Mendes, Isaac 32
Frankfurt, Alfred Rosenberg Institut
zur Erforschung der Judenfrage
44, 139
Frederik Hendrik, stadhouder 125
Frederika Sophia Wilhelmina van
Pruisen 145
Fredricx van der Linden, Trijntje 47
Gabay Henriques, Elias 164
Gent, Jochem van 79
Ger, Abraham 183
Gerritsz, Hans 19
Gesticht voor Portugees-Israëlie-
tisch Gehuwde Oude Lieden
151-152
Godefroy, A.N. 96
Goeree, Willem 59 n. 96
Gomez, David 184
Gorinchem, Grote Kerk 96
Goseling en Zn, J.J. 102 n. 184
Granada 11
Groet 38
Grote Synagoge 25-26, 46, 48,
53-54, 57, 59, 66-67, 71-72, 95, 103,
124, 152
Grote Verzoendag, zie Jom Kipoer
Haarlem 12, 14, 165
Haarlem, Jan van 83 n. 133
Haarlem, Nieuwe Kerk 71, 79
Haarlem, Tempel van de Vrede 61
n. 97
haftara 129
Halacha 58-59
Halevie, Uri 16, 159-160, 163
Hannema, D. 37
haNoten Tesjoea of Hanoten
Tesjoenga 126
Hasewindius, Johannes 50, 52 n. 63
Haze, Anna de 50
Hendricksz, Marten 51 n. 58
Henri Polaklaan 41, 45, 104
Henriëtte Maria, koningin 125
Henriques de Castro, Daniel 32
Henriques de Castro, David 38, 46,
91, 100-101, 126-127
Henriques de Castro, J. 100
Henriquez Coytino, Ishack 57 n. 86
Herengracht 586 23
Herodes, koning 69
Herscheping 21, 23
Heuvel, firma Van den 139 n. 287
hidoer mitswa 157-158
Hollandse Schouwburg 36
Holocaust 42, 106, 155
Hoogduitse Synagoge, zie Grote
Synagoge
Hooghe, Romeyn de 21, 22, 24,
60, 84, 88-90, 124-128, 130-132,
141, 150-152
Hooghewegh, Jan Berensz 47 n. 33
Hosjana Raba of Hosjangana Raba
168
Houtgracht 16-23, 25, 27, 35, 44, 56-
57, 59, 137
Houtkopersdwarsstraat 18
Houtmarkt 37, 41
Hoven, Pieter Jansz van 162
Hubolt, Karel 123
Hudde 184

- huissynagoge 18-19, 34
 Idaña, Abraham 143-144, 148, 150, 152, 155
 Isabella van Castilië 11-12
 Israel, Menasse ben 21, 125
 Israel, Moses 52
 Italië 12, 136
 Jachin en Boaz 162
 Jacobs, Carolus 141 n. 296
 Jacobsen, Gerrit 47 n. 33
 Jansen, Jan 51 n. 51
 Jansen, Pieter 47 n. 33
 Jesaja 40:1 124
 Jesiba de los Pintos 14
 Jimloch 126
 Joao 111 van Portugal 12
 Joden Houttuinen 35
 Jodenbreestraat (Joden)Breestraat 16-17, 19, 26, 32-34, 52
 Jodenbuurt 32-35, 43
 Johan Maurits van Nassau-Siegen 23
 Jom Kipoer 16, 139, 164, 168
 Jonas Daniël Meijerplein 35, 37, 41, 58, 87
 Jonge, Adriaen de 79, 83, 183-184
 Jonghe, Jan de 83, 183-184
 Jonkerstraat 16
 Joods Begrafniswezen 41
 Joodse Invalide 41
 kaddiesj 129
 Kashaan, werkplaats Shah Abbas 163
 Kattenburg 25, 47, 50
 Keri at Sefer Tora 151
 Keulen, Johannes van 130 n. 253
 kidoesj 154
 Klerk, Gerard de 109-110
 kohaniem 138-139, 154 n. 342, 158, 161, 164, 166
 Konst & Van Polen 123
 Korte Houtstraat 17
 Korte Koningsstraat 47
 Kossmann.deJong 122
 Kuijck, Pieter Pietersz van 51, 51 n. 57, 76 n. 118, 183
 Kuipers, J.W. 88-90, 106, 108-109
 Kuipers, W.J. 106
 Kuyper, Jacob 35
 Laan, Adolf van der 86
 Lamberts, Gerrit 52
 Lange Houtstraat 16, 18
 Lastage 12, 16
 Later, Carel de 47 n. 40
 Leeuwarden 46-47
 Leon, Jacob Jehuda 17, 30, 69-72, 94, 130
 Leon, W. de 109
 Leprozengracht 16, 35
 Leprozenhuis 12, 25-26, 58
 Levieten 164
 Levy Duarte, Constançia 166
 Levy Mendez, Imanuel 166
 Limburg, L.J. 154 n. 345
 Listingh, Nicolaes 47 n. 35
 Londen, Bevis Marks synagoge 27-28, 141
 Loofhuttenfeest 144, 164-165, 173
 Lopes, Eliyau 129
 Maagdenhuis 108
 Maarssen, Neve Sjalom 31, 152 n. 327
 Maassluis, Grote Kerk 79
 mahamad (college) 14, 20, 130, 145, 154
 Maimonides 11, 59, 136
 Maire, Hans le 139 n. 287
 Manuel I van Portugal 12
 maranen 11, 14, 21
 Marken 35, 43
 Marken, Jan van 150 n. 319
 Markenpleintje 26, 34
 Marot, Daniel 28, 30
 Matsebet Aben 41
 Mello, Imanuel Abenatar 126
 Mendes Coutinho, Salomon 36
 Mendes da Costa-Vet, E. 130
 Mendes da Costa, Joseph 29, 32, 102
 Mendes da Costa, S. 100
 Mensing, Jan 139 n. 290
 metselaarsgilde 47, 50-51
 Middelburg 30, 38, 139 n. 287
 Mikdasj meat 129
 Miranda, Frank de 38
 Misjna 59
 mitswot 163
 Mizmor-le-David 126
 Moeton, H. 101-102
 Mogul 163
 moheel 16
 Molenpad 51
 Montelbaanstoren 12, 16
 Montezinos, David 44, 103
 Morpurgo, Anny 148
 Morpurgo, Lion 148
 Morteira, Saul Levi 21
 Mr. Visserplein 58, 114
 Muidergracht 35
 Naarden 31
 Namias, David 14
 Namias de Torres, Jacob 165 n. 387
 Nebig, Max 171
 Neve Sjalom 17-19, 141, 154, 158
 Newport, Rhode Island, Touro synagoge 28
 New York, Shearit Israel synagoge 28
 Nice, synagoge 139
 Nieto, Isaac 129
 nieuw-christenen 11-12
 Nieuwe Kerkstraat 25, 41, 45
 Nieuwe Sjoel 40
 Nieuwenhuys, Hendrik 164
 Nieuwland, Reynier 183 n. 395
 Nieuwmarkt 16, 34
 Nijhoff, P.W. 103, 105
 Nunes da Costa, Jeronimo zie Curiel, Mozes
 Nunes, Joseph Israel 27
 Oëb Brandon, Isaac 156
 Olivera, Selomoh de 129
 Omer 149-150
 Ons' Lieve Heer op Solder 57
 Oost-Indisch Zeemagazijn 47, 51
 Oostenburg 25, 47
 Oosterkerk 46-47, 52, 54, 66-68, 71, 184 n. 398
 Oosterparkbuurt 34
 Ottomaanse Rijk 12
 Oude Lutherse Kerk 56
 Oude Vrouwen- en Ziekenhuis Mesib Nefes 45
 Ouderkerk aan de Amstel 37-39, 53-54, 132, 154
 Oudezijds Huiszittenhuis 26
 Paen, Genesisius 51
 Palache, Jehuda Lion 32
 Palache, Samuel 19, 23
 Palestina 24, 32
 Paramaribo, Sedek Ve Salom 28
 Pardo, David 21
 Pardo, Josia 14
 parnaas, parnasiem 14, 29, 46, 53, 57-59, 83, 131, 143, 154, 156
 Pereira, Jacob 31
 Pereira, Mozes 129, 163 n. 379
 Pereyra, Jacob 57 n. 86
 Persoy, Pieter 130, 150
 Pesach 164-165
 Petersom, Hans Jansz van 51, 79
 Picart, Bernard 138-139, 146-147, 153
 Pietersz, Coenraet 47 n. 33
 Pietersz, Rijecwert 47 n. 33
 Pingeman, Jan Jansz 47 n. 33
 Pinto, Abraham de 14
 Pinto, David Emanuel de 23
 Pinto, David Isaac de 27
 Pinto, Imanuel de 27
 Pinto, Isaac de 23, 57
 Pinto, Jose 19
 Pinto, Paolo Jacomo de 30
 Pintohuis 23-24, 54
 Plantage 25-26, 34, 45, 104
 Polak, Philip 165 n. 389
 Portugal 11-12, 23, 35, 55, 158
 Portugees Oudeliëdenhuis 45
 Portugees-Israëlietisch jongensweeshuis Aby Jetomim 45
 Portugees-Israëlietisch Oudemanshuis Mishénet Zequéniem 45
 Portugees-Israëlietisch Ziekenhuis 41, 45, 104
 Portugees-Israëlietische Armenschool 45
 Portugese Synagoge, algemeen – aanbesteding 73, 83
 – bouwkosten 85, 183-184
 – brandwerende maatregelen 104
 – gemeentewapen 29, 32, 141, 154
 – perceelaankoop 25, 58-59
 – restauratiekosten 123
 – voorganger aan de Houtgracht 17, 20-21, 23, 27, 56-57, 59, 66, 125, 142, 145, 148, 150-151
 Portugese Synagoge, bouw – fundering 73, 75, 78, 83-85, 87, 111, 116-117, 120-121, 183
 – kap 78-82, 85, 95, 106, 109, 118-119
 – Keulse goten 95
 – metselwerk 75, 83-84
 – regenwaterbak 85, 121, 183
 – toiletgroep 84
 – uitzwenkende steunberen 63, 66-72, 75, 94
 – vensters 75, 80, 85-87, 95-97
 – vrouwengalerijen, trappenhuisen 88-91, 94
 – vrouwengalerijen, zuilen 75-76, 78
 Portugese Synagoge, bouwdelen en kamers – archiefruimte 111-112
 – cabane of loofhut 110, 115
 – Coutinhohuisje 43
 – depots 116, 122
 – dienstwoningen 59, 61, 83-84, 86, 150, 155
 – Grote Medraas 150-151, 153-154
 – jadvieh 152
 – kantoren 114, 116-117
 – mahamad 61, 84, 97, 104-105, 109, 113, 115, 154-155
 – mikwa 59, 83, 102-105, 113-116, 152
 – noordelijke toegangspoort 29, 32, 102
 – pakkelders 59, 61, 83, 86
 – pakzolders 59, 61
 – pettenloges 41
 – Toraschool 59, 83-84, 86, 150-151
 – wasplaats 59, 61, 83, 87, 152
 – westelijke entreepoort 35, 43, 61, 83, 87, 112, 115
 – wintersynagoge 84, 109-110, 113-116, 141, 148, 150-151
 – zuilengalerijen 61, 83-84, 86-87
 Portugese Synagoge, bouwmaterialen – baksteen 83-84, 183-184
 – Bentheimer zandsteen 76, 78, 184 n. 397
 – dakpannen 84, 183
 – ebbenhout 142
 – eikenhout 84, 96, 109, 137, 150
 – Friese klinkers 85
 – funderingspalen 73
 – glas 95-96, 115, 183
 – grenenhout 79, 84
 – hardsteen 85, 94-95, 111
 – iepenhout 84
 – ijzer 79, 82, 84, 95-96, 113, 183
 – jacarandahout, zie palissanderhout
 – Leidse klinkers 85
 – marmers 101, 132-133, 152

- Naamse steen 108, n. 192
- Napoleon-rosé marmer 133
- Öland steen 84
- palissanderhout 126, 129, 137, 142
- plavuizen 84
- sakkerdaan, zie palissanderhout
- Savonnière 102
- scharnier 96, 183
- Schotse steen 78
- witjes 84, 113
- Portugese Synagoge, inrichting en inventaris
- afwerkingslagen 76 n. 119, 92-93, 96-97, 103, 104 n. 196, 110, 183
- balustrade 139, 141-143
- bank voor de rouwenden 143
- banken 21, 27-28, 41, 96-97, 106, 108-109, 135, 143-144, 150, 155
- capa, zie Toramantel
- chataniembanken 139, 145-148
- choepa 148
- faixa, zie Torawikkel
- gedenkstenen 1875 101, 132-133
- gordijnen 76, 184
- goudleer 36, 85, 118, 139-141, 152
- harlekijnskleed 165, 167
- hechal 36, 62, 64-65, 68, 72, 105-106, 108, 110, 118, 126-130, 135-141, 146-147, 151, 183
- hoedenkast 111-112
- inwijdingskleed 133, 163-164
- jade, zie ponteiro
- kaarsenkronen 148-151, 183
- kaarsenkronen, neer tamied 148-149, 151-152
- kachels 84
- kalastoelen 146
- keter Tora 136, 162
- kidoesjbeker 164
- omerborden 150
- parnasiembank 68, 145
- podium 139
- ponteiro 163, 165, 168
- priesterkan 154, 161
- rimoniem, zie siertorens
- sandaal 159-160, 168
- schouwen 84, 113
- seferdekje 156-157, 163, 166, 168
- siertorens 36, 43, 126, 143, 146, 162, 168
- stalen raamluiken 111
- teba 64, 66, 108, 110, 128-130, 135-136, 141-143, 151
- tebakleed 133, 142-143, 163, 165, 168
- Toramantel 139, 143, 160-162
- Torarol 16, 43, 55, 118, 126-127, 129, 131-132, 135-136, 140, 142-143, 146-147, 157, 159, 162-163, 165, 168
- Torawikkel 159-160
- Post, Pieter 61 n. 97
- Posthumus, J.S. 154 n. 345
- Provence 55, 136
- Psalm 5:8 64
- Psalm 29 126
- Querido, Emanuel 32
- Querido, I.E. 34
- Rademaker, Abraham 31
- Rampjaar 83
- ramshoorn 168, 176
- Rapenburg 16, 25, 43, 45, 47
- Rapenburgerstraat 33, 45
- Rappange & Partners 111, 123
- Recife, Tsar Israel 141
- Renswoude, Hervormde Kerk 71
- Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 12, 14, 28, 55, 83, 125, 131
- Reuwer, Claes Claesz 47 n. 41
- Riemsdijk, B.W.F. van 155
- Rode Hoed 56
- Rode, Zacharias 47 n. 28, 50
- Rodeamentoshuis 38, 153-154
- Rodrigues de Miranda, Salomon 32
- Rodrigues Mendes, S. 153
- Rodrigues Pereira, Salomon Aaron 143
- Röell, D.C. 37
- Rogiers, Hans 149-150
- Ronde Lutherse Kerk 46, 53-54, 57, 184 n. 394
- Roodenburgh, J. 104
- Rootje, Hanna de 52
- rosj chodesj 149-150, 163
- Rosj Hasjana 153, 164, 168
- Rossum, J.C. van 98, 100
- Rotterdam 14, 38, 106
- Ruisdael, Jacob van 26, 39
- Rysenbeek, Barent 183-184
- Saenredam, Pieter 71
- Salom de Azevedo, David 57 n. 86
- Salomo's paleis 17, 71
- samaas 36, 43, 145, 155-156
- Samuel Sarphati, A. 154 n. 345
- Santo Servicio 133
- Sarphati de Pina, David 130
- Sarphati, Elisabeth 36
- Sarphati, Samuel 32
- Sarucu, Isaac 129
- Scamozzi, Vincenzo 64-65
- schouwburg 68
- Schröder, W. 41
- schuilkerk 56-57, 124
- Schuster, Aron 174
- Sefardiem 11, 16-17, 19, 24, 29, 104, 125
- Seghers, Pieter 83 n. 133
- Senior Coronel, Salomo van Raphael 132
- Shabbetai Tswi 24, 32
- Silva Rosa, Jacob da 44, 154
- Simchat Tora 146-147, 163 n. 379
- Sint Antoniesbreestraat 16, 23, 32, 54
- Sint Antoniespoort 16, 25
- Sint Nicolaaskerk, zie Ons' Lieve Heer op Solder
- Six, Jan 50 n. 48
- Sjabbat Nachamoe 124, 133, 163 n. 379, 164
- Sjabbat Sjemini 168
- Sjavoet of Sjaboengot 145, 164
- Sjehechejanoe 126
- sjofar, zie ramshoorn
- Smit, Thomas Thomasz 47 n. 33
- Snoge, zie Portugese Synagoge
- sofer 159
- Sotto, Jacob del 57
- Spaan, Jan 87
- Spanje 11-12, 21, 55, 125, 154
- Spinoza 14
- Springer, Willem 97-101
- Spuistraat 47
- stadhuis (thans Paleis op de Dam) 79
- Stalpaert, Daniel 26 n. 6, 41, 46-47, 51-53, 66
- Steenoven, Dirck van 47 n. 39
- Stevensz, Evert 51 n. 51
- Stopendaal, Bastiaan 52 n. 63
- Straaten, Johannes van 45
- Suasso, Antonio Lopes 22, 24
- Suasso, Francisco Lopes 22
- Suasso, M.L. 165 n. 387
- synagoge Blasiusstraat 46 34
- synagoge Jacob Obrechtplein 104
- synagoge, ontstaan 11
- synagoge van 1639 17, 20-21, 23, 27, 56-57, 59, 66, 125, 142, 145, 148, 150-151
- Tabernakel 17, 71, 135, 148, 156
- Tafelen der Wet 55, 64, 72, 136
- tahara 152-153
- Talmoed 154, 157, 159
- Talmoed Tora 14, 18-21, 23, 25, 27, 44, 56, 150
- Tehuis voor Portugees-Israëlietische Gehuwde Oudelieden 45, 152
- Teixeira, A. 157
- Teixeira de Mattos 32, 163
- Teixeira de Mattos en Zoon, J.D.J. 132
- Tempel van Jeruzalem 58, 69-72, 94, 124-125, 127-130, 134-136, 156, 158, 162, 165, 168-169
- Tempelberg 69, 71-72, 94
- Tirado, Jacob 18, 163
- Tirado, Rachel 163
- Tisjng Beab of Tisja Beav 124, 139, 165
- Tol, Hark 183
- Toledo, Santa Maria la Blanca 11
- Tosefta 59
- Transvaalbuurt 35
- Tulp, Nicolaes 50, 54
- Turkije 12
- Uijlenburgh, Jan 83, 183 n. 399
- Uilenburg 16, 25, 35, 43
- UNESCO 44
- União 20-21
- Unie van Utrecht 12
- Urbino, synagoge 136
- Vaz Dias, Mozes Salomon 32
- Vaz, Semuel 57 n. 86
- Vechtstreek 30
- Veen, Gillis van der 25, 53, 73, 79, 83, 183
- Veenhuysen, Jan 20
- Veiga, Abraham da 57 n. 86
- Veiga, Jacob Abenacar 31
- velhos 126
- Vellozino, Isaac 129
- Venetie, Spaanse synagoge 139
- Verenigde Oost-Indische Compagnie 28, 47
- Verheus, D. 109
- Verheus, H. 154 n. 341
- Vierde Uitleg 25
- Villalpando, Juan Bautista 69, 71
- Vin, Gillis van der zie Veen, Gillis van der
- Vlaming van Outshoorn, familie 50
- vleeshal 17, 20, 41
- Vlieck, Wolphert 53
- Vliet, Elias Elias van 150
- Vlooienburg 12, 16-18, 20, 25-26, 35, 43
- Vlooienburgsteeg 18
- voorzanger, zie chazan
- Voûte, E.J. 37, 41
- Wafelman, Henk 148
- Warnberger, Abraham 165 n. 386
- Warnecke, Wijnaand 161
- Warnsinck, Isaac 95-97
- Waterlooplein 16, 18, 34, 56, 137
- Weesperbuurt 34
- Wegloop, Jaap 171
- Weidum 46
- West-Indische Compagnie 28
- Westerbork 38
- Westerkerktoren 162
- Wieringen, Albert van 47 n. 37
- Wijk, Isaac van 157
- Willem I, koning 29
- Willem III, koning 168
- Willem III, koning-stadhouder 22, 76
- Willem IV, stadhouder 136
- Willem V, stadhouder 145, 148
- Willemstad, Mikwe Israel 27-28
- Willemsz, Huybert 83 n. 133
- Witsel, Anton 37, 40
- Witte, Emanuel de 76-77
- Wittenburg 25
- Wou, Abram Geijsbersen 47 n. 33
- Woutersz, Hendrick 47 n. 39
- Zagache, Abraham 139 n. 288
- zecher lechoerban 134

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door:
M. A. O. C. Gravin van Bylandt Stichting

Portugese
Synagoge

joods historisch
museum

Rappange

&
Architecten

Partners

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl
en
Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam
bma@bma.amsterdam.nl
www.amsterdam.nl

De Portugese Synagoge in Amsterdam verschijnt ter gelegenheid van de afronding van de restauratie in 2012.

VORMGEVING

Marjo Starink, Amsterdam

© 2013 WBOOKS / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Bureau Monumenten & Archeologie / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2013.

ISBN 978 90 400 0762 0
NUR 648

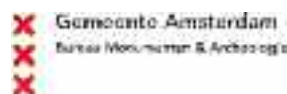
FOTOVERANTWOORDING

Amsterdam Museum: 12 (Legaat mevrouw S. A. Lopez Suasso-De Bruijn), 36
Ernest Annyas: 119, 120, 121, 122
Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam: 7, 42, 102
– Dik de Roon: 61, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 109
– Pieter Vlaardingebroek: 50, 51, 55, 57
– Ranjith Jayasena: 126
David Cohen Paraira: 1, 9, 16, 17, 21, 27, 31, 33, 97, 168, 183
Ets Haim, Amsterdam: 134, 187, 188, 189, 190, 191
Fitzwilliam Museum, Cambridge: 15
Joods Historisch Museum, Amsterdam: 3 (Bruikleen Haags Historisch Museum), 5, 8, 10 (Aangekocht met steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds), 13 (Collectie J. van Velzen), 28 (Bruikleen Mendes Coutinho, Amsterdam), 30 (© Boris Kowadlo / Nederlands Fotomuseum), 35 (Aankoop met steun van de BankGiroloterij), 54, 59, 74 (Bruikleen Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam), 78, 81 (Aangekocht met steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds), 130, 131, 132, 135, 136 (Collectie J. van Velzen), 139, 144, 147, 156, 162 (Bruikleen Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam), 164, 172, 174
– Peter Lange: 141, 165, 167, 169, 170, 171, 175, 177, 178, 179, 180, 181
– Robert Poutsma: 166, 173, 176, 182
Roos Keppler: 84
Annelies van Loon: 83, 85
Maria Austria Instituut, Amsterdam:
– Frits Lemaire: 185
– Sem Presser: frontispice
Noord-Hollands Archief, Haarlem: 2, 60
Portugees-Israëlietische Gemeente, Amsterdam: 32, 76, 145, 150, 152, 163
Rappange & Partners architecten: 105, 124
– Bart Kwant: 47, 107, 110, 112, 113, 116
– Robert Poeze: 115, 125
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort: 19, 20, 29, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 62, 63, 66, 75, 77, 86, 87, 98, 100, 101, 103, 106, 108, 111, 114, 117, 118, 123, 127, 128, 129, 138, 140, 142, 143, 146, 149, 151, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 184, 192
Rijksmuseum, Amsterdam: 64
Scheepvaartmuseum, Amsterdam: 37
Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main: 82
Stadsarchief, Amsterdam: 4, 11, 14, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 34, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 56, 79, 80, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 104, 147, 186
Universiteit van Amsterdam: 58

W BOOKS

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

De onlangs gerestaureerde Portugees-Israëlietische Synagoge te Amsterdam behoort tot de belangrijkste monumenten in het land. De overweldigende binnenruimte met haar gave zeventiende-eeuwse interieur kent geen parallel in Nederland. Cultuurhistorisch is deze Synagoge nog belangrijker. In het Europa van de zeventiende eeuw was het ondenkbaar dat joden een monumentale en van de straat zichtbare synagoge mochten bouwen. In de tolerante Republiek mochten zij dit wel, waardoor het gebouw een prachtige illustratie is van de emancipatie van de joden.

Voor De Portugese Synagoge in Amsterdam is veel nieuw onderzoek verricht. Het boek beschrijft het gebouw en de inrichting vanuit een cultuurhistorisch standpunt, wat vele nieuwe gegevens heeft opgeleverd. Daarnaast wordt de pracht en praal van de religieuze voorwerpen getoond.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Gemeente Amsterdam
Bureau Monumenten & Archeologie

WWW.WBOOKS.COM